

Pokrštavanje Hrvata u svjetlu arheoloških nalaza

Perović, Šime

Doctoral thesis / Disertacija

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:653048>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-26**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Šime Perović

**POKRŠTAVANJE HRVATA U SVJETLU
ARHEOLOŠKIH NALAZA**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2023.

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Šime Perović

**POKRŠTAVANJE HRVATA U SVJETLU
ARHEOLOŠKIH NALAZA**

DOKTORSKI RAD

Mentor: Prof. dr. sc. dr. h. c. Ante Uglešić

Zagreb, 2023.

University of Zagreb

FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Šime Perović

**CHRISTIANISATION OF CROATS IN THE
LIGHT OF THE ARCHEOLOGICAL
FINDINGS**

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Prof. Dr. h. c. Ante Uglešić, Ph.D.

Zagreb, 2023.

MENTOR

Prof. dr. sc. dr. h. c. Ante Uglešić rođen je 18. ožujka 1964. u Velom Ratu (Dugi otok). Osnovnu školu pohađao je u rodnom mjestu i Solinama, a srednjoškolsko obrazovanje stekao je u Zadru. Godine 1983. na Filozofskom fakultetu u Zadru stječe zvanje diplomiranog arheologa i profesora povijesti. Na Interuniverzitetskom centru za poslijediplomske studije Sveučilišta u Zagrebu, u Dubrovniku 1989. stječe titulu magistra znanosti, a 1997. titulu doktora znanosti na Filozofskom fakultetu u Zadru (tema: *Nazočnost Istočnih Gota u jugoistočnoj Europi u svjetlu arheološke i povijesne izvorne građe*).

Od 1989. godine stalno je zaposlen na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru, gdje na današnjem Odjelu za arheologiju Sveučilišta u Zadru u zvanju redovitog profesora u trajnom zvanju predaje na svim razinama studija arheologije (kolegiji: Uvod u srednjovjekovnu arheologiju, Arheologija Seobe naroda – odabrana poglavlja, Groblja i naselja ranog srednjeg vijeka, Arhitektura i skulptura ranog srednjeg vijeka.). Od 2000. također predaje na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru (Bosna i Hercegovina). U okviru CEEPUS programa bio je gostujući nastavnik na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Ljubljani (Slovenija), a bio je angažiran i na doktorskom studiju Fakulteta za humanističke studije Univerze na primorskom (Kopar, Slovenija). Gostujući je profesor na Poslijediplomskom doktorskom studiju Biomedicina i zdravstvo na Medicinskom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku te na Poslijediplomskom doktorskom studiju hrvatske kulture na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. U svojstvu mentora sudjeluje također u radu Poslijediplomskog dokorskog studija arheologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Predavao je i na Visokoj teološkoj školi u Zadru.

Kao suradnik ili voditelj sudjelovao je na sustavnim istraživanjima dvadesetak arheoloških lokaliteta, u Republici Hrvatskoj uglavnom na prostoru sjeverne Dalmacije te u inozemstvu (Bosna i Hercegovina, Kosovo). Bio je voditelj dvaju znanstvenih projekata: *Arheologija seobe naroda na istočnom Jadranu* (2002. – 2007.) i *Srednjovjekovno arheološko nasljeđe južne Hrvatske od 5. do 17. stoljeća* (2007. – 2014.). Aktivno je kao suradnik sudjelovao u realizaciji još pet znanstvenih projekata: *Proces razvoja materijalne i duhovne kulture od prahistorije do antike i srednjeg vijeka u SR Hrvatskoj* (1987. – 2001.); *Nin – istraživanje povijesnog razvoja* (1987. – 1989.); *Razvoj kulture Hrvata na tlu sjeverne Dalmacije od 7.-12. st.* (1991. – 2007.); *Stvaranje bioarheološke baze podataka za Hrvatsku* (2002. – 2007.) i *Stvaranje arheološke, bioarheološke i paleontološke baze podataka za Hrvatsku* (2002. – 2007.). U razdoblju od 2019. do 2021. u okviru programa *Cultural*

Heritage without Borders koji je provodio UNDP, a financirao Instrument Europske unije za stabilnost i mir, vodio je projekt *Istraživanje crkve Gospe Pomoćnice u Prizrenu* (Republika Kosovo). Kao suradnik sudjelovao je i na projektima Centra izvrsnosti Slovačke akademije znanosti.

U tri mandata obavljao je dužnost prodekana Filozofskog fakulteta u Zadru (od 1996. do 2003.). Aktivno je sudjelovao u ponovnom osnivanju Sveučilišta u Zadru (2002.), a od veljače 2003. do rujna 2007. bio je prorektor toga sveučilišta. Od 1. listopada 2007. do 30. rujna 2015. obnašao je dužnost rektora Sveučilišta u Zadru. U akad. god. 2011./2012. predsjedavao je Rektorskim zborom visokih učilišta Republike Hrvatske. U veljači 2013. izabran je za dopisnog člana Međunarodne inženjerske akademije (*International Academy of Engineering – Central European Branch*). Bio je predsjednik Organizacijskog odbora jednog od najvećih dosad održanih međunarodnih znanstveno-stručnih skupova u Republici Hrvatskoj: *13. godišnja skupština Europske udruge arheologa*. Za osobit doprinos znanstveno-nastavnom radu u području humanističkih znanosti, polju arheologije, dodijeljen mu je počasni doktorat znanosti.

Glavni je urednik znanstvenog časopisa *Archaeologia Adriatica*, a kao član izdavačkog savjeta ili uredništva sudjelovao je ili još sudjeluje u sljedećim znanstvenim i stručnim časopisima: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru – Razdio povijesnih znanosti*, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, *Diadora*, *Annales Instituti Archaeologici (Godišnjak Instituta za arheologiju)*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, *Starohrvatska prosvjeta*, *Arheološki radovi i rasprave*, *Hercegovina* i *Zadarska smotra*. Urednik je ili član uredništva niza znanstvenih i stručnih edicija.

Nositelj je niza inozemnih i domaćih priznanja, među kojima je najveće Veliko zlatno odličje za zasluge za Republiku Austriju. Također je dobitnik Povelje i spomen-medalje za jačanje i razvitak Sveučilišta u Mostaru, Godišnje nagrade Zadarske županije za znanstveni rad, Plakete Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru za nastavno-stručni rad i osobit doprinos promociji Fakulteta, Povelje „Stjepan Bulić“ za znanstveni rad na utvrđivanju povijesnih činjenica u maslinarstvu i dr.

SAŽETAK

Osnovni cilj ovoga rada je utvrđivanje činjenica koje o procesu pokrštavanja Hrvata donosi arheološka građa do sada poznata u literaturi. Taj je proces važan iz najmanje dva razloga. Prvi je taj što je evangelizacija jedan od najvažnijih čimbenika u nastanku Hrvatske nacije, u procesu njene homogenizacije i integracije, a drugi da njome zadobiveni kršćanski atribut Hrvate široko obilježava na kulturnom, umjetničkom i širem društvenom polju, svrstavajući ih u krug zapadno-europske civilizacije.

Proces narodnosnog oblikovanja Hrvata započinje doseljenjem poganskog supstrata hrvatskih zajednica slavenskog podrijetla na tlo rimske provincije Dalmacije u 7. stoljeću. Tu kroz suživot s autohtonim, više ili manje romaniziranim stanovništvom dolazi do kohezije i etničkog oblikovanja novog naroda koji zadržava dio osobina koje je baštiniio iz pradomovine, ali i prima usvojene antičke tekovine domorodačkog stanovništva.

Jedna od zadržanih tradicija je svakako poganska mnogobožачka religija koju očituje tipologija i materijal najstarijih starohrvatskih nekropola. Pronađeni ukopi spaljenih pokojnika na groblju Kašić – Maklinovo brdo, Dubravice kod Skradina, kao i nalazi iz Donjeg polja kraj Šibenika upućuju na povezanost s ostalim slavenskim narodima koji upotrebljavaju obred incineracije. Skoro napuštanje takvog oblika ukopavanja vidljivo je iz prevladavanja groblja s inhumacijom kroz 7. stoljeće, a događa se kao posljedica utjecaja autohtone kasnoantičke sastavnice. Nastaju tzv. groblja na redove s različitom strukturom gradnje grobova (u običnim jamama, s djelomičnom ili izrazitijom upotrebom kamene arhitekture te grobovi s drvenim lijesovima), no i njih karakteriziraju poganska obilježja u pokopnim obredima.

Činjenica da se Hrvati doseljavaju na prostor na kojem je u kasnoantičko vrijeme izrazitije zaživjelo kršćanstvo, osobito u područjima koja gravitiraju urbanim centrima na obali Jadrana, pretpostavlja i njihov susret s kršćanstvom već u to doba. Iako je dolazak Hrvata doveo do rušenja velikog broja crkava izgrađenih u 5. i 6. stoljeću na prostoru Dalmacije, osobito onih uz glavne komunikacije, kršćanska tradicija je uspjela preživjeti i u srednjem vijeku. Prisutnost tragova antičke kulture, kao i one romaniziranog ilirskog pučanstva u materijalnoj kulturi ranog srednjeg vijeka kod Hrvata, upućuju da autohtoni ranokršćanski elementi postaju prvi čimbenik u njihovoj kristijanizaciji.

Slika ukupnog materijala iz dalmatinsko-hrvatskih groblja ranog horizonta očituje dakle općeslavensku pogansku sastavnicu kao osnovnu, koju nadopunjuje autohtona komponenta kasnoantičkog pučanstva. U ranom srednjem vijeku uspostavom novog odnosa snaga i dolaskom hrvatskih prostora u interesne sfere Bizanta i Franačke vidljiv je i utjecaj iz ta dva

kulturna kruga. Osobito je naglašen odnos s Franačkom, te je intenzivan proces evangelizacije koji provode franački misionari dokumentiran nizom nalaza iz starohrvatskih grobova od kraja 8. do sredine 9. stoljeća. Ti nalazi sugeriraju da su doticaj s kršćanstvom najprije ostvarili pripadnici vladajuće elite, preko kojih se potom religija širila na šire društvene slojeve. Treba pritom istaknuti da nemamo uvid koliko je proces kristijanizacije bio potpun u smislu istinskog razumijevanja i prihvaćanja vjere. Vjerojatnije je da se radi o usvajanju formi i običaja kršćanstva uz koje i dalje žive i neki poganski običaji. Primjer groba 62 s Ždrijaca u Ninu datiran srebrnim novcem Lotara I. u sredinu 9. stoljeća, slikovit je primjer kako u vrijeme odavno zaživjele evangelizacije još uvijek egzistiraju nekršćanske tradicije u obredu pokapanja. To onemogućava točno utvrđivanje završetka pokrštavanja, osobito stoga jer je moguće da u počecima poganski elementi prežive i kod pokrštenog stanovništva.

Osim nalaza iz grobova o misionarskom djelovanju Franaka u prvoj polovini 9. stoljeća svjedoči i nekoliko liturgijskih i drugih predmeta sakralnog obilježja karolinškog podrijetla. Prije svega treba istaknuti nalaz kadionice iz Stare Vrlike, najvjerojatnije s kraja 8. stoljeća, kao prvorazredni dokaz prakticiranja kršćanstva, te dva ninska relikvijara, onaj Sv. Marcele, Sv. Ambroza i Sv. Asela, te relikvijar nepoznatoga sveca.

Misionari koji su upotrebljavali ovaj liturgijski pribor vjerojatno su sukladno praksi franačke države, bili benediktinski redovnici. Izravna posljedica njihovog djelovanja su pokrštavanje, te gradnja novih crkava ili što je češće bio slučaj, obnova zamrlih ranokršćanskih objekata. Prisutnost tih franačkih redovnika neposredno je zabilježena natpisima na crkvenoj opremi sa nekoliko lokaliteta Dalmatinske Hrvatske. Opat Teudobert iz vremena kneza Branimira zabilježen na kamenoj gredi iz Nina, đakon i prezbiter Gumpert iz Bijaća te franački opat zasvjedočen na kamenom ulomku iz Lepura, zasigurno su bili stvaratelji novog krajolika crkvenih gradnji u Hrvatskoj kneževini.

Budući da je dio crkvenih gradnji nastao na vladarskim posjedima samih knezova, karolinški misionari vjerojatno su djelovali uz privolu pokrštenog vladajućeg sloja. Početak tog tzv. misionarskog sloja sakralne arhitekture predstavljaju uglavnom pregradnje i obnove postojećih ranokršćanskih crkava, te osnivanje i izgradnja samostana redovničkih zajednica. Na mjestu ranije ranokršćanske jednobrodne, moguće samostanske crkve, u Rižinicama u solinskom polju knez Trpimir tako gradi benediktinski samostan, a primanje franačkih misionara pod njegovu zaštitu sugerira da je učvršćivanje kršćanstva u punom zamahu. Potvrđeno je to i osnivanjem samostana Sv. Ambroza u Ninu najvjerojatnije u 9. stoljeću.

Izbor ranokršćanskih objekata za adaptaciju donekle uvjetuje i postojanje krstionica uz njih, koje su neophodne u početnim etapama kristijaniziranja. U tom smislu možemo

promatrati više predromaničkih adaptacija crkve Sv. Marte u Bijaćima, pokrenute zalaganjem franačkog svećenika Gumperta, obnovu crkve Sv. Martina u Lepurima kod Benkovca te preinake crkve Sv. Asela u Ninu obavljene u karolinško doba,. Vezano uz ninsku crkvu Sv. Asela potrebno je istaknuti krsni zdenac iz vremena kneza Višeslava koji po tipološko-stilskim osobinama ubrajamo u krug karolinške kulturne provenijencije s početka 9. stoljeća.

Podrijetlo kulta Sv. Marte, Sv. Martina i Sv. Asela izvodi se iz franačko-akvilejskog kruga svetaca koje prenose upravo misionari poput Gumperta ili Teudoberta, a uz navedene taj krug još sačinjavaju još Ludovik, Mogor (*Hermagoras*), Krševan (*Crisogon*), Sv. Eufemija, Sv. Marcela i Sv. Ambroz.

Crkvene gradnje u drugoj polovini 9. stoljeća uglavnom su dakle vezane uz preuređenje ranokršćanskih zdanja. Iz doba kneza Trpimira to je uz samostan u Rižinicama i crkva u Žažviću, a iz doba kneza Branimira, uz ninsku katedralu i benediktinski samostan, i crkva Sv. Marije u Ninu, te crkva Sv. Petra u Muću. Branimirovo vrijeme je – prema spomenima toga kneza zasvjedočenima na nizu ulomaka kamene plastike u Ninu, Otresu, Muću, Ždrapnju, Šopotu i Bribiru – vrijeme intenzivne crkvene gradnje, u kojoj vladar i sam sudjeluje. Vidljivo je to iz samog nalaza iz Šopota gdje je pronađen spomen Branimirova imena uklesan na zabatu oltarne pregrade.

Ukupno, navedena građa pruža nam iznimno vrijedne povijesne podatke o dijelu najranije hrvatske povijesti. Ona dokumentira proces pokrštavanja kod Hrvata i potvrđuje ga kao proces koji je od samog doseljenja i susreta s autohtonim kasnoantičkim stanovništvom trajao različitim intenzitetom. Poticaji koji dolaze iz dalmatinskih gradova na obali koji su bili pod vlašću Bizanta predstavljaju jednu amplitudu u tom oscilirajućem procesu, a vrhunac su svakako franački utjecaji i misionarenje tijekom 9. stoljeća, kada nova vjera zahvaća široke slojeve hrvatskog društva.

SUMMARY

The main objective of this paper is to determine the facts about the process of Christianization of the Croats offered by the published archaeological finds. This process is important for at least two reasons: the first being that evangelization was one of the most important factors in the creation of the Croatian nation, in the process of its homogenization and integration, and the second one is that the acquired Christian attribute marked the Croats distinctly in the cultural, artistic and wider social field, attributing them to the circle of the western European civilization. Process of ethnic formation of the Croats started with the arrival of the pagan substrate of Croatian communities of Slavic origin, to the area of the Roman province of Dalmatia in the 7th century. Cohesion and ethnical formation of a new nation happened through coexistence with autochthonous, more or less Romanized population. This new nation retained some characteristics inherited from their homeland, but it also embraced ancient customs adopted by the local population.

One of the retained traditions is definitely pagan polytheistic religion that is reflected by typology and material from the oldest early Croatian necropolises. Recovered cremation graves at the cemeteries Kašić – Maklinovo brdo, Dubravice near Skradin, and finds from Donje polje near Šibenik, suggest links with other Slavic populations who practiced cremation. Soon this burial rite was abandoned as we can witness from domination of inhumation cemeteries throughout the 7th century, resulting from influences of autochthonous late antique component. "Cemeteries in rows" were formed with variously constructed graves (in common pits, with partial or more prominent use of stone structures and graves in wooden coffins), but they are still characterized by pagan characteristics in burial rites.

The fact that the Croats settled in the area in which Christianity had taken root in Late Antiquity, in particular in the regions gravitating to the urban centers on the Adriatic coast, implies their encounter with Christianity back in that period. Although the arrival of the Croats led to destruction of a number of churches built in the 5th and 6th centuries in Dalmatia, in particular the ones along the main communication routes, Christian tradition was preserved into the Middle Ages. Presence of antiquity traces, and of the culture of the Romanized Illyrian population in the material culture of the Early Middle Ages in Croatia suggests that autochthonous Early Christian elements became the chief agent of their Christianization.

The image of finds from the Dalmatian-Croatian cemeteries of the early horizon displays main generally Slavic pagan component, complemented by autochthonous component of late antique population. In the Early Middle Ages historical circumstances changed and

Croatian area entered interest spheres of Byzantium and Francia so influences from these two cultural circles were felt. Relation with Francia is of particular importance, and the intense evangelization carried out by the Frankish missionaries was documented by a number of finds from the early Croatian graves from the end of the 8th to the mid-9th century. These finds suggest that the members of the ruling elite made the first contact with Christianity, which then spread to other social classes through their mediation. We need to emphasize once more that we do not know if the process of Christianization was complete, in the sense of true understanding and accepting of the faith. It is more likely that the norms and customs of Christianity were adopted, but with parallel retention of some pagan traditions. Grave 62 from Ždrijac in Nin that was dated by a silver coin of Lothar I in the mid-9th century is an illustrative example of non-Christian traditions in burial rite still present in time of advanced evangelization. This prevents exact determining of the end of Christianization, in particular because at the beginning it is possible that pagan elements might have survived with the Christianized population.

Missionary activities of the Franks in the first half of the 9th century are attested not only by grave finds but also by liturgic and other religious objects of Carolingian origin such as a censer from Stara Vrljka probably dating to the late 8th century, as a first class evidence of practicing Christianity, and two reliquaries from Nin, the one of St. Marcella, St. Ambrose and St. Anselm, and a reliquary of an unknown saint. The missionaries who used these liturgic items were probably Benedictine monks in accordance with the practice of the Frankish state. Direct consequences of their activity were Christianization, construction of new churches or, more frequently, renewal of neglected Early Christian objects. Presence of these Frankish monks was indirectly evidenced by inscriptions on church furnishings from several sites in Dalmatian Croatia. Abbot Theudobertus from the time of Duke Branimir recorded on a stone beam from Nin, deacon and presbyter Gumpertus from Bijaći and Frankish abbot mentioned on a stone fragment from Lepuri, are definitely creators of a new landscape of church buildings in the Duchy of Croatia.

Since some of these buildings were erected on imperial estates of the dukes these Carolingian missionaries probably acted with approval of the Christianized ruling class. The beginning of this "missionary layer" of the religious architecture consists mostly of reconstructions and renewals of the existing early Christian churches, and founding and building monasteries for monks communities. At the place of a younger early Christian single-nave (monastery?) church in Rižinice in the field of Solin, Duke Trpimir built a Benedictine monastery, and taking Frankish missionaries under his wing suggests that affirmation of

Christianity was in full swing. This is confirmed by the foundation of the monastery of St. Ambrose in Nin most likely in the 9th century.

Selection of the Early Christian churches suitable for adaptation depended on presence of baptisteries adjoining them, that were necessary in the initial phases of Christianization. In that sense we can observe pre-Romanesque adaptations of the church of St. Martha in Bijaći, initiated owing to the efforts of the Frankish priest Gumpertus, St. Martin in Lepuri near Benkovac and reconstructions of the church of St. Anselm from Nin from the Carolingian period. In relation to the church from Nin baptismal font from the time of Duke Višeslav needs to be mentioned, that belongs to the circle of the Carolingian cultural provenance from the beginning of the 9th century.

The origin of the cult of St. Martha, St. Martin and St. Anselm is derived from the Frankish-Aquileian circle of saints spread by the missionaries such as Gumpertus or Theodobertus. Other members of this circle include Lodovico, Hermagoras, Chrysogonus, St. Euphemia, St. Marcella and St. Ambrose.

Church buildings in the second half of the 9th century were mostly associated with redecoration of the early Christian buildings. From the time of Trpimir that is the monastery in Rižinice and the church in Žažvić; the Nin cathedral and Benedictine monastery date to the Branimir's era as well as the church of St Mary in Nin and the church of St Peter in Muć. Time of Branimir's reign seems to be a period of intensive building considering the inscriptions with this duke's name on a number of fragments of stone sculptural decoration from the sites in Nin, Otres, Muć, Ždrapanj and Šopot, participated by the duke himself judging from the find from Šopot. This is another confirmation of genuine acceptance of Christianity by the Croats.

Described material as a whole provides us with exceptionally valuable historical information about a segment of the earliest Croatian history documenting the process of Christianization of the Croats and confirming it as a process that lasted with varying intensity from the arrival and encounter with the autochthonous late antique population. Stimuli coming from the Dalmatian cities on the coast governed by Byzantium represent an amplitude in this oscillating process whose peak was reached with the Frankish influences and missionary activities throughout the 9th century when new religion was widely adopted by the Croatian society.

KLJUČNE RIJEČI:

etnogeneza, rani srednji vijek, Hrvati, identitet, materijalna kultura, oružje, predromanika, crkvene gradnje

KEY WORDS:

ethnogenesis, Early Middle Ages, Croatia, identity, material culture, weapons, PreRomanesque, sacral buildings

SADRŽAJ

1. UVOD	13
2. POVIJESNO-PROSTORNI OKVIR I OPĆA TEORIJSKA POLAZIŠTA	20
2.1. Dalmatinska Hrvatska i njeno slavensko naseljavanje	20
2.2. Historiografska tumačenja izvora	25
2.3. Evangelizacija Europe i moć Crkve.....	27
2.4. Etnički identiteti u ranom srednjem vijeku.....	33
2.5. Demografska kretanja na prostoru ranosrednjovjekovne hrvatske države	39
2.6. Pretkršćanski poganski odraz.....	47
2.7. Kasnoantički ustroj biskupija na istočnoj jadranskoj obali	52
2.8. Rezultati antropoloških i biometrijskih analiza srednjovjekovnih nekropola	56
3. ARHEOLOŠKA I DRUGA GRAĐA KAO SVJEDOČANSTVO POKRŠTAVANJA	
HRVATA	61
3.1. Ukopi u dalmatinsko-hrvatskim grobljima ranog horizonta.....	61
3.1.1. Groblja s incineracijom.....	64
3.1.2. Groblja s inhumacijom.....	82
3.2. Materijal iz dalmatinsko-hrvatskih groblja ranog horizonta.....	95
3.2.1. Nakit.....	95
3.2.2. Mačevi.....	103
3.2.3. Koplja.....	110
3.2.4. Ostruge.....	111
3.2.5. Stakleni proizvodi	117
3.2.6. Ostali nalazi s kršćanskom simbolikom.....	122
3.3. Misionarski predmeti i relikvijari	123
3.3.1. Kadionica iz Stare Vrljike.....	123
3.3.2. Relikvijar Sv. Marcele, Sv. Asela i Sv. Ambroza iz Nina	125
3.3.3. Relikvijar nepoznatog svetca iz Nina.....	128
3.3.4. Pojasni jezičac iz Gornjih Vrbljana	129
3.3.5. Pojasna garnitura iz Mogorjela kraj Čapljine	131
3.4. Ranosrednjovjekovni kameni epigrafski spomenici	132
3.4.1. Natpis na arhitravu ograde svetišta Sv. Ambroza u Ninu.....	132
3.4.2. Nadvratnici s uklesanim natpisima iz crkve Sv. Marte u Bijaćima	134
3.4.3. Natpis na arhitravu ograde svetišta crkve Sv. Martina u Lepurima.....	136

3.4.4. Nadvratnik s natpisom iz Zadra (Nina).....	138
3.4.5. Krsni zdenac s imenom kneza Višeslava	138
3.4.6. Reinterpretirani kameni spomenici s natpisima	149
3.5. Prve sakralne gradnje na tlu ranosrednjovjekovne hrvatske države	151
3.5.1. Crkva Sv. Petra u Rižinicama kraj Solina (samostan)	151
3.5.2. Crkva Sv. Marte u Bijaćima.....	154
3.5.3. Crkva Sv. Bartolomeja, Galovac – Crkvina.....	157
3.5.4. Crkva Sv. Ambroza u Ninu (samostan)	158
3.5.5. Crkva Sv. Asela u Ninu	160
3.5.6. Crkva Sv. Marije u Ninu	162
3.5.7. Crkva Sv. Martina u Lepurima kod Benkovca	163
3.5.8. Crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine	165
3.5.9. Gradnje iz vremena kneza Branimira.....	167
4. SAMOSTANSKE ZAJEDNICE I SVETAČKI KULTOVI	170
4.1. Benediktinske zajednice	170
4.2. Titulari akvilejskog kruga.....	172
5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	175
KRATICE.....	186
IZVORI	187
LITERATURA.....	188
ŽIVOTOPIS	212
POPIS OBJAVLJENIH RADOVA	213

1. UVOD

Bilo kakve prijelomnice na polju znanstvenog rada, ali i u društvu uopće, vrlo se često vezuju za genijalnost pojedinca, određenu slučajnost ili neku drugu izoliranu pojavnost. No čini nam se da napretku i pozitivnom rezultatu nekog procesa ipak više doprinosi ukupni trenutak društvenog razvitka i sva ona akumulirana znanja, odnosno sazrijevanje određene ideje koja će se kao čvrsti zaključak manifestirati u pravim okolnostima. Nada da se ti događaji retrospekcijom postojećih spoznaja ponekad mogu ubrzati, poriv je za pisanje ovog rada, donekle sintetskog karaktera.

Uspostava potpunog suglasja između pojedinih disciplina znanosti omogućuje ostvarenje idealnog ishoda znanstvenih težnji za pronalaskom odgovora ili objašnjenja teme koja je predmet proučavanja. U nastojanju da se do tog suglasja dođe jedne će discipline nadopuniti nedostatke koji bi mogli postojati kod nekih drugih, odnosno potvrdit će ili odbaciti postavljene jednostrane hipoteze. Rješenja lingvistike koje je moguće uskladiti s npr. rezultatima etnologije ili povijesna zaključivanja koja nađu potkrepu u arheološkim istraživanjima, dobar su primjer za jednu takvu multidisciplinarnu interakciju.

Imajući u vidu te činjenice želim pristupiti temi ovog rada, a to je proces pokrštavanja Hrvata. Taj je proces važan iz najmanje dva razloga. Prvi je taj što je evangelizacija jedan od najvažnijih čimbenika u nastanku Hrvatske nacije, u procesu njezine homogenizacije i integracije, a drugi da njome zadobiveni kršćanski atribut Hrvate široko obilježava na kulturnom, umjetničkom i širem društvenom polju, svrstavajući ih u krug zapadno-europske civilizacije.

Budući da sam tijekom svog studija upoznao mogućnosti koje pruža arheologija u rješavanju različitih pitanja povijesne znanosti, zaintrigirala me činjenica da te mogućnosti nisu dovoljno iskorištene u brojnim situacijama, osobito onim nacionalne povijesti. Naime, uvjetovano različitim čimbenicima, ponajprije oskudnom izvornom povijesnom građom, suvremena historiografija nije dala konačan odgovor na jedan od važnih problema u procesu oblikovanja srednjovjekovnog identiteta Hrvata, a to je pokrštavanje. Možda je razlog tome očekivanje jednoznačnog i strogo definiranog odgovora, kao i preostro suprotstavljanje alternativnih mišljenja, koje je vrlo često proizašlo iz ograničenosti pogleda iz rakursa jedne discipline. A upravo se tamo javlja prostor u kojem bi arheologija ili npr. povijest umjetnosti, u nedostatku čvršćih pisanih povijesnih dokaza, mogle odgovoriti na pitanje o pokrštavanju Hrvata, potvrditi ili odbaciti pretpostavke o tome iz kojih središta dolazi do pokrštavanja kao i o vremenu kada se ono događa. U rješavanju te problematike nužno je nastupati bez predrasuda

uz koje se unaprijed postavljene hipoteze „prisilno“ potvrđuju arheološkom građom te treba pomno i znanstveno utemeljenim postupcima analizirati arheološke spomenike i drugu građu koju vezujemo za početke kršćanskog života i iz nje iščitavati, potvrditi ili demantirati rezultate drugih disciplina. Ovdje ipak valja upozoriti i na određeni stupanj kontradiktornosti navedene premise, jer su i parcijalne arheološke elaboracije nalaza ponekad oslonjene na postojeće, ne uvijek potpuno objektivne povijesne spoznaje te mogu biti kontaminirane povezivanjem s ideologiziranim kontekstom. No upravo sintetiziranjem i određenim pročišćavanjem stanja, mislimo da je upotrebljivost arheoloških metoda na pitanju pokršćavanja znatna. Stoga ću, budući da ova doktorska radnja slijedi program doktorskog studija hrvatske kulture, u skladu sa smjernicama tog studija o potrebi obrađivanja kulturoloških sadržaja humanističkoga, društvenoga i umjetničkoga područja, uz njihovo međusobno dopunjavanje, a u nastojanju ostvarenja smisla cjelovitosti kulture, pristupiti realizaciji rasprave pokršćavanju Hrvata. Iako će se tematizirati izvorna arheološka materijalna ostavština, ona će biti sagledavana kao cjelina materijalnih, duhovnih i socijalnih vrijednosti u hrvatskoj kulturi.

Jednom općom definicijom proces pokršćavanja možemo podijeliti na dvije komponente, a to su: prihvaćanje tradicionalnih vjerskih formi te sfera vjerovanja, odnosno istinskog prihvaćanja i usvajanja vjere. Ono što čini vjernika svakako su obje te sastavnice, međutim kada govorimo o ranosrednjovjekovnom pokršćavanju, prije svega podrazumijevamo „formalno prihvaćanje vjere [i vjerskih obilježja] od strane vladajuće elite te njihovo postupno širenje na širu zajednicu“,¹ dok je pitanje vjerovanja ovdje u drugom planu, jer se nalazi izvan naših spoznajnih domašaja bez opsežnije koncipiranih istraživanja.

Iako nam takva formalistička mogućnost promatranja procesa usvajanja vjere, u kojoj taj trenutak usvajanja kršćanskih normi od većeg dijela društvene zajednice nudi približnu razdjelnicu s kojom bi bilo moguće vremenski i prostorno definirati taj proces, to nipošto nije ni jednostavno, ni jednoznačno. Naime, pitanje subjekta koji biva pokršten, u ovom slučaju neodvojivo je povezano s pitanjem formiranja hrvatskog etniciteta. A situacija ni oko toga procesa nije ništa manje problematična. Tradicionalna polazišta hrvatske historiografije uglavnom su pitanje najdavnijeg podrijetla bilo pojedinca, bilo naroda isticala kao presudno u njihovu oblikovanju, zanemarujući time sve ostalo što se na putu sazrijevanja akumulira i u konačnici daje njihov realan identitet. Takav pristup ipak je novijim znanstvenim stremljenjima zamijenjen onim gdje se ne umanjuje pitanje podrijetla, ali u kojem je mnogo važnija ukupnost utjecaja pod kojima subjekt nastaje. Time se postupno preispituje pojednostavljena teza da su

¹ N. BUDAK, 2018, 145; N. BUDAK – T. RAUKAR, 2006, 59.

Hrvati kao definirani poganski narod odnekud doselili na prostor jadranskog priobalja te tamo bili pokršteni. Sve više jača paradigma o izraženoj kasnoantičkoj komponenti koja je u znatnijoj mjeri preživjela previranja seobe naroda te se u dvosmjernoj interakciji između doseljenih slavenskih, nešto kasnije hrvatskih zajednica te starijeg stanovništva kasnorimske Dalmacije oblikuje novi hrvatski identitet. On će se u punom smislu afirmirati od polovine 9. stoljeća, deklariranjem kneza Trpimira (oko 845. – 864.) kao REX CHROATORUM², te biti zasigurno potvrđen za kneza Branimira (879. – 892.) koji se osim kao knez Hrvata (DUX CRUATOR(m)), spominje i kao knez Slavena (DUX SLCAUORUM)³, iz čega bi se moglo zaključiti da je on ujedinio sve slavenske skupine (plemena) na prostoru tadašnje kneževine.⁴ Ti pisani spomeni na dijelovima crkvenog namještaja predstavljaju i potvrdu Trpimira i Branimira kao predstavnika pokrštene zajednice, a kako i za njihove prethodnike Bornu (810. – 821.), Ljudevita (810. – 823.) ili Mislava (oko 835. – 845.) možemo pretpostaviti da su bili kristijanizirani, druga polovina 9. stoljeća predstavlja gornju granicu datacije arheoloških nalaza koji će se u ovom radu obrađivati. Donju pak granicu čine nalazi vezani za sam početak prisutnosti arheološki dokumentiranih doseljenika početkom 7. stoljeća.

Prostorni okvir ranosrednjovjekovne Hrvatske koji će sagledavati rekonstruiran je na temelju izvora koji opisuju referentno razdoblje, a osobito prema opisima Hrvatske i njezinih županija kod Konstantina VII. Porfirogeneta, a obuhvaća prostor od istočne obale Istre do rijeke Cetine.⁵ Dublje u zaobalju granice su slabije definirane, no vjerojatno sežu do porječja Vrbasa, a na prostoru sjeverno od Like i Gorskog kotara sežu do Kapele odnosno Petrove gore.⁶ Vrlo je lako u tim obrisima prepoznati u globalu prostore rimskih ustrojbenih područja Liburnije i Dalmacije. Štoviše, čini se da recentna istraživanja ranosrednjovjekovnog objekta 8. – 9. stoljeća, odnosno moguće crkve ili memorije, te uz njega ranosrednjovjekovnog kristijaniziranog horizonta ukapanja, s iznimno luksuznim grobnim inventarom na poziciji Brekinjova Kosa, na području Banovine, u Sisačko-moslavačkoj županiji, pružaju mogućnost i za egzaktniju ubikaciju prostornog obuhvata hrvatskih prostora u ranom srednjem vijeku

² J. STIPIŠIĆ – M. ŠAMŠALOVIĆ, 1967, 3–4.

³ Ulomci ograde svetišta s posvetnim natpisom [...t]EMPORIBUS DOM(i)NO B[ra]NNIMERO DUX SLCAUORUM... pronađeni su u Ninu pri rušenju crkve sv. Mihovila koja je sagrađena na ruševnim ostatcima rimskog hrama. Ulomci ograde svetišta s navođenjem istog vladara kao +BRANIMIRO COM[es] DUX CRUATOR(m)... pronađeni su u Šopotu kod Benkovca; vidi V. DELONGA, 1996, 166–167, 207–208.

⁴ A. UGLEŠIĆ, 2022, 3.

⁵ K. PORFIROGENET, 2003, 82.

⁶ A. JURČEVIĆ, 2011, 112.

upravo na tom tragu. Lokalitet Brekinjova Kosa nalazi se oko 12 km jugoistočno od današnjeg Topuskog, na mjestu kojeg se ubicira antički toponim *Ad Fines*. Ta lokacija predstavlja jednu od nekoliko točaka, poput zasad neidentificiranih toponima *Romula* i *Quadrata*, koje opisuju rutu rimske ceste koja vodi od Siscije (Sisak) prema Seniji (Senj), kroz kolapijansko i japodsko područje. Pretpostavka da se uz antičku prometnicu kreće granična linija između rimskih provincija Dalmacije i Panonije, koja je tekla južno od rijeke Kupe po blagim brežuljcima usred kojih se danas nalazi Topusko, ali i lokalitet Brekinjova Kosa, usmjerava nas na promišljanje kako su istraživane pozicije zapravo prilično dobra markacija i za granice najranijeg ranosrednovjekovnog hrvatskog prostora, koji u suštini slijedi raniju antičku teritorijalnu podjelu.⁷

Budući da polovina 9. stoljeća postaje *terminus* kojim se uobličuje hrvatski etnikum, koji dobiva i definiranu prostornu dimenziju, sklon sam retrogradnom dedukcijom koristiti termin Hrvati i u razdoblju koje mu prethodi, odnosno u razdoblju u kojem se kristijanizacija odvija. Uvažavajući činjenicu da je gotovo univerzalno prihvaćen stav da su na istočnoj obali Jadrana Hrvati naselili prostore na koje su već ranije došle slavenske zajednice, kao i činjenicu da je proces etničkog oblikovanja u kojem sudjeluju kompleksan i trajan, mislim da termin Hrvati, a ne neki od izraza poput Slaveni/Hrvati, Slaveni i Hrvati i slično, ima opravdanja u kontekstu ovog rada, osobito jer takva konstrukcija manje isključuje, odnosno više uključuje kasnoantičko romansko i romanizirano stanovništvo koje u etnogenezi također sudjeluje. To više s obzirom na povijesni razvoj ovog prostora nakon doseoba i stvaranja novog etnika u kojem su Hrvati imali presudnu ulogu.

Tema pokrštavanja, iako prisutna u hrvatskoj historiografiji od samih njezinih početaka, dakle gotovo dva stoljeća, do danas nije rasvijetljena u potpunosti. Zanimarimo li na trenutak problematiku doseljavanja i etnogeneze Hrvata, uočavamo više različitih, a dijelom i oprečnih tumačenja. U velikoj mjeri ona su proistekla iz elaboracije povijesnih izvora, prvenstveno tekstova Konstantina VII. Porfirogeneta *De administrando imperio*⁸ i Tome Arhiđakona *Historia Salonitana*.⁹ Iz podataka koje primjerice nudi splitski arhiđakon Toma neki su stariji historiografi¹⁰ uobličili teoriju o pokatoličenju, a ne pokrštavanju Hrvata, odnosno smatrali su

⁷ V. MADIRACA i drugi, 2017, 199.

⁸ Ubikacija planine Gvozd koju spominje K. Porfirogenet nije sa sigurnošću utvrđena, pa se tako u obzir uzimaju i planina Kapela i Petrova gora; S. GUNJAČA, 1978, 99-204.

⁹ T. ARHIĐAKON, 2003.

¹⁰ M. BARADA, 1940, 401-418.

da su Hrvati doselili pokršteni, ali zahvaćeni arijanskom doktrinom. I druga su mišljenja inspirirana informacijama spomenutih dvaju autora koji, premda nisu suvremeni samim događajima, već o njima pišu sa stanovitim vremenskim odmakom, postaju relevantan izvor za proučavanje. Jedno je mišljenje tzv. dalmatinska teorija o ranom pokrštavanju Hrvata¹¹, iznikla na citatima 29., 30. i 31. poglavlja cara Konstantina te 11. poglavlja djela Tome Arhiđakona, prema kojoj se smatra da je kristijanizacija započela ponajprije zaslugom splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina, kao i ostalog svećenstva Splita i drugih dalmatinskih romanskih gradova, ali i misionara iz Rima, u vrijeme cara Heraklija, što je vrijeme prve polovine 7. stoljeća. Druga ideja, izrazito suprotstavljena toj, pretpostavlja proces evangelizacije započet krajem 8. i početkom 9. stoljeća, koji su potaknuli i provodili franački misionari, a čiju je aktivnost moguće povezati s prodorom Franaka na područje rimskog Ilirika. I ta se teza dijelom naslanja na zapise dvaju prethodno citiranih autora, a imala je mnoštvo podupiratelja u tradicionalnoj nacionalnoj historiografiji sve do 70-ih godina prošlog stoljeća.¹² Nasuprot tim, donekle pojednostavljenim gledanjima sa strogim i ostrim diferencijacijama zaključaka, suvremeniji metodološki pogledi te komparativno promatranje kristijanizacijskih procesa širom Europe doprinijeli su i nekim manje isključivim mišljenjima. Prvenstveno tu mislim na tendenciju proučavanja izrazitijeg prežitka kasnoantičkog supstrata koji je od bitnog utjecaja na proces etnogeneze Hrvata, a time i na proces pokrštavanja. Uključivanjem kontinuiteta kasnoantičkih, ranokršćanskih elemenata u paradigme o monocentričnim, pa ako hoćemo i policentričnim ishodištima pokrštavanja, tako dobivamo posve drukčiju sliku tog procesa, koja je mnogo fluidnija, kompleksnija i manje jednostrana. Takve poglede nastavka ranokršćanske tradicije možemo posebno dobro slijediti i u kontekstu ustrojbene organizacije kasnoantičkih dalmatinskih biskupija,¹³ prvenstveno Salonitanske, Zadarske te osobito u kontekstu formiranja Ninske biskupije polovinom 9. stoljeća, upravo na teritoriju koji će činiti okosnicu ove rasprave.

Povijest općenito, a osobito neke njezine teme izrazitije su podložne ideološkim manipulacijama. I u raspravama o najranijem razdoblju hrvatske povijesti i analizama vrela o njoj primjećujemo takvu opterećenost, čak i političkim predrasudama koje upućuju na stvaranje modela ili, kako ih naziva R. Katičić, ideologema,¹⁴ kroz koje se onda filtrira stvarna slika analize povijesnih vrela te donosi pogrešne rezultate. I elaboracija procesa pokrštavanja, koja

¹¹ Pregled historiografije o pokrštavanju Hrvata donosi: J. KOLARIĆ, 1990, 41.

¹² ISTI, 1990, 46–47.

¹³ N. BUDAK, 2018, 150–157.

¹⁴ O tome šire: R. KATIČIĆ, 1993, 253–263.

kako iz predočenih hipotetskih gledišta vidimo ima iznimnu složenost, kontaminirana je takvim ideologemima pa, iako se suvremenijim monodisciplinarnim i multidisciplinarnim obradama unatrag proteklih četvrt stoljeća krenulo naprijed,¹⁵ prostora za cjelovitije sagledavanje ima. Ovom se raspravom želi doprinijeti upravo tome, i to na način da se analizom arheoloških nalaza te u manjem broju analizom povijesno-umjetničkih spomenika pokuša sintetizirati dosadašnji materijal objavljen u separatnim stručno-znanstvenim obradama do listopada 2022. godine. Iako je u arheološkoj literaturi građa koju možemo povezati s problemom kristijanizacije Hrvata prisutna i obrađivana, većinom su to samo uzgredna priopćenja. Također, jedan je dio te građe tumačen bez dovoljne znanstvene utemeljenosti, što također dovodi do nedoumica.¹⁶

Kao što sam već istaknuo, prva dva stoljeća obitavanja Hrvata u zaleđu obale istočnog Jadrana, odnosno od doseljenja u prvoj polovini 7. stoljeća pa do formiranja državnosti na početku 9. stoljeća, najslabije je poznato razdoblje hrvatske povijesti. Prvo što nam pruža dio slike o tom razdoblju rezultati su intenzivnih istraživanja dalmatinsko-hrvatskih groblja, u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata do danas. Stoga ćemo osobito analizirati načine ukopavanja, orijentaciju grobova te donijeti sintetske preglede pojedinih skupina grobnog inventara. Jedan od osnovnih metodoloških kriterija za determiniranje nove religijske prakse bit će uočavanje poganskih elemenata koji će nam poslužiti prije svega za utvrđivanje vremena pojavnosti pokršćavanja. No njihovo promatranje bit će nam važno i tijekom čitava procesa kristijanizacije, osobito jer bi prisutnost nekršćanske prakse moga otežati definiranje završnih faza tog procesa. Naime, i iz nekih suvremenih primjera vidljivo je da neki poganski elementi traju i kroz život pokršćenog stanovništva.¹⁷ Sasvim je sigurno u počecima pokršćavanja crkvena hijerarhija tolerirala takvu pojavu, jer je ipak bio važniji što veći broj makar i samo formalnih preobraćenika, što je u materijalnoj kulturi ostavilo traga ponajprije u grobovima. To otežava naš zadatak i stoga je te pojave nužno uzeti u obzir pri obradi arheološke građe. Zbog širine njezina nasljeđa, čini mi se da je sliku prvih doticaja s kršćanstvom, uz ovu analizu grobnog inventara, moguće razmatrati i kroz epigrafsku baštinu prostora hrvatske kneževine. Sve do kraja 11. stoljeća ona je uglavnom obilježena latinskim jezičnim izrazom, a ako ju je

¹⁵ T. VEDRIŠ, 2015, 173–212.

¹⁶ Jedini u određenoj mjeri sustavni rad predstavlja prilog J. Beloševića „Počeci kršćanstva kod Hrvata u svjetlu arheološke građe“; J. BELOŠEVIĆ, 1998, 101–139.

¹⁷ K. JURIŠIĆ, 1990, 249–254. Primjer je iz rada misijske župe franjevačke provincije u Keniji, gdje su brojni pokršćenici sahranjivani prema poganskim domorodačkim običajima.

moгуće povezati s kristijanizacijom, obilježena je prvenstveno karolinškim prefiksom. Iz kamenih pisanih spomenika, najčešće arhitektonskih kamenih dijelova u kojima se spominju franačka imena svećenika, izravno prepoznajemo misijsko djelovanje koje nova franačka vlast provodi.

Uz nove pojave na području klesarstva, karolinško je razdoblje zadnje četvrtine 8. i čitavog 9. stoljeća u hrvatskim krajevima¹⁸ obilježeno i novim arhitektonskim tendencijama. Praksa je franačke države da misionarsku zadaću obavljaju benediktinski redovnici, a osim pokršćavanja, izravna posljedica njihovih nastojanja je i nastanak ili, što je češći slučaj, obnova zamrlih sakralnih objekata te formiranje i izgradnja samostana njihovih zajednica. Pri elaboriranju tih prvih sakralnih gradnji neminovno nam se otvara pitanje benediktinskih zajednica i samostana koje osnivaju, a povezano s njima kao simptomatični za rekonstrukciju kristijanizirajućih utjecaja nude se i titulari crkava te svetački kultovi. U tom ćemo smislu kao posebnu analitičku skupinu razmatrati sakralno graditeljstvo ranosrednjovjekovne hrvatske države, s osobitim naglaskom na izbor preuređenih, u svojoj osnovi ranokršćanskih objekata.¹⁹ To su svakako objekti na kojima je zasvjedočena ili pretpostavljena uloga franačkih misionara u podizanju prvih samostana (Rižinice, Nin), odnosno u izgradnji ili opremanju crkava (Sv. Marta u Bijaćima, Sv. Martin u Lepurima) te izgradnji sakralnih objekata na prostoru najranije hrvatske države u doba kneza Branimira, koja je ponajprije posvjedočena brojnim nalazima kamene plastike, koje je moguće egzaktno datirati u drugu polovinu 9. stoljeća.

Analizom do danas objavljenih arheoloških nalaza materijalno ćemo dokumentirati proces kristijanizacije na prostoru na kojem će se polovinom 9. stoljeća afirmirati hrvatska kneževina. Sintetiziranjem, prije svega različitih tipologija grobnih inventara, ali i nekim pokušajima statističke obrade istraženih grobova te analizom povijesno-umjetničkih, klesarskih i arhitektonskih spomenika nastojat ćemo sinkronizirati historiografske spoznaje s arheološkom rekonstrukcijom, ali i dati smjernice za buduća arheološka istraživanja.

¹⁸ N. JAKŠIĆ, 2000a, 192–216.

¹⁹ M. JURKOVIĆ, 2000, 164–192.

2. POVIJESNO-PROSTORNI OKVIR I OPĆA TEORIJSKA POLAZIŠTA

2.1. Dalmatinska Hrvatska i njeno slavensko naseljavanje

Promišljajući o vremenu i načinu pokrštavanja jednog naroda, nužno je taj proces pratiti u kontekstu općih povijesnih i društvenih prilika. Stoga se na početku želim osvrnuti na suvremenu znanstvenu sliku najranijeg razdoblja hrvatske povijesti. Ta je slika još uvijek predmet rasprava i tumačenja o tome tko su Hrvati, kojeg su podrijetla, odakle su se i kada doselili u novu domovinu.

Osnovne su postavke da je stvaranje hrvatskog identiteta posljedica miješanja slavenskih došljaka i zatečenih, u najvećoj mjeri romaniziranih domorodaca, s tim da je baština nove domovine tijekom vremena prevladala onu doseljenog hrvatskog supstrata. Taj tzv. proces etnogeneze promatramo kroz tri faze: predetničku, koja obuhvaća doba prije pojave Slavena/Hrvata, protoetničku u kojoj dolazi do asimilacije hrvatskih Slavena i antičkog supstrata i njihova kasnijeg suživota i treću, etničku fazu, koja počinje završetkom procesa etnogeneze i formiranjem ranosrednjovjekovne hrvatske države.²⁰

Prije nego što se dotaknemo mišljenja historiografije o podrijetlu i doseljenu Hrvata, potrebno je definirati mediteranski svijet na koji su došli i na kojem će formirati državu. Riječ je o obalnom pojasu koji je u vrlo staroj prošlosti, u neolitikumu, nastanjivalo pučanstvo koje nazivamo Mediterancima. Indoeuropeizacija tih prostora počinje s eneolitikom, a prodire s pokretima nosilaca ljubljanske i, manje, vučedolske kulture. Niz geopolitičkih odrednica uvjetovao je da promjene koje donose migracije prehistorijskog doba na ovim prostorima budu usporene i s blažim učincima od promjena koje se odvijaju na nekim drugim područjima. Najizrazitija je, svakako, postojanje geografske barijere Dinare i Velebita koja omogućuje povoljne uvjete za autohtoni razvitak domaće komponente. Tako se u željezno doba dovršava oblikovanje ilirskih zajednica – Histra, Japoda, Liburna, Delmata, Ardijejaca, Daorsa i drugih. Utjecaj na njihov razvitak dijelom je imala grčka kolonizacija u prvim desetljećima 4. stoljeća prije Krista, ali ga nije omela, isto kao što ni keltski prodor od 3. stoljeća prije Krista nije izravno dodirnuo ovaj primorski prostor. Promjene i izrazitije preslojavanje počinju tek sa šeststoljetnom rimskom dominacijom, na početku nove ere.

Procvat urbanizacije koji je odlika rimskog ustroja donosi na prostor istočne jadranske obale utjecaj mnogih vanjskih elemenata koji su slika različitosti velikog rimskog imperija i njegova kozmopolitskog stanovništva iz raznih provincija Carstva. Službenici vojske, uprave,

²⁰ Širu elaboraciju ovih faza donosi: M. SUIĆ, 1995, 14–17.

fiskalne službe, sudionici gospodarskog života, trgovine i dr. nositelji su procesa romanizacije, u kojem su najvidljiviji čimbenici bili latinski jezik, osnivanje municipija i kolonija rimskih građana, urbanistički razvoj, gradnja cesta i općenito uvođenje usvojenih civilizacijskih tekovina. Upravno se razvitak područja Dalmacije prati kroz rimsku provinciju Ilirik i niz preustroja, kao što su odvajanje pokrajine Liburnije od Dalmacije nakon markomanskih ratova u 2. stoljeću ili Dioklecijanova podjela Dalmacije na dva dijela – Dalmaciju sa Salonom kao glavnim gradom i Prevalitanu s glavnim gradom *Scodra*. Poslije dva stoljeća u kojima je Carstvo zajedno sa svojim provincijama doživjelo znatan ekonomski, politički i kulturni napredak, već početkom 3. stoljeća počele su se javljati krize koje će kasnije prouzročiti raspad Carstva i antičkog društva. Provalama barbara, unutrašnjim ratovima, ograničavanjem municipalne autonomije i osiromašenjem Carstvo se sve više destabiliziralo.

O njegovu ukupnom slabljenju svjedoči i popuštanje pred jednom pojavom koja će obilježiti kraj antičkog doba, a to je kršćanstvo. Na prostoru rimske provincije Dalmacije kršćanstvo, prema nekim podacima iz poslanica sv. Pavla, ima svoje korijene vrlo rano, čak u apostolskim vremenima.²¹ Ipak, tek od sredine 3. stoljeća možemo pratiti formiranje kršćanskih zajednica, prvenstveno u urbanim centrima poput *Salone, Jadera, Skardone, Narone i Epidaura*. Svjedočanstva o njima svakako su i mučenici koje su ostavili progoni kršćana u vrijeme vlasti cara Dioklecijana (284. – 305.).²² Slijede potom ipak mnogo povoljnija vremena konstantinskog doba koja možemo pratiti kroz izgradnju kršćanskih objekata u 4. i 5. stoljeću, formiranje biskupija te širenje kršćanstva na prostore gradskih agera. U drugoj polovini 5. stoljeća taj je ranokršćanski period nakratko zaustavljen u svom napredovanju. Padom Zapadnog Rimskog Carstva godine 476. i provincija Dalmacija postaje dijelom Istočnogotske države pod vlašću Odoakra te je nastupilo stanje opće nesigurnosti, ekonomske krize, otimačine i drugih neprilika.²³

Kasnu antiku Dalmacija je dočekala u sklopu Istočnog Rimskog Carstva, pod čiju je upravu došla nakon Justinijanovih ratova protiv Istočnih Gota 535. – 537. godine. Zajedno s *Pannoniom Saviom* Dalmacija je postala bizantska provincija kojom upravlja prokonzul podložan prefektu Ilirika. To rano razdoblje bizantske vlasti donosi ponovni uzlet kršćanstva, dogradnje postojećih te izgradnju novih crkava, sada i u ruralnim prostorima koji postaju sve izrazitiji centri kasnoantičkog života.

²¹ N. CAMBI, 2002, 208–211.

²² Poznati su samo mučenici iz Salone, kao središta provincije Dalmacije: E. DYGGE, 1996, 63–67.

²³ A. UGLEŠIĆ, 1992, 24–30.

Tako izgleda perspektiva prostora koji potkraj 6. stoljeća postaje metom, među ostalima i slavenskih upada i seoba. Budući da unatoč brojnim teorijama o podrijetlu Hrvata (poput onih o gotskom podrijetlu,²⁴ iranskom podrijetlu²⁵ ili poput nekih tumačenja da u Hrvatima treba gledati sloj avarskih graničara²⁶) danas prevladava mišljenje da je njihovo podrijetlo slavensko, ove se migracije mogu promatrati kao početak susreta antičkog supstrata i prahrvatskih doseljenika. Granice Bizantskog Carstva na Dunavu Slaveni su dosegli početkom 6. stoljeća, a pritisak koji su vršili na Bizant još se izrazitije pojačao pojavom još jednog istočnoazijskog naroda – Avara. Direktna uloga Avara u doseljenu i etnogenezi Hrvata u suvremenoj se historiografiji uzima kao minorna, no nikako se ne osporava postojanje duže avaro-slavenske interakcije koja je prethodila navedenim procesima.²⁷ Odlaskom Langobarda u Italiju godine 568., Avari 582. osvajaju Srijem i postaju gospodari cijele Panonije, još više osnažujući svoju specifičnu nadregionalnu političku zajednicu – kaganat. To utječe i na kretanja Slavena te se jedan dio njih preseljava na područja južnog Podunavlja i prema zapadu. Druge skupine pak formiraju s Avarima tzv. avaro-slavenski plemenski savez te zajedno ratuju protiv Franaka, Bavaraca, Langobarda i Romana u Dalmaciji, a početkom 7. stoljeća obnavljaju borbe i s Bizantom.

Kada govorimo o odnosu Avara i Slavena, važno je ne upasti u zamku prosuđivanja da je riječ o izgrađenim narodima u punom smislu riječi. Ta je zajednica funkcionirala na principu zajedničkih ciljeva, u ovom slučaju osvajačkih pohoda, s krajnjim ishodištem u Solunu i Carigradu. Avarski kaganat do oko 600. godine kao organiziranija komponenta u tom savezu ima prevlast i veći politički utjecaj. On se iščitava na primjer iz izvještaja T. Simokate o sukobima između Bizanta, Avara i Slavena na donjem Dunavu prije 600. godine.²⁸ S vremenom, međutim, jasniji i bolji ustroj poprimaju i slavenske skupine koje na svojim pljačkaškim pohodima prodiru i na prostor Dalmacije. U takvim je okolnostima nužno promatrati i sudbinu antičkih gradova uz obalu istočnog Jadrana. Naime, ustaljena mišljenja, primjerice o konačnom kraju Salone izazvane razaranjem godine 614., suvremenijim se interpretacijama mijenjaju.²⁹ Propadanje Salone tako se promatra kroz jedan period obilježen lošim gospodarskim prilikama sasvim sigurno prouzročenih i pljačkama i razaranjima različitih

²⁴ Najistaknutiji zastupnik te teorije je K. ŠEGVIĆ, 1929. 9 i d.

²⁵ Literaturu autora koji zastupaju tzv. iransku teoriju donosi: V. KOŠČAK, 1995, 110–116.

²⁶ O tome: W. POHL, 1995, 87–90.

²⁷ Isto, 92–96.

²⁸ N. KLAJIĆ, 1988, 59.

²⁹ M. SUIĆ, 1988, 328–335.

slavenskih grupa. Dotadašnje središte provincije Dalmacije sada postaje izolirano od svojeg zaleđa i život nastavlja u mnogo skromnijem obliku, zapravo postupno odumirući. Pohod Avara i Slavena nastavlja se neuspjelim opsadom Carigrada 626. godine, nakon čega slabi moć kaganata te se njegove prevlasti uspijevaju osloboditi najprije sudetski Slaveni pod vodstvom Sama 623. godine, zatim Karantanci te na koncu i ostali Slaveni na Balkanskom poluotoku. Sva su ta događanja uzrokovala degradaciju, premda ne i prestanak, gradskog života antike, depopulaciju širih prostora i gospodarske krize. Na takvu podlogu sada nadolazi prahrvatski supstrat, a nedostatak pisanih vijesti sve do 9. stoljeća čini situaciju pogodnom za različite interpretacije, osobito ako se u obzir ne uzimaju rezultati arheoloških istraživanja ili ako se, što je još pogubnije, proizvoljno tumače.

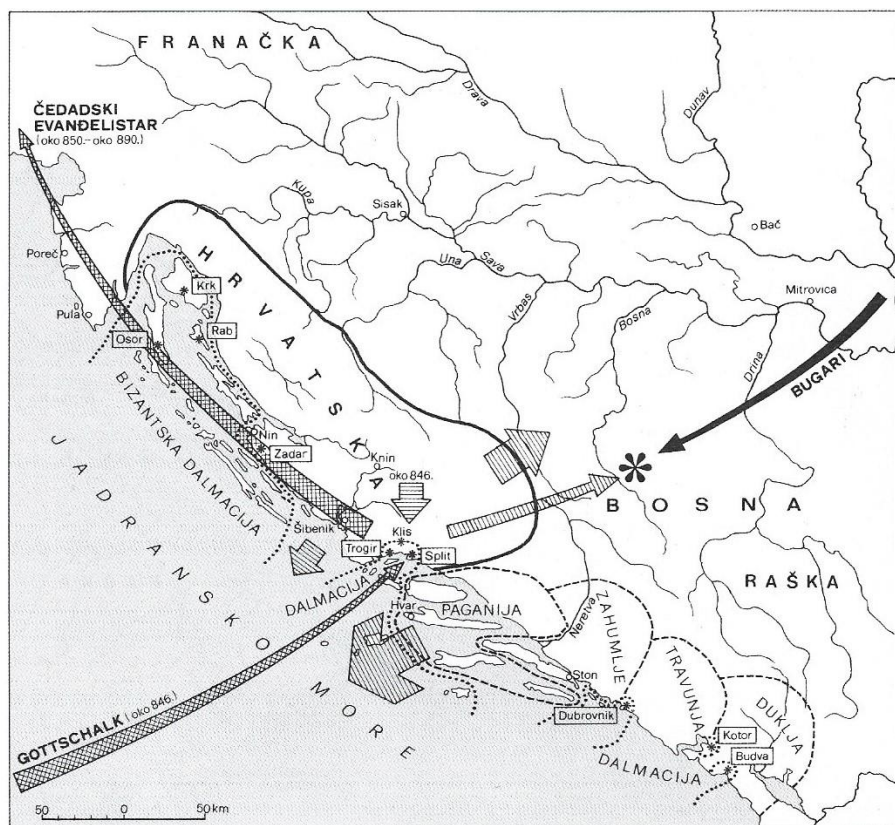
Slabljenje avarske države te afirmacija Franaka kao značajnog čimbenika u političkim odnosima onodobne Europe, u nove prilike dovodi i Hrvate ispremiješane s drugim slavenskim plemenima i romaniziranim starosjediocima. Franački prodori prema istoku ugrožavaju bizantsku Dalmaciju i slavensko-hrvatska područja,³⁰ a sukobi koji nastaju između dva carstva, Franačkog i Bizantskog, okončani su 812. godine Aachenskim mirom. Tim mirom Bizantu su pripali Venecija te dalmatinski obalni i otočni gradovi (Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik, Kotor, Krk, Osor, Cres, Lošinj i Rab), a Francima Istra i hrvatske zemlje u zaleđu dalmatinskih gradova. Na tom hrvatskom prostoru u srednjojadranskom zaleđu, odnosno na području povijesnih rimskih provincija Dalmacije i Liburnije, početkom 9. stoljeća oblikuje se državna organizacija Hrvata kao kneževina pod franačkim utjecajem. Hrvatski knezovi postaju gospodari političke jedinice koja dijeli franačko i bizantsko područje, a time i politički relevantni čimbenici. Do objedinjenja hrvatskih županija „Primorske Hrvatske“ u jedinstvenu državnu tvorevinu došlo je u vrijeme kneza Borne (oko 818. – 821.),³¹ prvog u izvorima potvrđenog hrvatskog kneza. Prostor kojim on vlada možemo definirati kao prostor Dalmatinske Hrvatske. Najranija upravna središta te ranofeudalne hrvatske kneževine nisu bila stalna. Nakon Nina, političko središte postaje prostor nekadašnjih carskih posjeda u salonitanskom ageru, između Splita i Trogira, dok se od druge polovine 10. stoljeća kao glavni upravno-politički centar profilira Knin. Jačanje vladarskih ličnosti knezova, a s njima i rodova kojima pripadaju, vidljivo je iz rasprostiranja vladarskih posjeda ili zadužbina, npr. kneza Mislava (oko 835. – 845.) ili kneza Trpimira (oko 845. – 864.) u zaleđu antičke Salone. Hrvatski

³⁰ Ta su područja organizirana u teritorijalne jedinice koje nazivamo Sklavinijama.

³¹ Prema djelu K. Porfirogeneta *De administrando imperio*, tih županija je bilo jedanaest: Livno, Cetina, Imotski, Pliva, Pset, Primorje, Bribir, Nona, Knin, Sidraga i Nin; vidi: K. PORFIROGENET, 2003. gl. 29.-36.

vladari i dalje kao franački vazali sudjeluju u obrani Carstva Karolinga, a usto započinju i sukobe s Venecijom.

Usporedno s time počinje i razdoblje borbe za osamostaljenje Hrvatske. Već Trpimir, kojemu se pripisuje uloga osnivača dinastije Trpimirovića koja će vladati Hrvatskom dva i pol stoljeća, postiže određeni stupanj autonomnosti, a u punom je obliku osamostaljenje dovršeno dolaskom na vlast kneza Branimira (879. – 892.). Za vrijeme Branimirove vlasti hrvatska kneževina postaje nezavisna od Franaka i od Bizanta te ju je priznao papa Ivan VIII. (872. – 882.). Time završava prvi period u etničkoj fazi etnogeneze hrvatskog naroda u kojem su započete procese etničke kohezije i homogenizacije obilježila dva bitna čimbenika. Prvi je ekonomski uzlet iniciran istodobnim zauzimanjem Bizanta i Franaka nakon kraja bizantsko-franačkog rata, odnosno Aachenskog mira 812. godine,³² a drugi, možda još važniji, pokršćavanje i stvaranje crkvene organizacije.

Sl. 1. Približne granice Trpimirove kneževine; izvor: N. BUDAK – T. RAUKAR 2006., 435.

³² Općenito o utjecajima Bizanta na tlu Dalmacije vidi: I. GOLDSTEIN, 1992.

2.2. Historiografska tumačenja izvora

Razmatranje najdavnijeg podrijetla jednog naroda vrlo se često uzima kao element koji je presudan u njegovu formiranju, pri čemu se nerijetko zapostavljaju sve ostale pojave koje se tijekom procesa sazrijevanja akumuliraju i koje sudjeluju u tvorbi njegovog stvarnog identiteta. Takav je pristup bolje zamijeniti onim u kojem se ne umanjuje pitanje podrijetla, ali u kojem je mnogo važnija ukupnost utjecaja pod kojima subjekt nastaje. Također, i opterećenost ideološkim predrasudama koje upućuju na razvijanje modela ili ideologema,³³ kroz prizmu kojih se sagledavaju povijesni izvori, daje pogrešne rezultate. To su dvije premise koje primjećujemo da obilježavaju rasprave o najranijem razdoblju hrvatske povijesti i analize vrela o njoj, a koje bi valjalo izbjeći.

Pisani podatci o problemu doseljenja Hrvata kojima raspolaže naša historiografija svode se na vijesti i njihovu interpretaciju iz djela kao što su *De administrando imperio* Konstantina VII. Porfirogeneta³⁴ iz sredine 10. st., *Kraljevstvo Slavena* popa Dukljanina³⁵ iz 12. st. i *Historia Salonitana* Tome arhiđakona³⁶ iz 13. st. Postoje tri traga koja iz njihovih djela moramo pratiti. Prvi je trag vrela po kojem Hrvati potječu od nekrštenih Hrvata koji su iz područja sjeverno od Mađarske, predvođeni knezom i uz dozvolu cara Heraklija (610. – 641.), došli u Dalmaciju te su se, porazivši Avare, u noj nastanili. To vrelo pratimo u prvoj verziji djela Konstantina Porfirogeneta, u 31. poglavlju. Drugo je vrelo po kojem je hrvatsku vladavinu u Dalmaciji uspostavilo sedam rodova koji su došavši sa sjevera, iz područja pokraj Bavarske, odnosno Češke i Poljske u Dalmaciju, pobijedili Avare i njome zavladao. O tome govori druga verzija Konstantinova pričanja, iz 30. poglavlja njegova djela te dio kazivanja Tome arhiđakona. Treće je vrelo po kojem su Salonu i Dalmaciju osvojili Goti nadošli iz sjevernih prostranstava te od njih potječe slavenska, a time i hrvatska vlast u Dalmaciji. Te nam podatke donose radovi popa Dukljanina i Tome arhiđakona. Zajedničko je svoj trojici autora da Hrvate smatraju Slavenima, a njihovo neslavensko ime te neslavenska imena sedmorice braće – nositelja toga gentilno ustrojenog naroda – svjedoče o jednom neslavenskom sloju u njihovoj tradiciji.³⁷

Povijesno rasuđivanje sugerira nam očitu prednost podataka Konstantina VII. Porfirogeneta pred onima o Gotima popa Dukljanina i Tome arhiđakona. Pojavljivanje i

³³ O tome šire: R. KATIČIĆ, 1993, 253–263.

³⁴ K. PORFIROGENET, 2003.

³⁵ E. PERIČIĆ, 1991.

³⁶ TOMA ARHIĐAKON, 2003.

³⁷ R. KATIČIĆ, 1993, 261–263.

izjednačavanje Gota s Hrvatima u izvorima ponajprije je vezano za tradiciju o Gotima kao najstarijem narodu koji u Dalmaciju doseljava nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva. Poznato je, naime, da gotska vladavina na tim prostorima nije dovela do rušenja Salone, niti je označila kraj rimske prevlasti u Dalmaciji koja je, naprotiv, nakon što je car Justinijan 555. g. porazio Gote, rekonstruirana. Time nastaje hijatus između tog pretpostavljenog doseljenja za vrijeme gotske vlasti i događanja nakon prestanka rimske vlasti, koji negira mogućnost povezivanja podrijetla Hrvata s vremenom Gota u Dalmaciji. Znanstveno su utemeljeniji izvor podatci Konstantina VII. Porfirogeneta. Oni možda sadrže prenaplašenu ulogu Heraklija u organizaciji doseljenja Hrvata,³⁸ ali ključno je što nemamo nikakvog razloga posumnjati u istinitost vijesti o doseljenju za vrijeme vlasti tog vladara, a što znači prije 641. godine, o čemu govore i arheološki nalazi.³⁹ Takvo je uporište stvorila domaća kritička historiografija, osobito potkrijepljena radovima B. Grafenauera⁴⁰ i Lj. Hauptmana.⁴¹

Javljuju se, međutim, i neka druga rješenja koja u svojim interpretacijama iznose Margetić,⁴² Kunstman,⁴³ Kronsteiner,⁴⁴ Pohl⁴⁵ te u nekim radovima i N. Klaić.⁴⁶ Po njima je hrvatska vlast u Dalmaciji uspostavljena tek pred kraj 8. stoljeća. Ta mišljenja ponajprije se vezuju za spominjanje Franaka kao susjeda Hrvatima u izvještaju Konstantina VII. Porfirogeneta, a na razumijevanje kojih nas ispravno upućuje R. Katičić⁴⁷ i potvrđuje spomenuti trenutak doseljenja Hrvata u prvoj polovini 7. stoljeća.

Time dolazimo na prag druge faze u procesu etnogeneze koja će trajati do početka 9. stoljeća, a to je početak suživota nositelja kontinuiteta rimske Dalmacije i hrvatskih doseljenika. Iako prvotno nisu postojali uvjeti da se hrvatsko društvo brže razvija, postupno dolazi do prevladavanja društvenih struktura temeljenih na načelu srodstva, do integracije i teritorijalizacije zajednica koje nazivamo općinama (županijama) sa svojim središtima.

³⁸ Vidi: N. BUDAK, 1994, 56–70.

³⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1980, 14 i d.

⁴⁰ B. GRAFENAUER, 1952, 1–56.

⁴¹ Lj. HAUPTMAN, 1937, 30–61.

⁴² L. MARGETIĆ, 1977, 5–88.

⁴³ H. KUNSTMANN, 1984, 118 i d.

⁴⁴ O. KRONSTEINER, 1978, 137 i d.

⁴⁵ W. POHL, 1995, 86–96.

⁴⁶ N. KLAJĆ, 1984, 253–270.

⁴⁷ R. KATIČIĆ, 1993, 264–266. Spominjanje Franaka u kontekstu doseljenja Hrvata Katičić tumači kao subjektivnu percepciju cara pisca, koji u svoje djelo unosi podatke iz sebi suvremene perspektive 10. stoljeća.

Također se prevladava stadij vojničke demokracije, a uspostavlja se teritorijalna i šira etnička upravna i vojna vlast. Područje koje uzimam u obzir je ono omeđeno rijekama Cetinom i Zrmanjom, a koje sačinjava teritorij nešto kasnije ranosrednjovjekovne države s kojom možemo reći da započinje etnička faza u oblikovanju hrvatskog naroda.

2.3. Evangelizacija Europe i moć Crkve

Kada govorimo o procesu pokršćavanja današnjeg hrvatskog prostora, neminovno ga moramo smjestiti u kontekst koji sačinjava ukupnost povijesnih čimbenika vezanih za isti proces na razini Europe. Pritom treba izdvojiti tri presudna utjecaja. Prije svega to je prevlast Carigrada, čiji je eho u oscilirajućem obliku zasvjedočen na istočnoj obali Jadrana od Justinijanove rekonkviste u 6. stoljeću, sve do slabljenja te vlasti u 9. stoljeću. U istom je smislu važna i uloga papinstva koja od 7. stoljeća postaje sve manje pod utjecajem istočnih vlastodržaca, te naposljetku uloga franačkih vladara, čija se dominacija na zapadu razvija od 8. stoljeća.

Rezultati Justinijanove obnove iz sredine 6. stoljeća vidljivi na prostoru Italije i drugdje u Europi, ipak su u mnogo većem opsegu promijenili primjerice Istru i Dalmaciju. Iako znatno smanjeni i u brojnosti i u veličini u odnosu na antičko razdoblje, gradovi na obali i dalje su glavna uporišta Bizanta. Samo ishodište jurisdikcije administrativnog upravljanja na istočnoj obali Jadrana još uvijek nije precizno utvrđeno. Iako neki nalazi, poput primjerice pečata kefalonijskog stratega Lava iz 8. st.⁴⁸ ili pak spominjanje prefekta pretorija za Ilirik u pismu pape Grgura I., mogu upućivati na različite centre kao moguća sjedišta upravljanja (Bizant odnosno Rim), dosta je naznaka koje kao najvjerojatniju jurisdikcijsku moć nad Dalmacijom pripisuju ravenskim egzarsima. Potvrda tome možda je danas izgubljeni pečat egzarha Pavla pronađen u Solinu,⁴⁹ ali i arheološki istražene utvrde na kopnu i na otocima, koje čine zaštitni sustav plovidbene rute prema Ravenni.⁵⁰

Već od polovine 8. i tijekom 9. stoljeća papinska je vlast obilježena utjecajem Franaka. Njihovo pristajanje uz papu započelo je još od Pipina Malog, kojemu je papa Stjepan II. (752. – 757.) pomazanjem potvrdio krunidbu. Nakon prodora Langobarda u Italiju te uz sukob Papinske Države s Bizantom na drugoj strani, dolazi i do savezništva u punom smislu riječi. Ono je rezultiralo pobjedom Karla Velikog nad Langobardima, pri čemu je Papinskoj Državi

⁴⁸ T. BALI, 2014, 161–177.

⁴⁹ H. GRAČANIN, 2015, 501.

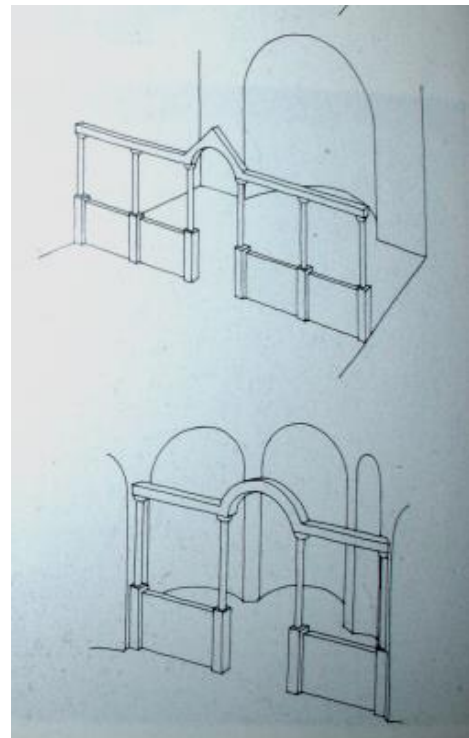
⁵⁰ I. GOLDSTEIN, 1995a, 64–68.

bila podvrgnuta Ravenna, Viterbo i Orvieto, no ne i Spoleto i Benevento. Već je time naznačena Karlova želja za ostvarenje primata i nad crkvenom vlasti, što nije uspio realizirati za pape Hadrijana I. (772. – 795.), no jest za Lava III. (795. – 816.).

Krunjenjem za kralja u bazilici sv. Petra Karlo Veliki na simbolički način obnavlja carstvo na zapadu, no istodobno papa gubi suverenitet te započinju gotovo stoljetna oponiranja carstva i papinstva. Veći dio 9. stoljeća bio je obilježen lošim položajem i autoritetom papa, koji nisu uspijevali kontrolirati kršćane u Britaniji, na Pirinejskom poluotoku ili u arapskim zemljama. Njihova interesna zona svedena je na franački i bizantski svijet te na slavenski živalj među njima.

Reanimirano Zapadno Rimsko Carstvo pod Karlovim vrhovništvom, osim afričkih dijelova carstva, integriralo je većinu ostalih teritorija, od sjeverne i srednje Italije osvojene od Langobarda i Hispanske marke formirane nakon potiskivanja Arapa, sve do Panonije kojom je zavladao uništenjem Avarskog kaganata. Ovladavanje Avarima bilo je praćeno i njihovim sustavnim pokrštavanjem koje su provodili salzburški biskup i akvilejski patrijarh. Unatoč otporima franačkoj prevlasti, pokrštavanje Avara ipak je proteklo bez značajnijih ustanaka, kakvi su se javljali primjerice kod nasilnog pokrštavanja Sasa.

Proces pokrštavanja neizostavno je bio praćen i znatnim ulaganjima u izgradnju crkvene infrastrukture. Moć Crkve manifestirala se, naime, arhitektonskim i skulptorskim ostvarenjima, koja u nedostatku pisanih podataka omogućuju utvrđivanje unutarnjih i vanjskih čimbenika koji sudjeluju u evangelizaciji, odajući regionalne posebnosti u odnosu na opće tijekove razvoja tog procesa. Proučavanje ranosrednjovjekovnog graditeljstva i skulpture jedna je od tema koju arheologija i povijest umjetnosti u Hrvata obrađuju gotovo od svog utemeljenja. Budući da je srednjovjekovni period okvir za temu ovog rada, proučavanje predromaničke umjetnosti u dalmatinskoj Hrvatskoj kao regionalne osobitosti moguće je iskoristiti za vremensko determiniranje i tako barem djelomično pokušati ilustrirati čitav povijesni i društveni kontekst. Premda pojam predromanike vezujemo ponajviše za 9. i 10. stoljeće kada je taj novi stil doživio svoju punu afirmaciju, vremenski raspon

Slika 2. Shematski prikaz ograda svetišta ranokršćanskog i predromaničkog doba

koji obuhvaćamo proširenom sintagmom „predromaničko doba“ uključuje i ona stoljeća u kojima se priprema nastajanje novog stila, odnosno stoljeća koja su u društvenom i političkom smislu obilježena stvaranjem prvotne hrvatske države u zaleđu bizantske teme Dalmacije i procesom pokrštavanja, kao jednim od bitnih čimbenika u nastanku hrvatske nacije i procesu njezine homogenizacije i integracije.

Obilježja predromaničkog kiparstva slijede razvojnu crtu koja započinje kiparstvom ranokršćanskog razdoblja, koje je znatnije oblikovano tijekom 5. i 6. stoljeća. Izraz ranokršćanskog skulptorstva umnogome je različit od klasične antičke umjetnosti. Napušta se klesanje klasičnih voluminoznih likova te se od tada, zbog novih liturgijskih zahtjeva, kiparstvo neposrednije vezuje za oblikovanje interijera kršćanskih hramova.⁵¹ To uključuje i klasično klesarsko oblikovanje arhitektonskih elemenata – kolona, baza, kapitela, arhitrava, portala, a isto tako i izradu crkvenoga namještaja izrazito funkcionalne namjene – ograda svetišta, ciborija, propovjedaonica, sarkofaga – kao dijelova osmišljene prostorne artikulacije hrama. Osnovni elementi izrade potonjih konstrukcija su stupići, kapiteli, ogradne ploče, klesane arkade, pokrovne ploče, košare ciborija i slično. Uglavnom, javlja se nova klesarska dekoracija koja neće biti lišena simboličkih, ponekad i figuralnih uprizorenja, ali koja će ostati tijesno vezana za arhitektonsku podlogu, što će u konačnici rezultirati izrazitom plošnošću reljefnog oblikovanja. Raspored i suodnos tih uprizorenja ovise o osnovnoj raščlambi ploha, a nadopunjuju se tipičnim geometrijskim ornamentima kao što su kružnice i rozete, kvadrati i pravokutnici, dijagonalne ili pravocrtne vrpce.

Usko određeni zadatci i funkcije ranokršćanskog kiparstva nastavljeni su i u ranosrednjovjekovnom, odnosno predromaničkom razdoblju. Kasnoantičko ili ranokršćansko izvorište predromaničke skulpture ogleda se u dvama temeljnim koncepcijama ukrašavanja – u onoj koja počiva na upotrebi stiliziranih biljnih motiva i drugoj, koja počiva na čvrstim i jasnim geometrijskim principima. No osnovni elementi umjetničkog stila baštinjenog iz ranokršćanskog perioda u razdoblju predromanike su, zbog postupnog i sustavnog materijalnog osiromašenja, ipak doživjeli stanovite promjene. Zadržano je oblikovanje uglavnom tipskih, determiniranih funkcionalnih ploha koje sačinjavaju namještaj kršćanskog hrama, dok se promjene ponajprije očituju u izboru materijala od kojih se klešu reljefi, pa tako mramor ili druge kamene sirovine postaju sve rjeđi⁵². Na reljefima rađenima od domaćeg vapnenca sada prevladava isključivo ornamentalni likovni izraz, izveden u plitkom reljefu, ispunjavajući

⁵¹ I. PETRICIOLI, 1990, 58-62.

⁵² N. JAKŠIĆ, 1997, 13-40.

gotovo čitavu površinu ukrašavane plohe (*horror vacui*). Sazrijevanje tog predromaničkog stila najviše se očituje u izradi ornamentalnih sklopova i u korištenju brojnih varijanti dvoprutih i troprutih pleternih ukrasa.

U drugoj polovini 8. i tijekom 9. stoljeća taj stil je sazrio osobito pod utjecajem karolinškog svijeta. Na prostoru Hrvatske možemo tako izdvojiti pojedine regije koje su s većim ili manjim intenzitetom ostvarivale interakciju s Francima te tako dolazile u doticaj s karolinškom umjetnošću koja u pokrajinskim središtima pokazuje ponajviše značajke novog umjetničkog izraza – predromanike, za razliku od stilskih težnji bližih klasičnom izrazu koje uvriježeno opisujemo pojmom *karolinška renesansa*, koje su pak prisutne u mjestima uz dvorska središta.⁵³ Kiparske karakteristike karolinškog svijeta, kao zemljopisno najbliža karolinškim centrima, najranije je i najizrazitije usvojila Istra. Nešto kasnije, zbog povijesnih okolnosti, pod taj utjecaj potpadaju i bizantski gradovi na istočnoj jadranskoj obali gdje se, miješajući se s obilježjima tzv. egzarhatske umjetnosti, zapravo stvara lokalna, dalmatinska varijanta predromanike. Razina kvalitete umjetničkog stvaralaštva koja je u uskoj vezi sa značajem što su ga imali dalmatinski gradovi u političkom, gospodarskom, prometnom ili vjerskom smislu, bitna je i za oblikovanje predromaničkih ostvarenja u trećoj regiji izloženoj karolinškom utjecaju, a to je kneževina Hrvatska sa sjedištem u Kninu. Budući da su dalmatinski gradovi bili uključeni u evangelizaciju svog zaleđa, a što za sobom nosi i preuzimanje modela sakralnog prostora kao i liturgijske običaje uređenja interijera, oni su zapravo osnova na kojoj će se temeljiti početni kiparski pokušaji na novopokrštenom prostoru.

Za kiparstvo predromaničkog doba karakteristična je pojava većeg broja klesarskih radionica koje djeluju na usko omeđenom prostoru,⁵⁴ što rezultira raznolikim klesarskim izričajima, a isto tako i različitom kvalitetom izvedbe. Promatrajući sličnosti u obradi sačuvanih reljefa, N. Jakšić, grupirajući pojedine spomenike, na prostoru kneževine Hrvatske tako razlikuje čak pet radioničkih krugova aktivnih tijekom 9. stoljeća. U jednom djeluje Majstor koljanskoga pluteja. Drugi radionički krug čini Trogirska klesarska radionica, a treći Radionica iz vremena kneza Trpimira. To su još i dvije radionice iz vremena kneza Branimira – Benediktinska klesarska radionica i Dvorska klesarska radionica⁵⁵. Podjelu je 2013. nadopunio I. Josipović s još dvije klesarske produkcije koje djeluju nešto ranije od spomenutih i koje

⁵³ N. JAKŠIĆ, 2000a, 192; Ž. RAPANIĆ, 1987, 131–139.

⁵⁴ N. JAKŠIĆ, 1984, 243–252; ISTI, 1986; ISTI, 1995, 141–150.

⁵⁵ ISTI, 2000, 204–213.

smješta u vrijeme kasnog osmog ili s početka 9. stoljeća, a to su Majstor zadarskih ambona i Radionica plutejâ zadarske katedrale.⁵⁶

Za dalmatinske gradove, i one sjevernije i one južnije, na temelju određenih arheoloških istraživanja možemo pretpostaviti određeni autonomni razvitak umjetnosti u razdoblju kasne antike i u ranom srednjem vijeku te, štoviše, možemo razlučiti čak tri stupnja tog progresivnog kretanja. To su, kao polazište – ranokršćanska skulptura 6. stoljeća, zatim prijelazno razdoblje 7. i 8. stoljeća⁵⁷ te naposljetku predromanika koja se javlja polovinom 9. stoljeća u sasvim definiranim oblicima, ne samo u skulpturi nego postupno i u graditeljstvu. Hrvatsko zaleđe, međutim, za razliku od gradova na obali, u potpunosti je ovisno o primanju izvanjskih umjetničkih utjecaja. Predromaničko graditeljstvo i skulptura u zaobalju razvijaju se kao rezultat suradnje svećenika, pozvanih graditelja i klesara koji po narudžbi i za određene prilike podižu crkve, slijedeći pretpostavke liturgijskih načela i opremaju ih crkvenim namještajem prateći standardni i formirani repertoar predromaničkih skulptura.

Uradci ranosrednjovjekovnih majstora obično se kvalificiraju atributom *rustičan*, koji vrlo često ima isključivo pejorativno značenje. Isto tako se i cjelokupna predromanička umjetnost ocjenjuje degradacijom u odnosu prema izrazu antike, uz tumačenje srednjeg vijeka kao dekadentnog vremena. Međutim, takva su objašnjenja posljedica neprimjerene usporedbe s nekim drugim vremenom i nekim drugim kriterijima, pri čemu se zaboravlja da su ti uradci proizvod onih pojedinaca koji su tek usvojili vještine i forme izraza koje do tada nisu poznavali i nisu bili u prilici s njima se susresti.⁵⁸

Pokušaji utvrđivanja podrijetla oblika ili motiva karakterističnih za ovo razdoblje različiti su i vrlo prijeporni. I dok neki strani povjesničari umjetnosti često zastupaju stajalište da su ih u sjevernu Italiju uveli Langobardi, kao nešto nacionalno germansko,⁵⁹ kod nekih hrvatskih autora primjerice to „predromaničko umjetničko stvaralaštvo“ smatra se nečim tipično hrvatskim. U sjevernoj Italiji susrećemo se tako s pojmom „langobardska umjetnost“ za lokalne pojave u umjetnosti koje su vrlo slične onima na istočnoj obali Jadrana, dok se istovremeno kod nekih starijih hrvatskih autora pojam „predromanička umjetnost“ zamjenjuje pojmom „starohrvatska umjetnost“. Tumačenje da se radi o stilu u kojem participiraju

⁵⁶ I. JOSIPOVIĆ, 2013, 21-53.

⁵⁷ Prijelazno razdoblje obilježeno je ponajprije kiparskim izričajem vezanim za zadarsku i splitsku katedralu; N. JAKŠIĆ, 2008a.

⁵⁸ Ž. RAPANIĆ, 1987, 31.

⁵⁹ D. FREY 1911, 7; J. STRZYGOWSKI 1927; vidi i: I. PETRICIOLI, 1990, 13.

isključivo Hrvati, može se zapravo promatrati izrazom romantizma 19. st. i razdoblja buđenja nacionalne svijesti. No, osim ta dva navedena područja, sličnog umjetničkog izraza ima i drugdje na Apeninskom poluotoku, pa i dalje prema zapadu, što je sve odraz uloge kršćanstva u formiranju naroda zapadne Europe. Stoga je ipak primjerenije i sveobuhvatnije govoriti o „predromaničkoj umjetnosti“.⁶⁰ Pritom se vjerodostojnijima od tih spomenutih čine tumačenja da stil potječe i stvara se u jednoj regionalnoj civilizaciji te je stariji i od vremena Langobarda i od slavenskih migracija. To ne mora biti adriobizantizam danskog arheologa E. Dyggvea, koji pod tim pojmom podrazumijeva poseban kompleks uvjeta karakterističnih za velike jadranske centre koji po njemu u reduciranom obliku preživljavaju i u srednjem vijeku.⁶¹ Međutim, sasvim sigurno je riječ o kontinuitetu koji s jednog šireg aspekta obrađuje M. Prelog i donosi zaključak da umjetnost na području zapadne Europe u razdoblju od 4. do 11. stoljeća, u odnosu na arhitekturu kasne antike, nije obilježena većim promjenama, smatrajući da ona zapravo odražava „pasivnu negaciju antike“.⁶² Mišljenja različita od tih najbolje je i vrlo rano definirao Lj. Karaman, ocjenjujući da je skulptura hrvatske predromanike importirana iz sjeverne Italije. Prema njegovu mišljenju ona nije langobardska, već je, nastavljajući se na starije antičke tradicije, nastala kao rad italskih majstora 8. i 9. st. te je na naša područja pristigla putem franačkih misionara.⁶³

U prilog teoriji importiranja pojedinih elemenata ranokršćanske umjetnosti koji se odražavaju na skulptorskim ostvarenjima hrvatske predromanike govore komparativna istraživanja N. Jakšića koji je uočio sličnosti između motiva predromaničkog kiparstva i ukrasnih sklopova na mozaicima kršćanskih hramova u gradovima na području Italije poput Venecije, Rima ili Akvileje.⁶⁴ Budući da je u srednjem vijeku došlo do redukcije opremanja sakralnog interijera skupocjenim likovnim medijima, osobito mozaicima, sasvim je logično da te motive sada preuzimaju reljefi predromanike. A osim motiva, predromaničko je kiparstvo od mozaika kršćanskih hramova baštinilo još jednu stečevinu koju vrlo često preskačemo, a to je polikromno ukrašavanje. Naime, svi predromanički reljefi bili su obojeni (slično je bilo i s antičkom skulpturom), a to potvrđuju ostatci triju osnovnih boja – plave, crvene i oker žute – pronađeni na reljefima u Splitu i Zadru.⁶⁵

⁶⁰ ISTI, 1997, 13–40.

⁶¹ E. DYGGVE, 1996, 99–100.

⁶² M. PRELOG, 1954, 5 i d.

⁶³ Lj. KARAMAN, 1930.

⁶⁴ N. JAKŠIĆ, 2000a, 194–196.

⁶⁵ N. JAKŠIĆ, 1997, 195; M. MILIŠA, 2014, 173–206.

Slika 3. Sukladni motivi na podnom mozaiku iz Venecije i s predromaničkog reljefa iz Koljana, 9. stoljeće; izvor: N. JAKŠIĆ, 2000a, 197.

Cjelovita usporedba razvoja predromanike talijanskih krajeva s onim kod nas ipak ukazuje na očigledne razlike. Naime, dok su Langobardi pristigli na tlo Italije već pokršteni, na istočnoj obali Jadrana slijed događanja bitno je drukčiji, a što omogućava zaključke da se predromanička skulptura na istočnoj obali Jadrana mogla razviti samostalno, ali opet u čvrstom kontaktu s događajima na Apeninskom poluotoku.

Bez obzira na to je li riječ o importiranju umjetničkih elemenata preuzetih od majstora iz sjeverne Italije ili se radi o formiranju stila pod utjecajem bizantskih gradova na istočnoj obali Jadrana, čini nam se da predromanika predstavlja evoluciju umjetnosti započetu još od kasnoantičkog doba, koju treba valorizirati u skladu s kriterijima koje postavlja ukupna tadašnja povijesna situacija.

2.4. Etnički identiteti u ranom srednjem vijeku

Pojam identiteta, tj. odnosa po kojem je nešto (biće ili svojstvo) jednako samo po sebi u različitim slučajevima ili pod različitim vidovima, ima bitnu ulogu u etnogenezi i povijesti jednog naroda. Identitet je poveznica između pojedinaca koji dijele zajedničke karakteristike. Potreba ljudskih bića za stvaranjem zajednice i pripadanju zajednici evidentna je od najranijih razdoblja ljudske povijesti. Ta je potreba temeljena na postizanju istovjetne razine svijesti kao jedinstvene cjeline u raznolikosti svakodnevnih uvjeta ili situacija, koja pojedincu omogućuje napredak, pruža zaštitu i nudi odgovor na pitanja o značenju i svrsi iskustava svakodnevnog života. Ta je problematika često doticana i u filozofskim znanostima gdje se pod sintagmom „filozofija identiteta“ podrazumijeva svaki filozofski pravac u kojem se opreke materije i duha,

zbilje i mišljenja, smatraju atributima i suprotnostima jedinstvenog identičnog bitka, supstancije.⁶⁶

O kulturnoj, a potom iz nje proizišloj etničkoj raznolikosti svjedoče i brojni arheološki nalazi i druga materijalna baština. Premda tu raznolikost i društveni pluralizam ilustriraju već paleolitska te potom neolitska grupiranja,⁶⁷ zadržat ću se na dosta kasnijim povijesnim razdobljima u kojima je pojam društvenog identiteta uopće vezan za zajednice koje je moguće povezati s etničkim skupinama u užem, odnosno etnijama u širem smislu. Ta dva pojma obuhvaćaju širok raspon kulturnih skupina i protoetničkih zajednica, od najjednostavnijih kolektiviteta temeljenih na zajedničkom prostoru pa sve do oblikovanja suvremene nacije i moderne države. Pritom je važno istaknuti da se prvobitne protoetničke, etničke grupe te etnički identiteti pojavljuju mnogo prije nastanka nacija i razvoja nacionalnih identiteta koji se pak formiraju u razdoblju modernog društva, od kraja 18. stoljeća nadalje, kad u okviru procesa modernizacije, razvoja industrijske revolucije, urbanizacije i obrazovanja dolazi do izgradnje velikih organiziranih skupina društva u koje se ljudi udružuju bilo na jezičnoj, kulturnoj, obrazovnoj, ekonomskoj bilo nekoj drugoj osnovi.⁶⁸ Dosadašnja razmišljanja o karakteristikama koje deskribiraju te „omeđene koncepte“, kako ih naziva M. Mesić,⁶⁹ poput plemena, etnije ili nacije, uglavnom su bila vezana za predodžbe o koherentnim i homogenim kulturama, sličnih tradicionalnih običaja i kulturne reprezentacije (zajednička kultura, jezik, vjera, predodžba o zajedničkom podrijetlu i najčešće uz prostornu determiniranost). Pri analiziranju razvitka tih struktura vrlo često se nastupalo promatrajući ih kao potpune i unificirane, bez potrebne multidisciplinarnе interakcije koja bi možda donijela najbolji rezultat znanstvenih težnji, odnosno omogućila donošenje cjelovitijih i ispravnijih zaključaka. Tu prilika za potpuno zaključivanje nije iskorištena, unatoč tome što je fenomen etniciteta predmet obrade i kulturne antropologije i sociologije i politologije i povijesti. Dapače, proučavanje etničkog ili nacionalnog identiteta u zasebnosti i izoliranosti pojedinih disciplina doprinijeli su tome da je termin „identitet“ u raspravama upotrebljavan u iznimno rastegnutom smislu, u različitim kontekstima i s različitim značenjima.⁷⁰

⁶⁶ Filozofiju identiteta razrađivali su brojni filozofi, od zastupnika klasičnog njem. idealizma F. W. Schellinga, preko Spinoze pa sve do Hegela. Vidjeti: B. KALIN, 1994.

⁶⁷ Spomenimo samo tri neolitske skupine na prostoru Hrvatske: smilčićku, danilsku i hvarsku.

⁶⁸ P. KORUNIĆ, 2003, 119-164.

⁶⁹ M. MESIĆ, 2006, 283.

⁷⁰ M. MESIĆ, 2006, 282, J. REX, 1994, 45.

Među tim raspravama, ipak, čini se da su dva osnovna pravca u razumijevanju etničkih identiteta najviše razrađivana.⁷¹ Prvi, tzv. primordijalni, dobro je usporediv s idejom u kojoj je podrijetlo pri formiranju neke zajednice od presudne važnosti. Taj pravac proistječe iz romantičarskih zasada 19. stoljeća te temelj zajedničkog etničkog identiteta prepoznaje u psihološkim, ali i biološkim elementima krvnog srodstva jer identitetsko povezivanje smatra urođenim i neupitnim. Primordijalne poveznice prepoznaju se pritom u zajedničkom jeziku, religiji, prostoru ili običajima, ne stječu se izborom, a vrijednosno nadilaze sve druge društvene ili kakve druge interesne odnose.⁷²

Drugi pravac, onaj instrumentalistički, ne gleda pak na etnički identitet kao na odrednicu zatvorenih, čvrsto odvojenih i nepromjenjivih društava. Etnicitet se više shvaća kao dio društvenog procesa te se, za razliku od stajališta primordijalnog pristupa, bazira na izboru i svjesnoj odluci pojedinca.⁷³ Održavanje granica tih zajednica obavlja se ograničenom selekcijom kulturnih osobitosti, a etničke skupine postaju interesne skupine s političkim ili ekonomskim ciljevima.

Na nivou suvremene znanosti, u bavljenju problematikom vezanom za podrijetlo, strukturu i razvoj etničkih i nacionalnih identiteta prevladava usmjerenost na proučavanje dviju vrsta elemenata. S jedne strane istražuju se ljudski subjektivni elementi kao što su svijest i posebni osjećaji, mitovi, kultovi predaka, tradicija, ideologije i simboli vezani za etničke i nacionalne identitete. U drugom je pak pristupu naglasak stavljen na proučavanje elemenata koji se nalaze izvan subjektivnog svijeta ljudske svijesti, odnosno na promatranje niza zbiljnih povijesnih pojava – kulturnih, ekonomskih, vjerskih i drugih, koje utječu na procese transformacije društva, a time dakle i na procese formiranja i transformacije etničke ili nacionalne zajednice. Za ispravno zaključivanje nužno je paralelno i objedinjeno vrednovanje i jednih i drugih sastavnica.

Prvo što dovodi u pitanje kriterije (subjektivne i „objektivnije“ elemente) uvriježene predodžbe o određenom identitetu njihova je ovisnost, neodređenost i subjektivnost. Primjer za to je i ono što nazivamo tradicijom, a gdje možemo utvrditi da je prisutno dirigitirano selekcioniranje posebnih vrijednosti iz prošlosti.⁷⁴ Naime, kao jedna od sastavnica identiteta, tradicija nije apsolutno učvršćeni set vjerovanja i kulturnih praksi, već je ona uvelike podložna

⁷¹ G. BILOGRIVIĆ, 2016, 4.

⁷² S. MALEŠEVIĆ, 2009, 315–316.

⁷³ F. BARTH, 1969, 9-38.

⁷⁴ M. MESIĆ, 2006, 287.

ideološkim i političkim utjecajima koji pridonose selekcioniranju i upotrebi samo dijelova koji su podobni u aktualnom trenutku. Dobra ilustracija za to su i riječi T. S. Eliota da se „tradicija ne nasljeđuje nego stječe“.

Stvaranje identitetskih markera temelji se upravo na tradiciji, odnosno kulturi, ali uz njezinu prilagodbu i redukciju kulturnih obilježja na samo one najznačajnije koji će se koristiti u procesu skupne mobilizacije. Jedna od takvih selektiranih vrijednosti može biti i plemenska tradicija, *origo gentis*, koja seže u mitsku prošlost, deskribira i povezuje aktualne elite s davnim predcima i božanstvima.

Na drugoj strani i jezik kao indikator identiteta može dovesti do još jednog važnog pitanja koje se tiče jasnog i preciznog razlikovanja etnija od nacija. Iz primjera o više od 6000 jezika koji se u svijetu koriste i koji zapravo svjedoče o jednako toliko etničkih skupina, nasuprot postojanju otprilike 200 nacionalnih država,⁷⁵ razvidna je izražena razlika između situiranih nacionalnih suvereniteta te etničkih skupina (etniija) s vlastitim jezikom i drugim identitetskim karakteristikama. To pokazuje da je granica između etnija i nacija teško razlučiva te upućuje na zaključak da se evolucija društva i prelazak određene etnije u naciju svode na pitanje suverenosti, ponajprije teritorijalne. Možemo reći da jedna etnička grupa postaje nacijom kada uz ostvarenje ostalih odrednica identiteta zagospodari određenim prostorom i ustanovi te formalizira nacionalnu državu. Prevlast i teritorijalno zaposjedanje određene etničke grupe ili etnije na određenom području ili nad drugim etničkim zajednicama događa se bez nekog egzaktnog pravila, ali najčešće su vezani za fizičku (ponekad i prisilnu) dominaciju jedne grupe, bilo da se radi o stanovništvu koje je u znatnoj mjeri većinsko, bilo da se radi o jeziku koji je kvalitetno standardiziran i uveden u javnu upotrebu i slično. Na tragu toga je i razlikovanje etničke grupe od nacije u kontinentalno-europskoj literaturi, koje se temelji na primjerima dvaju oblika formiranja nacija, a to su etnički, proistekao iz obrasca tzv. kulturne nacije (njem. Kulturnation), prema kojem je nacija definirana svojom kulturom i bez temelja u civilnim slobodama i narodnom suverenitetu⁷⁶ te civilni, odnosno civilna nacija (njem. Staatsnation), proistekla iz demokratske revolucije u Francuskoj 1789. kao izraz opće slobodne volje građana.

Prema nekim općim filozofskim načelima i zakonima logike identitet određenog subjekta je jedinstvo sa samim sobom, zatim istovjetnost, posredovanje u tom jedinstvu, a

⁷⁵ S. CASTLES – M. J. MILLER, 1998, 230; M. MESIĆ, 2006, 275.

⁷⁶ Primjer za takav tip nacije je ujedinjenje njemačkih kneževina u 19. stoljeću u jedinstvenu nacionalnu državu u kojoj se zapravo gledalo na utjelovljenje narodnog duha i u stvari predstavlja nedemokratski oblik organiziranja.

također, prema formuli za stav različitosti i opreke, identitet predstavlja ukupnost činjenica koje omogućuju diferenciranje jednog subjekta od drugog.⁷⁷ Više nego u bilo kojim drugim odnosima, različitosti između identiteta prvoga (mi) i identiteta drugoga (oni) na području etnosa, služe da se subjekt (pojedinaac, etnička skupina ili etnija) definira pomoću identiteta „drugoga“, kao oprečna osobnost, oprečna etnička posebnost, oprečna povijest i sl. S tim u skladu, identitet „drugoga“ subjekta nastaje u procesu oblikovanja etničkog ili nacionalnog identiteta „prvoga“ subjekta i obrnuto. Riječ je ambivalentnom procesu dijalozičke interakcije koje subjekte determinira.

Pritom, osobito u fazi nastanka nacija ponekad dolazi do odmjeravanja snaga različitih subjekata. Tako će ona većinska etnička skupina koja nastoji sebe odrediti kao naciju i monopolizirati državu, provocirati i ostale manjinske zajednice na izjašnjavanje, a koje ne može biti neutralno. Tu se sada neke od manjinskih subetničkih grupa asimiliraju s dominantnom većinskom, dok druge uspijevaju unutar građanskog društva organizirati vlastiti kulturni ili vjerski identitet, formirajući kulturnu i etničku raznolikost te društveni pluralizam. Tu dolazimo i do dva pogleda na strukturu kolektivnih identiteta. Jedan je esencijalistički, prema kojem sve sastavnice pojedine nacije dijele određena zajednička bitna obilježja koja diktiraju socijalne procese, nasuprot konstrukcionističkog pogleda prema kojem tek socijalni procesi i kretanja determiniraju ta bitna obilježja, koja tako nisu sastavni dio identiteta, već se naknadno konstruiraju.

Na razini različitih patriotskih i nacionalnih sentimenata i na razini etničke i nacionalne svijesti, u postupku etničke i nacionalne identifikacije i oblikovanja razlikujemo: *individualne identitete* gdje se pojedinci poistovjećuju s nekom etničkom grupom,⁷⁸ *grupne identitete* gdje se neka etnička grupa poistovjećuje s određenom etnijom ili nacijom, *kolektivne identitete* gdje se kolektiv (etniija ili narod) poistovjećuje s jednom etničkom zajednicom ili nacijom unutar koje živi te *identitet kolektiviteta*, kada se cjelokupno stanovništvo može poistovjetiti s određenom etničkom zajednicom ili nacijom, pri čemu se konstruira etnički ili nacionalni kolektivitet.⁷⁹

Pri svim prethodnim zaključcima važno je voditi računa da se izgradnja pojedinog identiteta odvija unutar kontinuiranih procesa socijalnih interakcija. Te procese karakteriziraju

⁷⁷ Svaki subjekt je u različitim okolnostima istovjetan samom sebi. P. KORUNIĆ, 2003, 6.

⁷⁸ Individualni identitetu osim opisane, kolektivne dimenzije, ima i drugu tzv. personalnu koja se sastoji od drugih moralnih osobina, inteligencije, duhovitosti i sl; M. MESIĆ, 2006, 162.

⁷⁹ P. KORUNIĆ, 2003, 10.

pak dinamični i složeni društveni odnosi koje prate neprekidne transformacije. Polazeći od tog stajališta nužno je izbjegavati sagledavanje sadašnjeg stanja kolektivnih identiteta, odnosno etniciteta prema fiksiranim premisama s kraja 18. i razdoblja 19. stoljeća, koje pak vrijede za razdoblja kada se ti kolektiviteti odnosno nacije formiraju. Jer, ako je primjerice i prihvatljiva ideja asimilacijskog modela fuziranja nacija u doba moderne, danas je sasvim sigurno primjerenije govoriti o heterogenosti i fragmentarnosti kultura. To otvara mogućnost objašnjenja višestrukih djelomičnih participiranja u različitim zajednicama.⁸⁰ Ponajprije stoga što se u suvremenom svijetu zajednice formiraju bez jedinstvenih ili isključivih kriterija, a osobito nije neophodna prostorna determiniranost. Unutar pojedinih narodnih i nacionalnih zajednica prisutni su različiti društveni identiteti, npr. jezični, kulturni, politički, etnički, vjerski i drugi, koji su međusobno ovisni i koji u svojoj povezanosti zajednički grade kolektivni identitet jedne nacije. Osobito su takva kretanja kolektiviteta potpomognuta suvremenim procesima liberalizacije i modernizacije, kada se sve više gube zajednički elementi unutar pojedine nacionalne kulture, a istodobno rastu zajedničke poveznice pojedine kulture s kulturama ostalih nacija s kojima dijele zajedničku modernu urbanu civilizaciju. Ovo posljednje je posljedica globalizacije i sve veće mobilnosti ljudi, kada dolazi do izrazitijeg miješanja kulturnih praksi i permanentne transformacije društva, gdje je osnovna poveznica identitetskog udruživanja komunikacija, odnosno način komunikacije.

U kontekstu oblikovanja hrvatske arheološke znanosti od 19. stoljeća nadalje, povezano s istovremenim stvaranjem različitih nacionalnih identiteta, vrijedi zapaziti kulturno-povijesni pristup u arheologiji, gdje arheološke kulture kao neposredni materijalnim ostatci povijesnih društava postaju glavne kategorije istraživanja etniciteta.⁸¹ Takav tradicionalistički pristup preslika je pravaca koji su zaživjeli do 60-ih godina prošlog stoljeća i postali prevladavajući u više europskih arheoloških škola, poput one njemačke ili primjerice britanske. Glavna im je odrednica viđenje arheoloških kultura kao izravnog, fiksnog i nepromjenjivog odraza etničkih skupina. Takav pristup lako je i zloupotrijebiti u politiziranim i ideologiziranim nametanjima, koja nisu mimoišla ni arheološku znanost sredinom 20. stoljeća. Suprotstavljanje takvim tendencijama, ali i potreba za introduciranjem rezultata drugih disciplina i postizanjem njihove sinkronizacije doprinijela je u novije vrijeme i nekim novim idejama. Ti novi pristupi više ne tretiraju etničke skupine kao zatvorene i statične jedinice, trajne i nepromjenjive, s jasno određenom kulturom koja odražava osnovni identitet skupine, već se prije svega usmjeravaju

⁸⁰ M. MESIĆ, 2006, 281.

⁸¹ G. BILOGRIVIĆ, 2016, 13.

na klasifikaciju i tipološku raščlambu arheološkog materijala i pokušavaju objektivno iz njega iščitavati elemente etniciteta, ali uočiti i preklapanja među njima ako ona postoje.⁸²

Zaključno, definiranje identiteta suverenog etnika proces je fluidne i otvorene rasprave, linija koja razdvaja „nas“ od „njih“ i koja sadrži mnoge neispitane predodžbe i predrasude. Rasprave o pitanjima etniciteta i etničkih identiteta u ranom srednjem vijeku nisu moguće bez identifikacije zajednica koje su potvrđene u pisanim povijesnim izvorima kao jedinstvene i jasno definirane skupine. Ta identifikacija u arheološkom smislu mora biti popraćena i pripadajućom materijalnom kulturom, unutar koje postoje elementi koji su reprezentativni za etničku identifikaciju. Budući da se pokazuje da etnički i kasnije nacionalni identiteti kao oblici kolektivnog društvenog identiteta dobivaju političku funkciju koju u unapređenju i jačanju vlastitog identiteta i interesa koriste i dominirajuće, ali i podređene zajednice, ponekad će te elemente reprezentirati samo jedna razina društva, i to najčešće elitni sloj, pa o tome svakako valja voditi računa pri analizi materijalne ostavštine.

2.5. Demografska kretanja na prostoru ranosrednjovjekovne hrvatske države

Jedna od karakterističnih tema pri interpretaciji povijesnih pojava i procesa zasigurno je ona o demografskim trendovima ili kretanjima. Takva statistička izučavanja stanovništva pri njihovu tumačenju predmet su znanstvene obrade već stoljećima. Primjer su pitanja o promjenama u veličini populacija u srednjem vijeku u odnosu na antički svijet ili pak koliko je stanovnika imalo Rimsko Carstvo u odnosu na brojčani sastav germanskih populacija koje su u 5. st. prodrle unutar granica Carstva. Nedostatak i poteškoće u interpretaciji raspoloživih povijesnih izvora obvezuju istraživača da, uz korištenje socioevolutivne metode, pristupi i analizi rijetkih dostupnih arheoloških, lingvističkih, etnoloških ili drugih nalaza, da bi na ta pitanja pokušao dati odgovor. Pritom je, u nedostatku predmodernih i modernih aparata poput genealogija, popisa, matičnih knjiga, anagrafa i drugih povijesnih izvora, nužno osloniti se na metodologiju temeljenu na dva pristupa. Prvi je direktan, u kojem se aproksimacije izrađuju različitim statističkim metodama – primjerice izračun broja stanovnika na temelju istraženih nekropola – dok se u onom indirektnom pristupu demografski procesi rekonstruiraju posredno, npr. na temelju analize kasnoantičkih prežitaka toponima, izvještaja o vojnoj snazi kod kroničara, na temelju spoznaja o agroklimatskim uvjetima ili slično. No i takav

⁸² Zanimljiv je prijedlog u tom smislu uvođenje pojma arheoloških etnija, koji uvodi F. Siegmund, vezano za kulturne modele različite od uvrještenih arheoloških kultura; F. SIEGMUND, 2000.

multidisciplinarni pristup pri donošenju preciznih i definitivnih odgovora u mnogim će pothvatima vrlo teško biti izdašan.

U slučaju pokušaja provedbe demografskih istraživanja direktnom metodom, točnije rekapitulacijom brojnosti i veličine groblja na prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske, otegotna će okolnost, primjerice, svakako biti činjenica da je najveći broj tih groblja samo parcijalno istražen. Također, realnu sliku demografskog stanja teško će biti dobiti i s obzirom na to da su mnoga od tih groblja znatnije uništena i prije istraživanja.

Na temelju klasifikacijske analize koju donosi M. Petrinec dalo bi se zaključiti da veličina groblja u tom razdoblju izrazito varira. Tako imamo groblja kod kojih je evidentirano svega desetak ukopa, do onih gdje je srednja gornja vrijednost od 150 do 200 grobova.⁸³ Kod skupine paljevinskih groblja, radi se o manjem broju ukopa, od svega nekoliko do desetak, maksimalno petnaestak, poput situacije na lokalitetima Maklinovo brdo u Kašiću,⁸⁴ Dubravicama kod Skradina⁸⁵ ili šibenskom Donjem Polju.⁸⁶

U skupini groblja s pretežito poganskim obilježjima ukopa zasad prednjači groblje na Ždrijacu u Ninu s ukupno 334 ukopa. Slijede groblja na Razbojinama u Kašiću te u Morpolachi i u Zdušu pokraj Vrlike za koja se smatra da su većeg opsega i da imaju najmanje stotinjak ukopa. Ista brojčana proporcija može se pretpostaviti i za groblje poganskih karakteristika na Maklinovu brdu u Kašiću za koje unatoč istraženim 55 ukopa možemo pretpostaviti da ih je postojalo i više, no da su tijekom vremena uništeni. Oko 50 grobova istraženo je u Kulici u Smilčiću te na lokalitetu Klarića kuće u Stankovcima, a više je lokaliteta u kojima je pronađeno samo nekoliko ukopa, na primjer Vukovića most u Koljanima ili Popovića dolovi u Biskupiji. Na nekim lokalitetima pak, poput onih u Trilju, Otoku ili Zatonu, evidentirani su tek pojedinačni nalazi grobova.⁸⁷

Slične kvantitativne vrijednosti bilježimo i kod skupine groblja koja uz poganske imaju i kršćanske karakteristike. Najveće dosad istraženo takvo groblje, Stranče – Gorica nedaleko od Crikvenice, ima oko 200 ukopa. Slijedi groblje u Ostrovici, s ukupno 115 grobova, zatim groblje Poljaci iza Grede u Glavicama, gdje se uz dosad istraženih 78 grobova, pretpostavlja da je postojalo i još nekoliko desetaka uništenih. Stotinjak grobova otkriveno je i na Bračića

⁸³ M. PETRINEC, 2009, 101-102.

⁸⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1980, 46-48.

⁸⁵ Ž. KRNČEVIĆ, 2000, 256-257.

⁸⁶ Ž. KRNČEVIĆ, 1995, 52-55.

⁸⁷ M. PETRINEC, 2009, 102.

podvornicama u Biskupiji te položaju Debeljak u Smrdeljima. Kao manja groblja s 25 do 30 ukopa vrijedi spomenuti poziciju Trljuge – Pržine u Biljanima Donjim te Bare u Lučanima kod Sinja.

Groblja s isključivo kršćanskim načinom pokapanja možemo grupirati u dvije skupine. Tako u prvu, veću skupinu, sa 100 do 150 grobova, možemo ubrojiti groblja na Gajinama u Kaštel Sućurcu, u Gredama u Kašiću, na Glavičinama u Mravincima, na Vratnicama na Bribiru, na Kosi u Vrpolju, u Vrbici u Piramatovcima te groblje na Majdanu u Solinu. Drugu skupinu pak čine groblja na kojima je pronađen manji broj ukopa, od 30 do 50, a reprezentiraju ih groblja na lokalitetima Bribir, Bijaći – Stombrate, Bijaći – Lepin, Pridraga – Goričina, Danilo – Eraci te ukopi na poziciji Konjsko polje – Livade.⁸⁸

Prema analizama M. Petrinec sva gore navedena groblja, ona s poganskim i ona s kršćanskim obilježjima, kao i groblja koja uz poganske imaju i kršćanske karakteristike, većinom se mogu ubrojiti u tipičnu skupinu groblja na redove, a iz iznesenog statističkog pregleda možemo zaključiti da su mahom relativno malog opsega.⁸⁹ Uzimajući u obzir navedene podatke, brzi aproksimativni izračun daje nam broj od ukupno 3000 ukopa pokojnika na svim grobljima na prostoru srednjovjekovne Hrvatske, koji su do danas istraženi i opisani u literaturi. Koliki je udio činila ta brojka u ukupnom broju stanovnika nije nam moguće zaključivati, prije svega zbog nedovoljnog stupnja istraženosti, odnosno poznavanja cjelovitosti svih grobljanskih lokaliteta. No budući da ranosrednjovjekovna groblja u zaobalju istočne obale Jadrana po svim svojim karakteristikama slijede groblja kakva se primjerice od kasnomerovinškog razdoblja javljaju na prostoru srednje Europe, gdje takva, manje gusto strukturirana groblja zamjenjuju ranija, velika groblja na redove s tisuću i više grobova,⁹⁰ rekli bismo da određeni obrazac za komparaciju na jednoj drugoj razini ipak postoji. Pritom ponajprije mislimo na mogućnost da se pokuša odrediti sličnost u prosječnoj gustoći stanovnika polazeći od postavke da sukladna gustoća manjih groblja, onih do 200 pokojnika i na hrvatskom prostoru kao i na širom području Europe, sugerira slične demografske tranzicije, odnosno redukciju stanovništva u odnosu na antiku. Demografski pad u Europi na prijelazu iz antike u srednji vijek očitovao se, naime, reduciranjem stanovništva sa 67 milijuna, koliko ih je bilo na vrhuncu rimske ekspanzije, na 27 milijuna u ranosrednjovjekovnom razdoblju. To označava gustoću koja je manja od tri do pet stanovnika na km², za razliku od današnje prosječne gustoće

⁸⁸ M. PETRINEC, 2009, 102.

⁸⁹ Ukupno je istraženo otprilike 3000 ukopa.

⁹⁰ P. PÈRIN, 1980.

naseljenosti koja je otprilike 71 stanovnik na km². S obzirom na navedene podatke u cijeloj Italiji oko 700. godine bilo je tek četiri milijuna stanovnika pa shodno tome i za prostor dalmatinskog zaobalja možemo pretpostaviti sličan faktor gustoće naseljenosti, sigurno ne veći od 5 stanovnika na km².⁹¹

Premda u historiografiji postoje procjene demografskih prilika koje se odnose i na hrvatska područja u ranom srednjem vijeku, može se reći da cjelovita raščlamba demografskih prilika još uvijek nedostaje.⁹² Analiza V. Rogića primjerice navodi da je u ranom srednjem vijeku na cijelom prostoru bivše Jugoslavije bilo milijun stanovnika, što s obzirom na njezinu površinu od 255 804 km² daje prosječnu gustoću naseljenosti od oko četiri stanovnika na km². To je u odnosu na rimsko razdoblje zapravo prepolovljen broj stanovnika, a tako izrazit pad demografskog potencijala na početku ranog srednjeg vijeka objašnjava se „uništavajućim vojničkim invazijama“ koje su opustošile prije svega panonske prostore, zatim gospodarskim i društvenim recesijama te epidemijama.⁹³ Slične prilike vladale su, čini se, i na susjednom slovenskom etničkom prostoru (alpsko i perialpsko područje), gdje je prema mišljenju B. Grafenauera u ranom srednjem vijeku prosječna gustoća naseljenosti iznosila otprilike od 6 do 8 stanovnika na km².

Osim zbog nedostatka preciznih statističkih podataka, demografska istraživanja za razdoblje ranog srednjeg vijeka dodatno su otežana i slabim poznavanjem prirodno-geografskih uvjeta, odnosno klime, vegetacije i tla. Izuzev donekle političko-ratnih, nedovoljno su utvrđene i društvene te gospodarske, prije svega agrarne prilike, koje su mogle utjecati na naseljavanje, život i demografski rast stanovništva.⁹⁴ O razlikama prirodnih uvjeta u ranom srednjem vijeku s obzirom na današnje vrijeme teško je govoriti. Za klimu se može samo općenito pretpostaviti da se od ranog srednjeg vijeka nije znatnije promijenila, dok se u pogledu kvalitete tla i vegetacije uvriježeno smatra da je šuma i močvara na hrvatskom tlu bilo znatno više nego danas. Moguće je stoga zaključiti da nastale promjene nisu toliko uvjetovane klimatskim promjenama koliko djelovanjem čovjeka.⁹⁵ Slične geografske prilike vladale su i diljem Europe pa su brojne

⁹¹ R. TAAGEPERA, 1979, 16, T. 1.

⁹² V. ROGIĆ, 1982; B. GRAFENAUER, 1952, 1-56.

⁹³ V. ROGIĆ, 1982, 71.

⁹⁴ O utjecaju fizičkih karakteristika prostora ranosrednjovjekovne Hrvatske, poput pejzaža, reljefa, klime, vode, flore i faune, na demografski razvoj i ukupna povijesna zbivanja, vidi: I. GOLDSTEIN, 1995a, 33-49; i N. BUDAK, 2018, 48-57.

⁹⁵ Takve karakteristike potvrđuju primjerice opisi prolaska križara prostorom od Senja pa prema istoku, N. KLAJIĆ, 1955, 84.

regije – koje su bile pokrivene sad gustim šumama, sad izdašnjim ili manje izdašnjim pašnjacima – imale zajedničku osobinu, a ta je da u njima nije postojalo previše obrađenih površina i da su ratarske tehnike bile vrlo skromne. Stanovništvo koje je bilo vrlo rijetko, u potrazi za novim prostorima zbog lošeg uroda ili zbog bolesti blaga, moglo je biti prinuđeno na preseljenja. Kako je poznato, Cezar je smatrao da je pokretljivost Germana potrebno objašnjavati nedostatkom uroda u odnosu na broj ljudi koje je trebalo prehraniti, a povjesničar Pavao Đakon objašnjavao je langobardsku invaziju na Apeninski poluotok približno isto.

Osim navedenih ekonomsko-gospodarskih čimbenika, migracija pojedinog naroda može biti prouzročena i nekim drugim utjecajima kao što je na primjer pomicanje susjedne ratoborne populacije. Tako se dogodilo da je prodor Huna s istoka na prostor Europe u 4. st. izazvao seriju lančanih migracija germanskih populacija. Ovi navodi, uz proučavanje barbarskih nekropola, objašnjavaju zašto unatoč mišljenju starije historiografije – koja je ishodišne prostore s kojih su došle invazije smatrala iznimno gusto nastanjenima – treba prihvatiti mišljenje da germanske populacije koje su napale granice Carstva nisu nipošto bile tako brojne. Ostrogota je zapravo bilo oko 100 000, a Vandala u trenutku prolaska Gibraltara malo više od 80 000.⁹⁶ Isto tako, prema iskazu Pavla Đakona, Sasa, langobardskih saveznika u osvajačkim prodorima po Italiji, nije bilo više od 20 000, uključujući žene i djecu. Vizigota je pri dolasku u Hispaniju bilo oko 90 000, a i na prostoru današnje Francuske galorimski starosjedioci su u odnosu na novodoseljene Franke bili veoma izražena većina.

Slaveni kao narod (ili kao skupina plemena), odnosno barem njegov najveći dio, nisu bili poput germanskih osvajača ustrojeni kao ratnička skupina. U ranom srednjem vijeku, naime, u jugoistočnoj se Europi mogu razlikovati dva oblika organizacije života naroda. Jedan čine konjanici koji se djelom bave nomadskim stočarstvom i često okupljaju u visokoorganizirane velike zajednice, dok drugi oblik predstavljaju lokalni savezi u kojima većinom žive seljaci, a koji radi ratovanja i pljačke katkada stvaraju kratkotrajne veće organizacije. Za slavenske populacije karakterističan je taj drugi način života, čija su obilježja decentralizirano društvo, fleksibilno mješovito poljodjelstvo te obrana uz korištenje područja za uzmak. Unutar njega društvene su razlike relativno male, prisutna je otvorenost prema strancima. Akumulacija bogatstva relativno je mala, a savezi koji se sklapaju relativno su nestalni i kratkotrajni te su karakteristični za slavenske populacije.⁹⁷ Iako nije moguće

⁹⁶ Zgodan je tako zapis da se čitav ostrogotski narod, koji je predvođen Teodorikom osvajao Italiju, mogao skloniti nekoliko mjeseci iza zidina Pavije, a da nije trebalo iseliti njezine stanovnike, R. LOPEZ, 1978, 36.

⁹⁷ O izboru mjesta za življenje u kasnoj antici na prostoru čitavog Balkana; V. PAŠKVALIN, 1986, 153-161.

preciznije odrediti broj stanovnika, češće se zaključuje da je priobalno područje Hrvatske i njegovo neposredno zaleđe u ranom srednjem vijeku bilo napučenije od panonskoga, osobito od močvarnih zona između rijeke Drave i Save. Takve teze možda potkrepljuju u povijesnim izvorima zastupljeniji i češće dokumentirani spomeni o naseljima i županijama na prostoru jadranskog zaobalja, a jednako tako i brojniji arheološki nalazi: starohrvatske nekropole i crkve, oružje i drugo. Ipak, u donošenju zaključka svakako ne bi trebalo zanemariti ni činjenicu da je kontinentalni dio Hrvatske slabije istražen, kao ni to da je taj manjak arheoloških nalaza možda rezultat izrazitije primjene gradnje u suhozidu i drvetu koja nije trajna te se nije mogla očuvati do danas.⁹⁸

Vezano za informacije koje su proistekle iz iščitavanja povijesnih izvora, u razradi ove teme vrijedi se dotaknuti i podatka o brojnosti ranosrednjovjekovne vojske, koji pronalazimo kod bizantskog cara Konstantina VII. Porfirogeneta. U djelu *De Administrando imperio* on, naime, spominje ukupan broj vojnika i opreme koje je Hrvatska mogla regrutirati u razdoblju do sredine 10. stoljeća te navodi do 60 000 konjanika i do 100 000 pješaka. Usto pribraja do 80 sagena ili većih lađa na kojima je bilo po 40 ljudi i do 100 kondura ili manjih lađa na kojima je bilo po 20 ljudi na većim odnosno po 10 na onim manjima.⁹⁹ Takav navod naoko se može učiniti preciznim i paradigmatičnim iskazom koji bi pri izračunu ukupnog broja stanovnika jedne društvene skupine mogao biti od pomoći. Ti podatci, osobito u ranoj fazi hrvatske historiografije, doista su se i prihvaćali kao potpuno pouzdani. Iz njih tako, primjerice, proizlaze zaključci T. Smičiklasa da je Hrvatska imala konjaništvo jače nego Njemačka te da je hrvatska vojska „bila valjda jedna od najjačih u srednjoj Europi“.¹⁰⁰ Slično zaključuje i F. Šišić koji navodi da je Hrvatska u prvoj polovini 10. st. „bila faktično važna sila na moru“ jer je bizantska mornarica imala 300, a mletačka 200 brodova.¹⁰¹ No, razloga koji upućuju na oprez i pažljivije tumačenje iskazanih podataka ima nekoliko. Evolutivnije sinteze srednjovjekovne povijesti hrvatskih zemalja, koje su postavile temelje i solidan uvid u prirodno-društvene procese u ranom srednjem vijeku, pokazuju ipak već na prvi pogled da su te brojke preuveličane.¹⁰² U djelu Konstantina VII. Porfirogeneta, naime, nije izričito specificirano za kojeg je vladara Hrvatska mogla dići toliku vojsku, nego samo da je „takovu moć i množinu“ imala do kralja

⁹⁸ I. GOLDSTEIN, 1995, 38.

⁹⁹ K. PORFIROGENET, 1994, gl. 31., 86-87.

¹⁰⁰ T. SMIČIKLAS, 1882, 217.

¹⁰¹ F. ŠIŠIĆ, 1990, 413.

¹⁰² M. BRANDT, 1980, 59-60; I. GOLDSTEIN, 1995a, 275; A. NAZOR, 2000, 95-100.

Krešimira (935. – 945.), dakle do sredine 10. stoljeća. Zbog toga se Porfirogenetov navod o snazi hrvatske vojske od ukupno 165 000 vojnika najčešće vezuje za eventualnu vladavinu nekog od vladara između Mutimira, Tomislava ili Trpimira II. O realnosti tako velikog broja vojnika koje spominje Porfirogenet kritički piše B. Grafenauer¹⁰³ te posebno I. Goldstein, koji smatra da su izneseni podatci možda čak i deseterostruko preuveličani.¹⁰⁴

Kao paragon za te podatke mogu nam poslužiti neki drugi indirektni podatci sadržani u povijesnim izvorima ranosrednjovjekovnog razdoblja. Neki od njih su primjerice spomen da je hrvatski knez Borna 819. godine protiv Ljudevita, kneza donje Panonije, krenuo s „velikom vojskom“ ili kako je dužd u bitci kod Makarske 887. „imao malo vojnika“. Također, u smislu određenih izračuna mogu se koristiti i podatci o broju žrtava u sukobima, pa je tako u jednom sukobu između Borne i Ljudevita poginulo 3000 Ljudevitovih vojnika.¹⁰⁵ U pohodu mletačke mornarice na Neretvane 839. bilo je ubijeno „više nego 100 Mlečana“,¹⁰⁶ u pomorskoj bitci pored zapadno-istarske obale 865. na mletačkoj je strani bilo 14 poginulih,¹⁰⁷ dok u bitci kod Makarske 887. „poginuo je mletački dužd i 7 njegovih vojnika“.¹⁰⁸ Posredno, o broju hrvatskih vojnika govori podatak da je u doba kralja Zvonimira, dakle u nešto kasnijem razdoblju, ali ipak relevantno, ujedinjena normansko-hrvatska flota imala 150 brodova i oko 30 000 vojnika.

Sve te navedene brojčane i opisne vrijednosti, od kojih su neke također preispitivane kao preuveličane,¹⁰⁹ sugeriraju da je broj hrvatskih vojnika koji donosi Konstantin VII. Porfirogenet ipak upitan. Naime, ako usporedimo činjenicu da je Bizant kao jedna od najjačih pomorskih sila u 10. stoljeću imao flotu od oko 100 ratnih brodova i 23 000 vojnika, pa čak i činjenicu da je i u kasnijim razdobljima prevlast ostvarivala mnogo manje regrutirana sila Mletačke Republike, koja je kao jedna od najjačih pomorskih sila u kasnom srednjem vijeku u 14. st. imala stalnu flotu od 45 ratnih brodova i 11 000 vojnika, onda je svakako 100 000 vojnika kopnene vojske, odnosno 165 000 u svim rodovima vojske previše.

Na sličan zaključak upućuju i određene formule za izračun udjela broja vojnika u stanovništvu neke društvene skupine, prema kojima njihov omjer iznosi najmanje 1 : 4, a po

¹⁰³ B. GRAFENAUER, 1952, 31.

¹⁰⁴ I. GOLDSTEIN, 1995a, 291.

¹⁰⁵ N. KLAJČ, 1955, 17.

¹⁰⁶ I. GOLDSTEIN, 1995a, 195

¹⁰⁷ N. KLAJČ, 1955, 25.

¹⁰⁸ N. KLAJČ, 1955, 29.

¹⁰⁹ I. Goldstein primjerice smatra da bi i broj od 3000 poginulih u bitci Borne i Ljudevita pretjeran; I. GOLDSTEIN, 1995a, 168,

nekima 1 : 5, pa i više. Primjenjujući u takvim omjerima podatke o broju vojnika koje donosi Porfirogenet, broj ukupnog stanovništva trebao biti procijenjen na najmanje 650 000, ako ne i na 1 i pol do 2 milijuna.¹¹⁰ S obzirom na to da se takve projekcije ne uklapaju u, kako procjenjujemo, ispravnu kalkulaciju o prosječnoj gustoći stanovništva od 3 do 5 stanovnika na km,² moglo bi se pretpostaviti da su ti podatci ipak pretjerani. Takve pojave u iskazima povijesnih izvora, osobito onima koji su pristrano pisani, nisu zanemarive. Opsadu Carigrada 626. godine opisao je npr. njezin suvremenik Georgije Pisida koji navodi da je kaganova vojska, koju su činili Avari, Bugari i Slaveni u opsadi Carigrada, imala do 80 000 ljudi, a Teodor Sinkel, također suvremenik te opsade, taj broj diže na nevjerojatnih 1 000 000 vojnika.¹¹¹ Sličan je primjer i bitka kod Silistrije u Bugarskoj, oko 970. godine, između Svjatoslava i bizantskog cara Cimiska. Prema bizantskom izvješću u njoj je sudjelovalo 60 000 ruskih vojnika, dok ruski povjesničar Nestor spominje njih samo 10 000.¹¹²

U izvještavanju, do takvih nepreciznosti u povijesnim izvorima može doći zbog raznih objektivnih okolnosti, poput nemara ili pak činjenice da autori, iako suvremenici događaja, nisu bili njihovi izravni sudionici. S druge pak strane, nisu isključeni ni oni subjektivni čimbenici, kada se primjerice nešto preuveličava radi samopromocije ili veličanja vlastite slave, pa čak i radi opravdavanja poraza ili pojedinih političkih ustupaka. Stoga je moguće i da je izvještaj bizantskog cara Konstantina VII. Porfirogeneta (905. – 959.) o velikom broju hrvatskih vojnika stvoren baš pod dojmom vojnih pobjeda Hrvata, primjerice onih nad Mađarima i Bugarima, a da bi se naglasila snaga hrvatske vojske.¹¹³

Kombinacija analiziranja ne toliko obilnih pisanih vrela te pokušaj direktnih procjenjivanja broja pučanstva na temelju arheoloških nalaza, statistike broja ukopa i slično ne dopuštaju preciznije definiranje broja stanovnika, a pogotovo ne eventualnu distinkciju u broju pridošlog slavenskog življa u odnosu na autohtonu komponentu. No, ipak, navedeni podatci pružaju nam mogućnost da u njima pokušamo nazrijeti trendove o prosječnoj gustoći stanovnika ranosrednjovjekovne Hrvatske te da s dosta velikom sigurnošću možemo utvrditi da slijede situaciju kakva je u to vrijeme vladala na prostoru zapadne Europe.

¹¹⁰ Neki donose čak i veće procjene, a ekstremno čak 3.5 milijuna; V. KLAIĆ, 1998, 71.

¹¹¹ Viz. izvori I, 1955, 156.

¹¹² F. VALLA, 1893, 266.

¹¹³ Na takvu pretpostavku upućuje i primjedba T. Raukara da je „primjetna podudarnost između osnovnoga smisla carevih podataka (vojna moć Hrvatske) i Tomislavovih vojnih uspjeha nad Mađarima i nad Bugarima“, vidi: T. RAUKAR, 1997, 38.

2.6. Pretkršćanski poganski odraz

Već pri formuliranju pitanja pokrštavanja Slavena/Hrvata u Dalmaciji bilo je razvidno da se to nije moglo zbiti u jednom mahu, niti da je bilo posljedica utjecaja proizašlog iz samo jednog ishodišta. Osim toga u tumačenju te teme osobito veliku poteškoću predstavljala je i još uvijek predstavlja nedorečenost u definiranju samog supstrata koji biva pokršten. Jer, premda govorimo o procesu pokrštavanja novopridošlog slavenskog/hrvatskog elementa, svakako moramo uzeti u obzir da se paralelno s evangelizacijom odvijao i proces stapanja tog doseljenog stanovništva s onim preživjelim autohtonim. Jedinu donekle stabilnu konstantu u tom kontekstu predstavlja pretpostavka da su Slaveni/Hrvati prije tog neupitnog procesa kristijanizacije morali manifestirati nekršćansku, pogansku tradiciju. O tome koliko je ta tradicija zastupljena unutar arheološke ostavštine u vidu grobnih priloga i općenito ukopnih rituala, više će biti riječi pri analizi arheološkog materijala u poglavljima koja slijede, no svoje odraze te poganske slavenske tradicije ostavile su i na nekim drugim poljima, primjerice etnološkim ili etimološkim, a osobito su vidljivi i na polju krajobrazne toponimije.

U toponimijskom nasljeđu Dalmacije, ali i drugih hrvatskih krajeva, postoji, naime, prepoznatljivi sloj nazivlja slavenskog podrijetla. Vremenski je taj element vezan za ranosrednjovjekovnu perspektivu i starohrvatsko razdoblje, a neki lingvisti, kulturni antropolozi ili arheolozi smatraju da su se te toponimske markacije koristile za imenovanje i obilježavanje prostora sakralnog karaktera te ih povezuju s predodžbama arhaičnog mitskog svjetonazora Slavena.¹¹⁴ Oni svoje postavke na prostoru hrvatskih zemalja razrađuju tumačenjima na tragu ruskih istraživača Vjačeslava Vsevolodoviča Ivanova i Vladimira Nikolajeviča Toporova, koji iz toponima i njihovih razmještaja u prostoru iščitavaju slavensku inačicu kazivanja o borbi između dobra i zla, predstavljenu u vidu sukoba Peruna i Velesa. Taj univerzalni slavenski mit temelji se na vjerovanju da cijelim svemirom vlada troje vrhovnih bogova – gromovnik Perun, bog podzemlja Veles i Perunova žena, božica Mokoš. Perun je bdio nad redom u Svemiru, a Veles¹¹⁵ je posvuda unosio nered. Krao je vodu i stoku, otimao Perunu ženu i sina Jaryla. Koristeći svoje oružje – munju i gromove – Perun bi vratio svoju ženu Mokoš te bi nakon oporavka Velesa isti ciklus ponovno otpočeo. Sve se to u konačnici povezuje s procesom perpetuiranja, odnosno kontinuirane izmjene godišnjih doba.

¹¹⁴ R. KATIČIĆ, 2008, 265 – 326; ISTI, 2010; V. BELAJ, 1998, 39-46.

¹¹⁵ Veles je najčešće predstavljen u liku zmije ili zmaja, katkad i medvjeda.

Detalje tog mita i njegova izraza u hrvatskom zemljopisnom i jezičnom obzoru na našem području pomnom analizom literarnih ostataka obradio je već Radoslav Katičić,¹¹⁶ a A. Pleterski i V. Belaj proučavajući toponime zapazili su i da postoji prilično precizan sustav prema kojem se glavni mitološki likovi pozicioniraju.¹¹⁷ Prema njihovu tumačenju, doseljavajući u nove pokrajine, Slaveni su locirali svoje bogove na odgovarajuća mjesta u krajoliku. Perun bi se obično nalazio na nekom povišenom mjestu ili istaknutom vrhuncu, božicu Mokoš bi smještali uz vodu, odnosno rijeku, zdenac ili mlaku koja je predstavljala razdjelnicu ovozemaljskog i zagrobnog svijeta, a Velesa, koji također može biti na povišenom mjestu, ali ne višem od Perunova, u neka divlja mjesta kao što su zarasle ruševine nastanjene zmijskama, močvare ili opasne stijene. Sva ta tri toponima zajedno čine triangularni sustav u prostoru i pritom imaju prepoznatljivu geometrijsku repetitivnost. Činjenica da su spomeni imenovanja takvih mjesta na prostorima koje naseljavaju Slaveni na samom početku srednjeg vijeka sačuvani sve do danas, od velike je važnosti. Budući da je višestoljetna kristijanizacija nužno podrazumijevala i zatiranje i preslojavanje svega što je pripadalo pretkršćanskoj kulturi, sasvim sigurno je opstanak tih markera u kolektivnoj memoriji pouzdana i autentična potvrda rane slavenske kolonizacije istočne obale Jadrana.

Prema Belajevu tumačenju, pozicije mitoloških likova smještene u krajolik čine sveti trokut u kojem jedan od kutova iznosi oko 23 stupnja, što predstavlja prividan otklon između zamišljenih orbita Sunca u vrijeme ekvinocija i solsticija. Dvije od stranica trokuta imaju odnos $1:\sqrt{2}$, pri čemu je bitno da je os u kojoj stoji oštri kut i najkraća kateta orijentirana prema toponimima gdje stoje Perun i Veles. Vitomir Belaj je s Jurjem Belajem identificirao niz takvih struktura, odnosno pozicija čije povezivanje tvori trokut. Postojanje takvih primjera utvrdili su primjerice u Ivancu, Zagrebu te u mjestu Prozorje – Dugo Selo, a što je osobito važno i u Dalmaciji, na prostoru Žrnovnice, jugoistočno od Splita, gdje je u predjelu Podstrane i srednjih Poljica istraženo najviše toponima koji upućuju na pretkršćansku mitologiju. Pozornost istraživača na tom je području osobito privukao planinski masiv, visine od oko 450 metara, koji ima tri vrhunca nazvana oblicima imena staroslavenskog boga Peruna – Perunsko, Perun i Perunić. Preciznu ubikaciju Peruna nad Žrnovnicom kod Splita, kao iznimno bitnu lokaciju koja bi se mogla prepoznati kao polazišna točka jedne od tih mitskih slavenskih konfiguracija, osim Belaja donosi i A. Pleterski. Također, on utvrđuje i točku pozicioniranja božice Mokoš. Definiranje lokacije povezane s likom božice u tom pretpostavljenom mitskom trokutu na

¹¹⁶ R. KATIČIĆ, 2017, 69.

¹¹⁷ A. PLETERSKI, 1996, 163-185; V. BELAJ, 2009, 169-197.

žrnovničkom prostoru on donosi na bazi analize R. Katičića i njegova povezivanja lokaliteta Mošnica (Moščica) s eventualnom Mokošicom, tj. Mokoši.¹¹⁸ Taj lokalitet koji se nalazi na istočnom dijelu Perunova brda, Pleterski dalje povezuje s pozicijom *Zmij kamika* na istom teritoriju, a koja se danas na kartama spominje kao Zmijski kamen¹¹⁹. Na nju, naime, on ubicira lik Velesa te tako kompletira sliku triangularno povezanih toponima.¹²⁰ Također, na istom prostoru Žrnovnice, kao važan dodatak slavenskom mitološkom korpusu, prisutan je i toponim jednog izvora koji se nalazi u zaseoku Amižići, a to je Amižića vrelo ili Tribišće, kao mjesto na kojem su se prinosile žrtve.

Slavenski mitski prostor poljičkog kraja svakako ne predstavljaju samo žrnovnički Perun i njegova okolica. Zasigurno se može pretpostaviti da bi ga se moglo povezati s prostorom prema istoku, na kojem su se odvijala biranja i ustoličenja poljičkih knezova u Gatima, a možda i prema zapadu, odnosno Solinu i Poljudu, kako to predlaže Belaj¹²¹, gdje postoje naznake za slično markiranje prostora. U bavljenju problematikom krajobrazne toponimije svakako vrijedi istaknuti i prinos T. Burića koji sličnu triangularnu toponimsku konfiguraciju prepoznaje pri istraživanju Perunova brda, *monte Boruna*, na starim mapama, u Kaštelima.¹²² On sagledava prostorni razmještaj među sedam toponima slavenskog poganskog sakralnog izričaja s prostora starohrvatskog naselja Ostrog u današnjem Kaštel Lukšiću te u nazivu brda Borun (*monte Borun*) prepoznaje Peruna, u potoku Majurina – čije ime dolazi od riječi *majur* koja označava blavora – detektira Volosa, odnosno Velesa. Kao ostale popratne toponime mitološkog sadržaja, prepoznaje još i Dubravu – sveti gaj te znakovite toponime Bovan i Balavan (*bolvan* = poganski idol, kumir), Tribižine (*treba* = žrtva bogovima) te Baba pećina.¹²³

Osim na navedenim područjima analogni toponimi, a što je još važnije povezani sustavi toponima, istraživani su i u Istri, prije svega na području iznad grada Mošćenica na padinama Učke te na lokalitetima Trebišća, Perun, Gračišće i Perunčevac. No zona gdje se javljaju zapravo je i mnogo šira, pa iako njihova proučavanja nisu još u cijelosti dovršena, ne smijemo zanemariti i više drugih lokacija, kao što su uvala i poluotok Veles pokraj Novog Vinodolskog,

¹¹⁸ R. KATIČIĆ, 2008, 299.

¹¹⁹ Također se susrećemo i s užim opisom te parcele „Pod zmijavcem“. Ovaj se toponim spominje u jednoj listini, darovnici iz 1178. godine; R. KATIČIĆ, 2008, 296.

¹²⁰ A. PLETESKI, 2015, 62.

¹²¹ V. BELAJ, 2011, 75.

¹²² T. BURIĆ, 2011, 63-65.

¹²³ Topnimijski termin baba vezan je uz metaforični naziv koji je proistekao uz opisa starije osobe ženskoga spola; T. BURIĆ, 2011. 66-67.

Pag, Zlarin, Konavle, Pelješac, Brač, Sveto brdo na Južnom Velebitu te lokaliteti Perun i Bogoš kod Vareša u Bosni i Hercegovini.¹²⁴

Sve opisane točke, odnosno lokacije u pejzažu tih mitski definiranih prostora, koje i danas čine dio naše kulturne baštine i vizualne realnosti, bit će u narednim periodima kristijanizirane, a taj proces odvit će se slijedeći određena načela. Svaki od navedenih likova iz poganske slavenske mitologije dobit će, naime, svoj kršćanski supstitut, a takav zaključak o zamjeni poganskih božanstava kršćanskim svetcima izvodi se na temelju nekoliko postojećih interpretacija. Primjerice, prema rekonstrukciji V. Belaja kristijanizirani ekvivalent Peruna sasvim sigurno bi mogao biti sv. Ilija. Taj je svetac starozavjetni prorok, kojeg značajno časti istočna Crkva, osobito Grci čiji je zaštitnik od groma, munje i kiše. Kod Grka je sv. Ilija supstitut za Zeusa, koji je poznat kao gromovnik u grčkoj mitologiji, premda su ga ponekad identificirali i sa Suncem, pri čemu je uočljiva sličnost imena – bog Sunca (grč. *Ἡλιος*) i Ilija (grč. *Ἠλίος*). Također, pod utjecajem nekad bizantske Akvileje i Mletaka, crkava posvećenih sv. Iliji ima i kod zapadnog, katoličkog dijela Južnih Slavena, gdje bi se taj odnos moguće zamjene mitološkog božanstva ovim svetcem koji se u puku naziva Gromovnikom također mogao razmotriti. Osim sv. Ilije, prema tumačenjima koja donosi Belaj, postoji mogućnosti da bi kršćansku zamjenu za Peruna mogao predstavljati još jedan svetac, a to je sv. Vid. Argumente za takvu pretpostavku on razrađuje na sustavu mitskog trokuta u Istri, gdje se na lokaciji vrha Perunčevac, u blizini mjesta Gračišća, nalazi crkva posvećena sv. Vidu.¹²⁵ Najčešći supstitut za Perunovu ženu Mokoš na zapadu je Blažena Djevica Marija te su na lokalitetima koji su se nekad vezivali za pogansku božicu Mokoš prilikom pokršćavanja podizane crkve posvećene Majci Božjoj.¹²⁶ Kao primjer nadomjeska za lik Velesa mogao bi se sagledati kršćanski svetac – sv. Mihovil. Crkve posvećene sv. Mihovilu, prema nekim interpretacijama, mogle su biti podignute na mjestima gdje su pretkršćanski Slaveni obavljali ukope, odnosno predavali tijela svojih pokojnika Velesu kao personifikaciji podzemnog svijeta. Crkvice posvećene sv. Jurju, odnosno sv. Juri, koje su podignute na mjestima gdje se nekad štovao Perun, vrlo je pak lako

¹²⁴ T. VINŠČAK, 2011.

¹²⁵ V. BELAJ, 2009, 182.

¹²⁶ Postoje i drugi slučajevi, koje također možemo vezati za ulogu majke, pa je tako recimo u slučaju lokaliteta Mošćenice supstitut Mokoši bila sv. Jelena, uz Mariju svakako najveću majku u povijesti kršćanstva; A. PLETERSKI, 1996; V. BELAJ, 2009, 177.

povezivati sa Jarylom, sinom Molkoš i Peruna, kojeg prema mitskom kazivanju otima Veles.¹²⁷ Na Pagu je rekonstruiran sveti trokut što ga tvore vrh s crkvicom sv. Vida, stijena na kojoj je podignuta crkvica sv. Jurja i samostanska crkva Sv. Marije u paškom Starom gradu, sa zdencem koji nikad ne presušuje.¹²⁸ Na prostoru Žrnovnice pak kršćanski ekvivalent poganskom slavenskom trokutu uključuje crkvicu sv. Jurja na poziciji Peruna, crkvu uznesenja Marijina u Žrnovnici na mjestu Mokošine točke te drevnu crkvicu sv. Mihovila na Gračiću na poziciji Velesa. Vezano za crkvu uznesenja Marijina u Žrnovnici vrijedi istaknuti i pronalazak reljefa koji je uzidan kao spolij na fasadi, lijevo od ulaza u crkvu. Taj reljef s ikonografski nepravilnim prikazom sv. Jurja koji ubija zmaja dosad je uglavnom smatran rustikalnom tvorevinom iz 11. ili 12. stoljeća, premda neke nove interpretacije donosi A. Milošević.¹²⁹

U istom kontekstu eventualno bi se mogao sagledati i pronalazak tzv. Troglavca iz Vaćana. Riječ je o fragmentu stupa s tri lica, koji se čuva u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, a pronađen je u Vaćanima ispod Bribira. Svojom ikonografijom taj spomenik uklapa se u tip prikaza slavenskih poganskih idola. Stilom odgovara općim značajkama predromanike, ali pokazuje i stanovitu vještinu klesanja koja je nezamisliva bez ugledanja na rimsku i poslijerimsku umjetnost u Dalmaciji. Zbog već ranije opisanih potvrda o prostorima koje zaposjedaju i sakralnim obilježjima markiraju Slaveni, i ovaj se ulomak opisuje kao komplementarni materijal u studijama o doseljavanju i vjerskom identitetu Slavena/Hrvata.¹³⁰ Vrijedi istaknuti i dvije crkvice sv. Vida, jednu na periferiji grada Senja i drugu na lokaciji Drvišica ponad Karlobaga. I njihov postanak i titulare treba sagledavati u kontekstu kulturnih tradicija i vjerovanja starih Hrvata prije nego su primili kršćanstvo.¹³¹

Svakako, neke pojedinosti opisane sakralne geometrije mogu se kritički sagledavati, no u geografskom pejzažu evidentno postoje sistematizirani topografski uzorci, koji barem u

¹²⁷ Ponajprije stoga jer su dosadašnje analize slavenskoga gradiva vrlo uvjerljivo pokazale da je Juraj općeslavenska, ali kršćanski interpretirana zamjena za Jaryla/Jarila, koji se pak pokazao kao Perunov sin: vidi: R. KATIČIĆ, 1989, 45-63.

¹²⁸ V. BELAJ, 2009, 178.

¹²⁹ Datirajući reljef u 8. stoljeće, Milošević na njemu razaznaje dva bitna odstupanja od ikonografskog prikaza sv. Jurja. U životinji koja se ubija on prepoznaje medvjeda, a ne zmaja, te uočava detalje kojima je jahača na konju moguće protumačiti kao gromovnika. Naime, koplje kojim jahač zamahuje nastavlja se iz ikonografski detaljiziranog olujnog, tj. grmljavinskog oblaka. Takvo tumačenje recentno je argumentirano osporio I. Mužić; A. MILOŠEVIĆ, 2008b, 8-10; I. MUŽIĆ 2011, 187-213.

¹³⁰ V. P. GOOS, 2009, 35-49.

¹³¹ A. GLAVIČIĆ, 1996, 41-58.

nekim dijelovima nisu potpuno slučajni. Sasvim sigurno ih možemo atribuirati doseljenom slavenskom stanovništvu i u njima prepoznati elemente poganskih vjerovanja koji ih karakteriziraju, a koji će se skladno nadopunjavati s „poganskim horizontom” starohrvatskih groblja na prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske, odnosno prostoru sjeverne i srednje Dalmacije.

2.7. Kasnoantički ustroj biskupija na istočnoj jadranskoj obali

Dostupni povijesni izvori i podatci koje je moguće iščitati iz sačuvanih arheoloških nalaza sugeriraju da kršćanstvo u Dalmaciji ima sličnu liniju razvitka kao i u ostalim dijelovima rimskog svijeta. Tijekom prva tri stoljeća o razvoju kršćanske vjere obilježene nepovoljnim odnosom službene rimske vlasti prema tada nedozvoljenoj religiji općenito postoji malo povijesnih vijesti. Sporadični izvještaji o progonima kršćana donose se primjerice kod Tacita¹³², zatim Josipa Flavija¹³³ ili Svetonija.¹³⁴ Podatke koji se pak direktno odnose na Dalmaciju prije svega crpimo iz pojedinih poslanica apostola Pavla ili iz manje pouzdanih legendi koje nam prenosi primjerice Epifan ili pak, puno kasnije, kroničar zadarske crkvene povijesti C. F. Bianchi. Tako sveti Pavao u svojim poslanicama, najprije Poslanici Rimljanima (15, 19), jasno deskribira da je do područja Ilirika propovijedao novu vjeru, a u Drugoj poslanici Timoteju (4, 10) specificira da je u Dalmaciju kao evangelizatora poslao svog učenika Tita. Sirijski kralj Epifan prenosi podatke o mogućem boravku sv. Luke u Dalmaciji, dok Bianchi pretpostavlja da je put dolaska sv. Petra u Rim uključivao i njegov prolazak kroz Zadar. Premda ta dva potonja navoda predstavljaju povijesno mnogo manje uvjerljive dokaze, i oni su zapravo nagovještaj da klice nove vjere postoje u Dalmaciji, zapravo od samih početaka.

S druge strane, kako se i arheološki ostatci ranokršćanskog razdoblja u rimskom svijetu općenito javljaju najranije od kraja 2. i početka 3. st. poslije Krista, nije neobično što se i na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije manifestiraju tek od sredine 3. stoljeća poslije Krista.¹³⁵ Tek od tada možemo govoriti o bogomoljama, kršćanskoj ikonografiji, priložima u grobovima i sitnim nalazima po kojima bi se prepoznavala kršćanska pripadnost. Takva obilježja kršćanskih zajednica najranije se pojavljuju u gradovima, a *modus operandi* po kojem se nova religija etablira, najprije u glavnom gradu, a potom i po provincijalnim centrima,

¹³² Anali, 15, 44.

¹³³ Židovske starine XX, 9, 1.

¹³⁴ G. S. TRANKVIL, 1978, Klaudije 25, 4.

¹³⁵ N. CAMBI, 2002, 208.

manjim gradovima te naposljetku i u ruralnim područjima, apliciran je i na prostoru Dalmacije.¹³⁶

Sasvim je izvjesno da je ishodište kršćanskog načina života na istočnoj jadranskoj obali morala biti Salona kao centar provincije te odmah iza nje i drugi veći gradovi, primjerice *Iader* (Zadar), *Narona* (Vid) i *Epidaurum* (Cavtat). Sva ta središta imaju status rimske kolonije, a među njima, kao osobito značajan kršćanski centar rimske provincije Dalmacije, brojnošću arheoloških nalaza nakon Salone ističe se antički *Iader*.¹³⁷

Dobro strukturirana ranokršćanska crkvena organizacija u tim je središtima zasvjedočena i sporadičnim podacima o crkvenim dostojanstvenicima koji su im na čelu. Poglavitito to vrijedi za salonitansku biskupiju, utemeljenu vjerojatno krajem 3. stoljeća te uzdignutu u rang nadbiskupije stoljeće kasnije, za koju prema povijesnim izvorima niz biskupa i nadbiskupa možemo pratiti počevši od biskupa i mučenika sv. Venancija (250. – 257.), za njim sv. Dujma (284. – 304) i dalje sve do početka 7. stoljeća.¹³⁸ Podatke o zadarskim biskupima prvi put pronalazimo u izvještaju s koncila održanog u Akvileji 381. godine gdje je sudjelovao zadarski biskup Feliks¹³⁹ te potom, nakon poduže pauze, tek 530. odnosno 533. godine na salonitanskim koncilima, gdje je zadarski predstavnik bio biskup Andrija.¹⁴⁰

Iako nije utvrđen definirani obrazac prema kojem bi se precizno mogao rekonstruirati smjer i ritam širenja kršćanstva, čini se da bi se spomenutim kolonijalnim centrima u 4. stoljeću kao biskupija eventualno mogla pribrojiti i *Senia*, odnosno biskupija u Senju. Senj je, naime, još od Augustova vremena municipalno središte, a postoje nepotvrđene naznake da je u određenom trenutku stekao status kolonije.¹⁴¹ Posredno to možda potvrđuje i spominjanje senjskog biskupa Lovre na početku 5. stoljeća,¹⁴² a ustrojavanje biskupijskog središta i ovdje bi bilo povezano s kolonijalnim statusom grada.

Od te prakse osnivanja biskupija u većim gradovima odnosno kolonijama čini se da odstupa *Aequum*, odnosno Čitluk, jedino naselje takvog ranga u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije u kojem postojanje biskupije nije utvrđeno. Izostanak spomena kršćanskih zajednica ili biskupije toga grada u izvorima možda treba tražiti u činjenici da je *Aequum* predstavljao

¹³⁶ N. CAMBI, 1976, 240; M. ZANINOVIĆ, 1994, 138.

¹³⁷ A. UGLEŠIĆ, 2002, 5.

¹³⁸ F. BULIĆ - J. BERVALDI, 1912; M. IVANIŠEVIĆ, 1993, 223 i d.; E. DYGGE, 1996, 33.

¹³⁹ Z. STRIKA, 2004, 31–64.

¹⁴⁰ Diplomatički zbornik, 1967, 66–67.

¹⁴¹ M. GLAVIČIĆ, 1993, 97–98.

¹⁴² R. BRATOŽ, 1986, 363–396, A. UGLEŠIĆ, 2006, 10.

administrativno središte za širi teritorij pretežno ruralnog karaktera¹⁴³ gdje su i mnogi rimski građani živjeli na svojim imanjima, a ne u samom gradu, pri čemu se nije javila potreba za razvitkom crkvene organizacije. Usto, takvo stanje može biti i posljedica činjenice da je stanovništvo nastanjeno u izoliranim ruralnim područjima teže prihvaćalo kršćanstvo jer je bilo privrženo svojim autohtonim kultovima i ukorijenjenim vjerovanjima.

U kontekstu ostalih najranijih kršćanskih biskupija na prostoru Dalmacije u hrvatskoj historiografiji se na temelju jednog srednjovjekovnog natpisa iz Milana, čiji se sadržaj datira u drugu polovinu 5. stoljeća, raspravljalo o mogućem postojanju biskupije u *Rideru* (*Municipium Riditarum*) – Danilo kod Šibenika.¹⁴⁴ U tom se milanskom natpisu, naime, spominje *Aurelius, civitatis Riditionis episcopus*, a kako se druga polovina 5. stoljeća činila prihvatljivim vremenom za postojanje biskupije u jednom manjem gradu kakav je bio *Rider*, neki autori, na primjer D. Rendić Miočević, pretpostavku o riderskoj biskupiji nisu odbacivali. Iako ostaci profanih i sakralnih građevina te otkriveni nalazi natpisa doista svjedoče o razvijenom urbanitetu *Ridera*, N. Cambi smatra da relativno skroman izgled starokršćanskog sklopa u *Rideru* ipak ne zadovoljava potrebe katedralnog kompleksa.¹⁴⁵ Uz izostanak spomena riderske biskupije u izvještajima s crkvenih koncila održanih 530. i 533. godine¹⁴⁶, ta je činjenica glavni razlog iz kojeg i neki drugi znanstvenici poput A. Uglešića pretpostavku o postojanju biskupije propituju. Mogućnost da bi biskupija osnovana tijekom 5. stoljeća već do polovine 6. stoljeća bila ugašena, i to bez ikakve tradicijske memorije o toj važnoj činjenici, koja bi se trebala zadržati barem do srednjeg vijeka, smatraju malo vjerojatnom.¹⁴⁷

Širenje kršćanstva u široj zoni između Salonitanske i Jadertinske biskupije definitivno je potvrđeno uzdizanjem na položaj biskupije kršćanske organizacije u municipiju *Scardona* (Skradin). Potvrdu za to u ovom slučaju nalazimo u aktima crkvenih sabora u *Saloni* iz 6. stoljeća, gdje se spominje biskup Skardone Konstantin (*Constantinus episcopus ecclesiae scardonitanae*).¹⁴⁸ Pretpostavke da je skardonitanska biskupija osnovana i prije toga vremena,

¹⁴³ M. SUIĆ, 2003, 63.

¹⁴⁴ N. CAMBI, 2001, 12 i d.; A. UGLEŠIĆ, 2006, 12.

¹⁴⁵ N. CAMBI, 2001, 12-16.

¹⁴⁶ Akti ovih crkvenih koncila sačuvani su u kasnijim rukopisima, najranijem iz 16. stoljeća, poznatom kao *Historia Salonitana Maior*, N. KLAIĆ, 1967, 81–85.

¹⁴⁷ Kao drugi razlog zašto treba biti oprezan pri pretpostavljanju postojanja biskupije u *Rideru* na temelju natpisa iz Milana, Uglešić ističe i etimološku mogućnost, da unatoč velikoj srodnosti toponima *Riditio* s natpisa u Milanu i naziva grada *Rider* postoji i mogućnost da nije riječ o istim lokalitetima; A. UGLEŠIĆ, 2006, 12.

¹⁴⁸ N. KLAIĆ, 1967, 81, 85.

odnosno već tijekom 5. stoljeća na temelju činjenica o povećanju broja vjernika na relativno velikom prostoru toga gospodarski i prometno važnog centra te s obzirom na njegovo značenje kao sjedišta sudskog konventa iznosi A. Uglešić.¹⁴⁹

Crkveni koncili održani 530. i 533. u Saloni prvi put spominju i biskupe iz starorimskih kolonija Narone i Epidaura koji su sigurno bili na čelu biskupija mnogo starijeg postanka. Isto tako na salonitanskim koncilima zabilježeni su i podatci o biskupu Ticijanu (*Ticyanus*), prvom poznatom rapskom biskupu koji sudjeluje na oba salonitanska koncila.¹⁵⁰ I biskupija na Rabu vrlo bi se lako mogla datirati prije početka 6. stoljeća, no podatci o točnom vremenu njezina osnivanja nisu poznati. Budući da su u nešto kasnijem vremenu povijesno zasvjedočeni i neki drugi biskupi s kvarnerskih otoka, primjerice Krka ili Cresa, činjenica da je na sinodama u Saloni evidentiran jedino *Ticyanus* izaziva nedoumice. Je li to posljedica ne cjelovito sačuvanih podataka u aktima s koncila, odnosno je li rapski biskup reprezentirao i ostale kvarnerske biskupe ili su možda biskupi ostalih kvarnerskih otoka potpadali pod jurisdikciju akvilejske crkvene organizacije, ne možemo sa sigurnošću tvrditi.¹⁵¹ No svakako bi se na tragu crkvene politike vezane za cijepanje postojećih i formiranje novih biskupija, čak i u manjim naseljima, koja je bila propagirana na salonitanskim koncilima, moglo pretpostaviti njihovo ustanovljenje primjerice i u Osoru ili Krku.¹⁵²

U kontekstu novih smjernica za ustrojstvo crkvene organizacije koje iščitavamo iz akata salonitanskih sinoda, na prvom saboru održanom 530. godine vrijedi primijetiti navođenje postojećih biskupija – *Salona, Jader, Arba, Epidaurum, Siscia*¹⁵³, *Scardona, Narona, Bistue, Martari* – te, u skladu sa željom za dovršavanjem procesa kristijanizacije i u ruralnim područjima, planiranje smanjivanja većih biskupija, odnosno formiranje novih na područjima koja preostaju. Na drugom koncilu 533. godine velika salonitanska nadbiskupija koja je do tada obuhvaćala prostor između rijeka Krke i Neretve smanjena je, a na preostalom njezinu nekadašnjem prostoru osnovane su tri nove biskupije: *Sarsenterum, Muccurum i Ludrum*. Prema aktima salonitanskih koncila za biskupa Sarsenterske biskupije izabran je svećenik

¹⁴⁹ A. UGLEŠIĆ, 2006, 10–11.

¹⁵⁰ *Ticyanus episcopus ecclesiae Arbensis* odnosno *sanctae ecclesiae Arbensis*, F. ŠIŠIĆ, 1914, 160–164.

¹⁵¹ Postoji i jedna indikacija za odvojeno sagledavanje teritorijalnosti Krka i Cresa u odnosu na Rab, proizišlo iz razgraničenja tijekom ostrogotske vlasti; M. SUIĆ, 1970, 712–713.

¹⁵² Indicija za to mogla bi biti i rana kršćanska arhitektura Osora ili Krka.

¹⁵³ S obzirom na navođenje *Siscia*, odnosno sudjelovanje njezinih biskupa Ivana i kasnije Konstantina na sinodama u Saloni, najvjerojatnije trebamo iščitavati da je početkom 6. stoljeća *Siscia* morala biti uključena u teritorij Dalmacije. N. CAMBI, 2001, 210.

Paulin (*in Sarsentero Paulinum Presbiterum*). Imena novih biskupija potvrđena su jedino u djelu *Kozmografija* Anonima iz Ravenne.¹⁵⁴ Anonim ime *Sarsenterum* donosi u formi *Sarsiteron*, a sama ubikacija tog naselja nije pouzdano utvrđena. Pokušaji njegova lociranja obuhvaćaju pojedine lokacije u blizini Mostara. Kao jedna od mogućnosti tako se predlaže položaj Cim sa zanimljivim ostatcima starokršćanske arhitekture ili Žitomislići, ili pak Potoci. Također, kao o mogućnosti raspravlja se i o ubikaciji na područje Aržana, oko Konjica ili Imotskog. Novija istraživanja sjedište sarsenterskog biskupa smještaju na stolačko područje, s obuhvatom biskupije u istočnoj Hercegovini i na sjeverozapadnom dijelu Dubrovačkog primorja. Za drugu novoosnovanu biskupiju, *Muccurum*, Anonim Ravenjanin daje oblik *Mucru* te je izjednačava sa starijim gradom Aronija (*Aronia id est Mucru*). Aronija se nalazila blizu današnje Makarske pa u *Mucru* možemo prepoznati Makarsku. Treća nova biskupija, *Ludrum*, nije navedena u relevantnim izvorima. Mogućnost njezine ubikacije proizlazi iz spomena župa u aktima splitskog koncila. Kao moguće lokacije biskupije najčešće se navode dva područja, a to su Biskupija kod Knina i Otok kod Sinja. Riječ je očito o biskupiji u unutrašnjosti provincije Dalmacije.¹⁵⁵

Pojava novih biskupija u manjim mjestima tijekom 6. st. zabilježena je i u Istri. Pouzdaniji podatci o novim istarskim biskupijama odnose se na drugu polovinu i kraj 6. st. Tada se prvi put u izvorima spominju *Cissa, Pedena, Novas i Insula Capritana (Capris)*.¹⁵⁶

Sumarno gledajući to je izgled ranokršćanske perspektive prostora istočne obale Jadrana zajedno s pripadajućim zaobljem, kakva će dočekati ranosrednjovjekovno razdoblje. Promjene izazvane turbulencijama seobe naroda tada će umanjiti utjecaj kršćanske crkvene organizacije, dovesti do golemih stradanja i izmjene stanovništva te gotovo do uništenja kršćanskog načina života. No klica kršćanstva posijana u kasnoantičko doba imat će svoju ulogu i u razdobljima koja slijede te će se odraziti i na nekršćanski poganski supstrat, zahvaćajući pritom i nove doseljenike.

2.8. Rezultati antropoloških i biometrijskih analiza srednjovjekovnih nekropola

U osvjetljivanju pojedinih historiografskih pitanja primjenom multidisciplinarnog pristupa u obzir svakako trebamo uzeti jednu važnu postavku. Riječ je, naime, o shvaćanju da se bilo kakve partikularne interpretacije, poput recimo arheološke, antropološke i slično, ne

¹⁵⁴ S. ČAČE 1995, 16.

¹⁵⁵ A. ŠKEGRO, 2008, 283–302; A. ŠKEGRO, 2008, 519–527; I. PULJIĆ – A. ŠKEGRO, 2006, 7–49.

¹⁵⁶ R. BRATOŽ, 2014, 383.

moгу jednostavnim postupcima prevesti u povijesne. Svaka od takvih raščlambi jedne problematike unutar određenog znanstvenog područja predstavlja zaseban referentni sustav te ih je za bilo kakvo zajedničko tumačenje i uspoređivanje potrebno dovesti u korelaciju, pri čemu će participiranje pojedinog zapisa u novom objedinjenom sustavu biti moguće kontrolirati prepoznatljivim transformacijskim modelima.

Uzimajući u obzir tu premisu, valja uočiti i upotrijebiti mogućnosti koje za rješavanje nekih bitnih povijesnih i arheoloških pitanja nude znanstvene discipline iz domene antropologije te različitih oblika biometrije. Dosad najviše istraživanja provedeno je i opisano na polju bioarheologije, znanstvene discipline koja proučava ljudske kosturne i zubne ostatke u kontekstu arheoloških istraživanja.¹⁵⁷ Njome je moguće produbiti spoznaje o načinu života arheoloških populacija, dobiti podatke o prosječnom životnom vijeku, o rodnim i generacijskim udjelima u populaciji ili o prisutnosti određenih bolesti i trauma.

Iako su istraživanja na području biometrije znatnije intenzivirana i unaprijeđena tijekom proteklih tridesetak godina, rezultati određenih bioarheoloških istraživanja tematizirani su još sredinom prošlog stoljeća. Dvije kapitalne objave iz tog vremena, „Istraživanje nekropole ranog srednjeg vijeka u Bijelom brdu“¹⁵⁸ i „Staroslavenska nekropola u Ptuju – rezultati antropoloških istraživanja“¹⁵⁹ koje potpisuje F. Ivaniček, izniman su primjer uspješno kombiniranih arheoloških i antropoloških istraživanja. Nakon njega, tek se u drugoj polovini šezdesetih godina G. Pilarić pozabavila kranimetrijskim istraživanjima srednjovjekovnih populacija obrađujući materijal sa starohrvatskog groblja na položaju Daraž – Bošnjaci ili donoseći fenotipske značajke bjelobrdskih lubanja.¹⁶⁰ Godine 1974. Z. Dolinar i M. Vidović proveli su opsežnu analizu ljudskih dentalnih ostataka s ranosrednjovjekovnog lokaliteta Buzet – Mejica.¹⁶¹ Ž. Mikić 1990. godine opisao je kranimetrijske karakteristike starohrvatske populacije iz Mravinaca kraj Splita,¹⁶² dok je M. Štefančić 1995. razložila paleodemografske osobine te morfološki klasificirala karakteristike lubanja populacije s lokaliteta Nin – Ždrijac.¹⁶³

¹⁵⁷ M. ŠLAUS, 2006, 305.

¹⁵⁸ F. IVANIČEK, 1949, 111–144.

¹⁵⁹ F. IVANIČEK, 1951.

¹⁶⁰ G. PILARIĆ, 1967, 419–443; ISTA, 1968, 263–191.

¹⁶¹ Z. DOLINAR – M. VIDOVIĆ, 1974, 47–53.

¹⁶² Ž. MIKIĆ, 1990, 225–232.

¹⁶³ M. ŠTEFANČIĆ, 1995, 291–325.

Od 2000-ih korpus radova s tematikom iz područja bioarheologije progresivno se širi. Još uvijek se donose separatne obrade pojedinačnih lokaliteta, pa primjerice Bedić i suatori 2007. godine preliminarno ispituju bioarheološke karakteristike populacije s nalazišta Stranče – Gorica, dok Novak i drugi 2008. analiziraju paleodemografske i paleopatološke elemente kod starohrvatske populacije s lokaliteta Konjsko polje – Livade. No uočljivi su sve više i pokušaji sintetiziranja te paragoniranja više nalazišta u korelaciji. Pritom je posebno vrijedno istaknuti pokušaje M. Šlausa koji u tri publicirana rada donosi usporedbe kranimetrijskih obilježja starohrvatskih i drugih ranosrednjovjekovnih europskih populacija.¹⁶⁴ On na temelju multivarijantnih statističkih analiza izvedenih kompariranjem osnovnih metričkih kranijalnih parametara donosi uvid u osteološki materijal sa 39 srednjovjekovnih srednjoeuropskih nalazišta. U toj skupini uključeno je osam lokaliteta iz Hrvatske (Vukovar – Lijeva bara, 10. – 11. st.; Bribir, 9. – 11. st.; Solin – Mravinci, 9. – 10. st.; Nin – Ždrijac, 8. – 10. st.; Danilo – Šematorij, 10. – 16. st.; St. Jankovci – Gatina, 7. – 8. st.; Privlaka – Gole njive, 8. – 9. st. i Bijelo Brdo – Ulica Venecija 10. – 11. st.), dva iz Bosne i Hercegovine (Bugojno – Ćipulići, 10. – 16. st. i Gomjenica – Baltine Bare, 10. – 11. st.), te po više njih iz Mađarske, Austrije, Slovenije, Češke, Slovačke i Rusije. Uz analizu temeljnih parametara oblika i dimenzija lubanja, na temelju dobivenih kranijalnih varijabli izračunava i matematičke funkcije koje mu postaju dodatni razlučni element pri uspoređivanju kosturnih ostataka s različitih lokaliteta. Iz rezultata obiju analiza, temeljne i razlučne, zaključuje da se na osnovi bioloških raznolikosti analizirana arheološka nalazišta mogu podijeliti u četiri grupe biološki srodnih populacija. Tako razlikuje avaroslavenske, mađarske i jugoslavenske populacije istočno od Dunava, avaroslavenske, mađarske populacije zapadno od Dunava, slavenske populacije iz Austrije, Češke i Slovenije te populacije iz Poljske. Pritom položaj hrvatskih i bosansko-hercegovačkih lokaliteta u kontekstu rezultirajuće multivarijantne statistike tumači tako da dalmatinsko-hrvatske (Nin, Danilo, Bribir i Mravince) i bosansko-hercegovačke lokalitete (Gomjenicu i Bugojno) povezuje s poljskim populacijama, avaro-slavenske lokalitete Privlaku i Stare Jankovce stavlja u skupinu avaroslavenskih lokaliteta zapadno od Dunava, dok kasnije kontinentalne hrvatske lokalitete Bijelo Brdo i Vukovar biološki povezuje s grupom slavenskih lokaliteta iz Austrije, Češke i Slovenije. Ukupni rezultati obiju Šlausovih analiza indiciraju slavensko podrijetlo populacija s lokaliteta u Hrvatskoj. Pritom nisu utvrđene nikakve poveznice s „iranskim“, sarmatsko-skitskim populacijama, a biološki elementi jasno ih odvajaju i od analiziranih avaroslavenskih lokaliteta.

¹⁶⁴ M. ŠLAUS, 1998; ISTI, 2000; M. ŠLAUS i dr. 2004.

U nastavku svojih istraživanja sličnom metodom dolazi do novih rezultata. Uspoređujući kranijalne karakteristike, zemljopisni položaj i datacije lokaliteta Nin – Ždrijac (od 8. do 10. st.), Gomjenica – Baltine Bare (od 10. do 11. st.) te groblje u Đakovu (od 11. do 13. st.),¹⁶⁵ na kojima je ustanovljena prisutnost slavensko-hrvatskih populacija, naznačuje prepoznavanje mogućnosti postupnog širenja hrvatskih populacija s istočne obale Jadrana na sjever, u fazi nakon prvotnog doseljenja.

U svim tim analizama većinom su korištene makroskopske metode, odnosno metode koje se temelje na vizualnoj autopsiji koštanih elemenata. No u posljednje vrijeme javljaju se i radovi koji su upotpunjeni modernim dijagnostičkim analizama, poput rendgenskih i CT snimki ili pak analizama stabilnih izotopa.¹⁶⁶

Primjer za takve sofisticirane i multidisciplinarnе nadopune arheološkog konteksta je onaj iz rada M. Novaka i suradnika gdje se donosi osteobiografija dvaju odraslih muškaraca pokopanih na ranosrednjovjekovnom groblju u Vaćanima kod Skradina.¹⁶⁷ U svrhu rekonstrukcije bioloških karakteristika izvršena je tako datacija radioaktivnim izotopom ugljika ¹⁴C,¹⁶⁸ standardna bioarheološka analiza te analiza stabilnih izotopa (ugljik i dušik), kao i analiza drevne DNK (sekvenciranjem nove generacije). Multidisciplinarni pristup omogućio je dobivanje pozitivne potvrde arheoloških zaključivanja pa je osim dokaza o povlaštenom socijalnom statusu pokojnika, vremenu ukapanja u 8. stoljeću i brojnim pojedinostima o biološkim osobinama bilo moguće biološki povezati osteološke ostatke s istočnjačkim populacijama, onima s Levanta ili možda s Cipra.

Iz takvih tumačenja povijesnih migracija na pojedinačnoj razini kakva je vidljiva na primjeru Vaćana, dolazi se do mogućnosti da se i migracije šire društvene razine mogu pokušati rekonstruirati uz pomoć populacijske genetike. Sama istraživanja genetičkih uzoraka donose vrijedne podatke o prošlosti i migracijama ljudskih populacija u biološkom smislu, no ponekad je problematična njihova interpretacija u etničkom kontekstu. Stoga je potrebno voditi računa o tome da genetička istraživanja donose podatke o biološkim populacijama, a ne o društvenim konstruktima, kakav je primjerice etnički identificirana populacija. Definiranje takvih

¹⁶⁵ M. ŠLAUS – K. FILIPEC, 1998, 129–139.

¹⁶⁶ Z. PREMUŽIĆ, 2013, 173–188.

¹⁶⁷ M. NOVAK i drugi, 2015, 13.

¹⁶⁸ U novije vrijeme evidentira se veća upotreba datiranja putem ¹⁴C metode, primjerice na lokalitetu Duga ulica 99 u Vinkovcima, pri analizi osteološkog materijala iz groba 41 u Ninu ili pak na tumulima kod Krneze; T. SEKELJ IVANČAN – T. TKALČEC, 2006, 193; A. UGLEŠIĆ, 2022, 73; K. GUSAR – D. VUJEVIĆ, 2012, 106.

društvenih skupina i njihovih kretanja i seljenja putem genetičkih analiza pretpostavlja postojanje njihove međusobne izoliranosti, što sasvim sigurno nije karakteristika većine populacija jer se one nalaze u stalnom odnosu međusobnih razmjena, integracija i diferencijacija. Stoga pri korištenju genetičkih istraživanja u traženju odgovora na pitanja o (ranosrednjovjekovnim) etničkim kretanjima treba uvijek uspostaviti nužnu multidisciplinarnu korelaciju, a dobivene podatke koristiti oprezno i kao pomoćnu metodu praćenja određenih trendova i fenomena.

Upotreba populacijske genetike pri argumentiranju postavljenih teorija možda je najprisutnija kod znanstvenika koji zastupaju tezu o autohtonom podrijetlu Hrvata.¹⁶⁹ Oni na temelju određenih rezultata genetičkih istraživanja, ustanovljenih posebnih haplogrupa, „neolitskih“, „dinarskih“, „hrvatskih“ i slično, pokušavaju dokazati da su Hrvati različiti od Slavena te da zapravo vuku najdavnije podrijetlo od stanovništva koje je na ovom području prisutno tisućljećima.¹⁷⁰

Najveću poteškoću u mogućnostima tumačenja takvih srednjovjekovnih etničkih fluktuacija predstavljaju genetičke analize izvršene na suvremenoj populaciji. Naime, analizama Y kromosoma i mitohondrijske DNK, provedenima na današnjem stanovništvu, uočeno je da većina, gotovo 70 do 80 % europskog stanovništva vuče podrijetlo od populacija iz vremena posljednjeg glacijalnog maksimuma i ranog neolitika, odnosno da genetski nasljeđuje paleolitičku biološku strukturu.¹⁷¹ Uzorak s područja današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine uklapa se u takvu općenitu europsku sliku¹⁷², stoga ako su kretanja na dužoj vremenskoj skali takva da u Europi danas unatoč ogromnom protoku vremena imamo generičku biološku liniju, bez obzira o kojem zemljopisnom prostoru se radilo, upitno je i koliko vjerodostojnima možemo smatrati i genetičke podatke iz relativno ne tako davnih ranosrednjovjekovnih vremena.

Ukupan pregled dosadašnjih bioarheoloških istraživanja hrvatskih ranosrednjovjekovnih lokaliteta pokazuje povećanje frekvencije i izniman kvalitativni napredak od početka 21. stoljeća. Metode koje se koriste uvelike pomažu elaboriranju arheološke i historiografske problematike, no potrebno ih je konstantno objektivno sagledavati i ne upadati u zamku da postanu samo objektivizirano sredstvo za dokazivanje već postojećih pretpostavki.

¹⁶⁹ D. PRIMORAC i drugi, 2011, 225–234.

¹⁷⁰ I. JURIĆ, 2011, 27–57.

¹⁷¹ M. PERIČIĆ i drugi, 2005, 510.

¹⁷² O. SEMINO i drugi, 2000, 1158.

3. ARHEOLOŠKA I DRUGA GRAĐA KAO SVJEDOČANSTVO POKRŠTAVANJA HRVATA

3.1. Ukopi u dalmatinsko-hrvatskim grobljima ranog horizonta

Tematiku povijesnog razvoja i raščlambe ranosrednjovjekovnih groblja obrađivali su mnogi istaknuti proučavatelji hrvatske arheologije te su već i najstariji među njima poput L. Maruna¹⁷³ ili pak Lj. Karamana¹⁷⁴ uočili bitne razlike između groblja tada datiranih u 8. stoljeće koja su nazvali grobljima iz „neznabožačkih“ razdoblja i onih koja očituju kršćanski karakter te koja je vremenski lako smjestiti u 9. i 10. stoljeće. Budući da elemente za arheološku interpretaciju procesa pokrštavanja kao i vremena kada se ono odvija nudi upravo ona materijalna ostavština koja ne očituje u potpunosti kršćanku prisutnost, s obzirom na temu moga istraživanja osobitu pozornost posvetit ću grobljima pretežito nastalima prije 9. stoljeća.

Prve znanstvene objave o razvoju ranosrednjovjekovnih groblja u pravom smislu te riječi donosi Lj. Karaman koji je 1936. godine iznio rezultate istraživanja nekropole Majdan kod Solina te 1940. nekropole Mravinci.¹⁷⁵ U domaću arheološku literaturu uveo je pojam „groblja na redove“ koji determinira većinu tipologije groblja ranosrednjovjekovnog doba. Također, razmatrao je i slavenski običaj spaljivanja pokojnika proučavajući podatke L. Maruna o groblju u Smrdeljima kod Skradina,¹⁷⁶ no s obzirom na tadašnji nedostatak arheoloških potvrda temeljem kojih bi paljevinske ukope bilo moguće jasnije determinirati, paljevinska groblja nije uključio u podjelu koju je iznio.

D. Jelovina 1976. godine donosi prvi sveobuhvatniji pregled groblja srednjovjekovnog razdoblja. U svojoj tipološko-kronološkoj razradi on razlikuje najstarije nekropole nastale od kraja 7. do sredine druge polovine 8. stoljeća, potom one iz razdoblja od druge polovine 8. do kraja 11. stoljeća, a kao treću skupinu navodi nekropole od kraja 11. do 15. stoljeća.¹⁷⁷ Pritom, zbog znatne oskudnosti u to vrijeme poznatih paljevinskih nalaza, tu vrstu ukopa u svom radu ni on nije zastupio.

Janko Belošević, koji je u podjelu ranosrednjovjekovnih groblja paljevinske ukope uključio, najstarija groblja razvrstava na „groblja spaljenih pokojnika u zemljanim urnama“

¹⁷³ M. PETRINEC, 2009, 8.

¹⁷⁴ LJ. KARAMAN, 1940a.

¹⁷⁵ LJ. KARAMAN, 1940a, 67-100; LJ. KARAMAN, 1940b.

¹⁷⁶ LJ. KARAMAN 1940b, 22–24.

¹⁷⁷ D. JELOVINA, 1976, 81.

koja okvirno datira u 7. stoljeće i na „kosturna groblja na redove s poganskim načinom pokapanja“ koja okvirno smješta u vrijeme od kraja 7. do sredine 9. stoljeća, s prijelaznim periodom od završetka 8. do polovine 9. stoljeća, pa i nešto duže, a koji je obilježen istaknutim karolinškim kulturnim utjecajem u grobnom inventaru. Kao treću skupinu groblja navodi „groblja na redove“ s karakterističnom dalmatinsko-hrvatskom kulturom koja datira od 9. do 11. stoljeća te razlikuje još i istodobna groblja oko crkava koja traju do u razvijeni srednji i novi vijek.¹⁷⁸

Donoseći rezultate istraživanja groblja u Dubravicama kod Skradina gdje su među kosturnim grobovima bili otkriveni paljevinski ukopi, Z. Gunjača je uz „paljevinska groblja“ i „paljevinska groblja – indicirane lokacije“ u podjelu uključio „groblja na redove 8. – 9. stoljeća“, neistražena ili uništena „groblja na redove 8. – 9. stoljeća“, „groblja na redove 8. – 9. stoljeća u sklopu groblja s kontinuitetom“, „groblja na redove 8. – 9. stoljeća u sklopu groblja s kontinuitetom – indicirane lokacije“, „groblja oko crkava s ranosrednjovjekovnim (uključivši fazu 8. – 9. stoljeća) i kasnijim ukopima“, „groblja oko crkava s ranosrednjovjekovnim (uključivši fazu 8 – 9. stoljeća) i kasnijim ukopima – indicirane lokacije“, „pojedinačne nalaze grobova 8. – 9. stoljeća“ i „grobove 8. – 9. stoljeća s drvenom arhitekturom“.¹⁷⁹

U novije vrijeme tu tematiku obrađivao je i V. Sokol koji je ranosrednjovjekovna groblja raščlanio na groblja prvog, odnosno ranog ili poganskog horizonta (od kraja 8. do sredine 9. stoljeća) i groblja drugog, tj. srednjeg ili klasičnog horizonta (od sredine 9. do kraja 11. / početka 12. stoljeća). Dotičući se pak paljevinskih grobova, on ih datira na kraj 8. i početak 9. st. te smatra da je u slučajevima u kojima se pojavljuju riječ o biritualnim grobljima.¹⁸⁰

Godine 2009. Maja Petrinec uz osvrt na sva do tada provedena istraživanja i iznesene tipologije donijela je cjeloviti pregled ranosrednjovjekovnih groblja i grobne ostavštine. Podjela koju je ona pritom predložila¹⁸¹ obuhvaća paljevinska groblja koja su neposredno prethodila grobljima na redove s poganskim načinom pokapanja. Tu potonju skupinu groblja, u čijoj se arheološkoj građi očituju kasnoantička, bizantska i karolinška obilježja, datira u vrijeme od početka 8. do sredine 9. stoljeća, a otprilike u isto razdoblje ili kasnije, ali svakako prije sredine 9. stoljeća, smješta i pojavu groblja na redove koja uz poganski očituju i kršćanski način pokapanja te koja traju najduže do kraja druge trećine 11. stoljeća. Kao četvrtu skupinu razlikuje

¹⁷⁸ J. BELOŠEVIĆ, 2002, 71–97.

¹⁷⁹ Z. GUNJAČA, 1995, 159–168.

¹⁸⁰ V. SOKOL, 2006, 163–166.

¹⁸¹ M. PETRINEC, 2009, 278–279.

grobља na redove s isključivo kršćanskim načinom pokapanja koja se pojavljuju nakon 850. godine i traju najduže do kraja druge trećine 11. stoljeća te u petoj skupini navodi fazu pokapanja koja traje od 9. do 11. stoljeća, a koju karakterizira formiranje groblja uz crkve.

Zajednički nazivnik svim ovim spomenutim istraživačima jest raspoznavanje onih groblja kod kojih se očituju poganska obilježja ukapanja i groblja kod kojih takvi elementi izostaju. Na distinkciju tih dviju vrsta ukopa osobito upućuje prisutnost priloga u grobovima poganskog horizonta, a što u sljedećem, kršćanskom razdoblju nije slučaj. Također, to se očituje i u nekim drugim značajkama kao što su primjerice konstrukcija samih grobova ili broj pokojnika.

Kako možemo vidjeti, s pojavom prvih paljevinskih nalaza spomenuti recentniji autori u svoje su raščlambe uvrstili i paljevinske ukope koje raniji istraživači nisu bili obuhvatili. U kontekstu dotadašnje istraženosti pojedinih lokaliteta, izostanak takve vrste ukopa u njihovim prikazima može ipak biti razumljiv. Mnoga nalazišta koja su danas poznata, u vrijeme njihova bavljenja tom problematikom nisu bila utvrđena ni istražena, a za mogućnost utvrđivanja prekida s poganskom tradicijom i početaka primjene kršćanskih elemenata takva paljevinska groblja od osobitog su značenja. Osobitu pozornost preciznoj identifikaciji svih do danas pretpostavljenih nalazišta s paljevinskim ukopima poklanja u okviru diferencijacije ranosrednjovjekovnih paljevinskih i kosturnih groblja T. Fabijanić.¹⁸²

U istraživanjima groblja ranog horizonta na prostoru sjeverne i srednje Dalmacije do Drugog svjetskog rata, u skladu sa stupnjem razvitka ukupne domaće arheološke znanosti, nisu ostvareni značajniji rezultati stručne obrade. Oni, međutim, dobivaju svoj uzlet nakon 1945. godine. On se očituje ponajprije u djelovanju Arheološkog muzeja u Zadru čiji su djelatnici na području sjeverne Dalmacije, između rijeka Zrmanje i Krke, ustanovili najveću koncentraciju groblja najstarijih hrvatskih obilježja. Kao najznačajnija možemo izdvojiti nalazišta groblja na lokalitetima Nin – Ždrijac, Nin – Materiza, Kašić – Maklinovo brdo, Kašić – Razbojine, Stankovci – Klarića kuće, Velim te niz manjih i devastiranih groblja.¹⁸³ Također, potrebno je ovdje pribrojiti i groblje u Dubravicama kod Skradina koje je tek djelomično istraženo angažiranjem Muzeja grada Šibenika.¹⁸⁴ Na prostoru srednje Dalmacije koji delimitiraju rijeke Krka i Cetina, broj starohrvatskih groblja ranog horizonta mnogo je rjeđi, osobito na području između Trogira i Omiša gdje ih je velik broj uništen ili su nedovoljno istražena. Najznačajnija

¹⁸² T. FABIJANIĆ, 2008, 29–89.

¹⁸³ O tome detaljno: J. BELOŠEVIĆ 1980.

¹⁸⁴ Z. GUNJAČA, 1995, 250–262.

su svakako nalazišta u Biskupiji kod Knina (Crkvina, Bračića podvornice, Bukorovića podvornice, Dolovi i Lopuška glavica),¹⁸⁵ a na tom je području najviše bio angažiran Muzej hrvatskih arheoloških spomenika iz Splita.

Rani horizont dalmatinsko-hrvatskih groblja smještamo u razdoblje od prve polovine 7. do sredine 9. stoljeća, a njegova su bitna obilježja inhumirani ukopi, prilično ujednačena materijalna kultura, uglavnom uz prisutnost jednostavnih, ponekad ukrašenih keramičkih lonaca od loše pročišćene gline, izrađenih na sporotirajućem lončarskom kolu. Uz tu, nazovimo je tako, slavensku komponentu, na njima su vidljivi i tragovi kasnoantičke kulture koju odražavaju importirani elementi bizantskog utjecaja te oni preuzeti od romaniziranog ilirskog pučanstva, a od kraja 8. i od početka 9. stoljeća javljaju se i izraziti utjecaji karolinškog kulturnog kruga. Postoje usto dokazi da su ta groblja svoju prethodnicu imala u poganskom načinu pokapanja spaljivanjem, koji se s pojavom ukopa s inhumacijom počinje napuštati.

3.1.1. Groblja s incineracijom

Na području Dalmacije pronađeno je nekoliko lokaliteta na kojima su utvrđeni paljevinski ukopi, poput groblja Maklinovo brdo u selu Kašiću kod Zadra¹⁸⁶ ili groblja u Dubravicama kod Skradina.¹⁸⁷ Obilježja tih ukopa sugeriraju sličnosti sa žarnim grobljima Slavena u srednjoj Europi, što upućuje na to da su obred incineracije slavenski/hrvatski doseljenici na ove prostore donijeli kao baštinu iz svoje pradomovine. Ne toliko velika zastupljenost paljevinskih grobova mogla bi upućivati na činjenicu da je doseljenika bilo malo, ali i na mogućnost da je u vrijeme formiranja njihovih groblja dio crkava bio u funkciji, što je uvjetovalo i njihovo brzo pokrštavanje te prelazak na obavljanje inhumiranih ukopa.

U ranom srednjem vijeku obred incineracije bio je prisutan na širokom prostoru srednje, istočne i jugoistočne Europe. Kao karakteristično slavenski rito primjenjivao se i uz inhumaciju zadržao kod različitih slavenskih naroda u neujednačenim periodima, što je bilo posljedica više čimbenika. Na napuštanje incineracije i postupni prelazak na kosturno pokapanje doticaji s kršćanstvom imali su dakako utjecaja, a u tom procesu nije zanemariv ni

¹⁸⁵ Opširnije: D. JELOVINA, 1976, 21 i d.

¹⁸⁶ J. BELOŠEVIĆ, 2000, 71–97.

¹⁸⁷ Z. GUNJAČA, 1995, 159–169.

interakcija s drugim etničkim skupinama, primjerice Avarima i kasnoantičkim stanovništvom, koji takav ritus nisu provodili¹⁸⁸ kao i strukturne i druge promjene koje su se odvijale u društvu.

Iscrpne podatke o pogrebnim običajima, odnosno primjeni i postupnom napuštanju toga ritusa u širem europskom kontekstu, obrađujući nalaze paljevinskog groblja u Vinkovcima, iznijele su 2006. godine T. Sekelj Ivančan i T. Tkalčec.¹⁸⁹ Kako se iz njihove rasprave iščitava, početci postupnog prelaska na kosturno ukapanje, kod čeških Slavena primjerice, evidentni su u prvoj polovini 9. stoljeća, a sam završetak tog procesa očituje se na prijelazu iz 9. u 10. stoljeće. U Moravskoj, gdje su paljevinski grobovi prisutni od 7. stoljeća – na pojedinim lokalitetima sjeverno od Dunava u periodu avarske prevlasti u Karpatskoj kotlini i kao jedini ritus – do napuštanja incineracije dolazi ranije, krajem 8. i početkom 9. stoljeća. Krajem 5. stoljeća datirana su isključivo paljevinska groblja u jugozapadnom dijelu Slovačke, a na tom području i pojava kosturnog pogrebnog ritusa odnosno inhumacije bilježi se vrlo rano, već krajem 7. stoljeća, tj. na prijelazu iz 7. u 8. stoljeće kada se javljaju biritualna groblja. No, premda se kosturni ukopi na tom području obavljaju već u 7. stoljeću te tijekom 8. stoljeća predstavljaju prevladavajući način sahranjivanja, nalaz biritualnog groblja pod humcima u Skalici ukazuje na to da je primjena incineracije bila prisutna još i u 9. stoljeću. Ti nalazi paljevinskih grobova koji se pojavljuju i u 9. stoljeću te, s druge strane, rana pojava kosturnih ukopa u 7. stoljeću upućuju na to da prelazak s ritusa incineracije na korištenje inhumacije ne bi trebalo promatrati samo kroz utjecaj širenja kršćanstva, već i kao odraz mnogih društvenih promjena do kojih je moglo doći u kontaktima stanovništva s drugim etničkim skupinama.¹⁹⁰ Važan element za takva tumačenja pritom je neposredna blizina jugozapadne Slovačke s područjem nekadašnjeg Rimskog Carstva gdje je njezin prostor predstavljao razdjelnicu Avarskog kaganata i slavenskog svijeta.¹⁹¹ Krajevi koji su bili geografski udaljeniji, poput primjerice istočne Slovačke, dulje su zadržali svoje stare pogrebne običaje pa se tako incineracija tamo koristi sve do 11. stoljeća.¹⁹² U centralnim zonama Avarskog kaganata, istočnije od Dunava, kosturni ukopi prisutni su i ranije nego u Slovačkoj, premda je i na tim ranoavarskim grobljima najviše disperziranim na prostoru Mađarske, prisutan slavenski ritus

¹⁸⁸ O utjecaju Avara i kasnoantičkog autohtonog stanovništva na Slavene raspravljali su L. NIEDERLE, 1931, 55; J. POULÍK, 1948, 70; J. KOROŠEC, 1952, 59.

¹⁸⁹ T. SEKELJ IVANČAN – T. TKALČEC, 2006, 182–191.

¹⁹⁰ T. FABIJANIĆ, 2008, 30-31.

¹⁹¹ T. SEKELJ IVANČAN – T. TKALČEC, 2006, 186

¹⁹² V. TURČAN, 1983, 100, 114; T. SEKELJ IVANČAN – T. TKALČEC, 2006, 182–191.

incineracije što potvrđuje i primjer groblja u Pókaszepetku,¹⁹³ kao i groblja Budakalász i Kölked-Feketekapu.¹⁹⁴ I to je još jedna posredna potvrda da se incineracija kod Slavena najranije napušta na prostorima podložnima izravnim utjecajima područja avarskog kaganata i nekadašnjeg Rimskog Carstva, dok se pak na udaljenijim sjevernijim područjima taj obred primjenjuje i kasnije, tako da ga u nekim pribaltičkim zonama ponegdje susrećemo i u 13. stoljeću.¹⁹⁵

S obzirom na sam način obavljanja tog pogrebnog obreda, među utvrđenim paljevinskim grobljima možemo razlikovati ukope u urnama ili bez njih, dok su groblja bila organizirana na ravnom ili u humcima.¹⁹⁶ Prakticiranje incineracije, osim što ga je moguće utvrditi u otkrivenim arheološkim nalazima, zabilježeno je i u sačuvanim povijesnim zapisima. Pregled ovih izvora donosi T. Fabijanić.¹⁹⁷ U tom kontekstu osobito je zanimljiv izvještaj iz vremena opsade Carigrada 626. godine u kojem nepoznati bizantski pisac spominje kako su Slaveni spaljivali svoje poginule za vrijeme opsade. Iako taj podatak nesumnjivo ima autentičnu jezgru, neki su autori¹⁹⁸ opravdano preispitali univerzalnost takve prakse postupanja s pokojnicima s obzirom na to da se u tom slučaju radilo o vojnoj ekspediciji, a što bi pak moglo podrazumijevati određene posebnosti u provedbi ukopa. Pojedine opise donosi i više arapskih izvora među kojima je poznatiji zapis Ahmeda Ibn Fadlana iz 921. godine, koji je opisao pogrebne običaje kod stanovnika na Volgi. O tome kako su Slaveni spaljivali svoje mrtve sredinom 10. stoljeća pišu i Masudi, kao i Ibn Dasta koji uz podatke o spaljivanju donosi i zapise o pogrebnim gozbama na humcima u kojima su ukopavali urne. Slično pišu i Al Bekri krajem 9. stoljeća, potom Lav Đakon u drugoj polovini 10. stoljeća i drugi. Navodi većine autora odnose se na Istočne Slavena i nekoliko na zapadne, no je li taj ritus Slavena bio prisutan i na jugu, nije pak bilo potvrda.¹⁹⁹ Pitanjem incineracije kod Južnih Slavena bavio se L. Niederle, a nešto kasnije, osvrnuvši se pritom i na teze Niederlea, Lj. Karaman. L. Niederle smatrao je, naime, da se ritus incineracije kod Slavena u jugoistočnoj Europi dugo primjenjivao. Tumačio je to konfiguracijom tla i nepristupačnošću predjela, a u nedostatku arheoloških

¹⁹³ Á. Cs. SÓS – A. SALAMON, 1995, 129-133; T. FABIJANIĆ, 2008, 31.

¹⁹⁴ T. SEKELJ IVANČAN – T. TKALČEC, 2006, 187.

¹⁹⁵ T. FABIJANIĆ, 2008, 32.

¹⁹⁶ J. KOROŠEC, 1952, 59.

¹⁹⁷ Pregled pisanih povijesnih izvora donosi: T. FABIJANIĆ, 2008, 32–33.

¹⁹⁸ J. KOROŠEC, 1955, 90.

¹⁹⁹ T. FABIJANIĆ, 2008, 32-33.

potvrda pozivao se na određene povijesne izvore poput zakonika srpskog cara Dušana.²⁰⁰ Taj njegov argument Karaman je osporio navodeći da je u spomenutom dokumentu riječ o običaju vezanom za praznovjerje, odnosno spaljivanju kostura ljudi za koje se vjerovalo da su se povukodlačili, što kao izuzetak ne može pružiti podatke o općim običajima spaljivanja pokojnika. Činjenicu o spaljivanju pokojnika u Podunavlju i na Balkanu Karaman nije s isključivošću odbacivao, no s obzirom na to da u vrijeme njegova bavljenja tom tematikom stupanj istraženosti, ali i otkrivenosti mnogih danas poznatih arheoloških lokaliteta nije bio izražen, utvrdio je tada da za to nema čvrstih arheoloških dokaza.²⁰¹ Do sličnog zaključka sredinom prošlog stoljeća došao je i J. Korošec, koji je također smatrao da mogućnost korištenja ritusa incineracije kod Južnih Slavena nije potkrijepljena materijalnim, no da ju isto tako ne treba sasvim isključiti.²⁰²

S obzirom na nalazišta ranosrednjovjekovnih groblja i istraživanja arheološkog materijala koja su provedena tijekom posljednjih desetljeća, osobito onih kod kojih se sa sigurnošću može reći da predstavljaju primjere paljevinskih ukopa kao što su lokaliteti Kašić – Maklinovo brdo, Dubravice kod Skradina ili Sv. Lovre – Donje Polje, korištenje obreda incineracije kod Južnih Slavena danas je definitivno potvrđeno. No među nalazištima ima i onih oko čije su identifikacije mišljenja još uvijek podijeljena. Pregled do danas poznatih nalazišta s opisom njihovih karakteristika kao i tumačenjima znanstvenika o njihovom karakteru donosim u nastavku.

SIGURNO POTVRĐENI PALJEVINSKI GROBOVI

Kašić – Maklinovo brdo, vinograd S. Drče

Paljevinsko groblje u Kašiću, selu 15-ak kilometara udaljenom od Zadra, otkriveno je 1967. godine, u vrijeme dok su trajala istraživanja ranosrednjovjekovne kosturne nekropole na obližnjem položaju Maklinovo brdo. To nalazište smatra se jednim od najvažnijih lokaliteta paljevinskih ukopa jer se može govoriti o prvom nalazištu na kojem je korištenje slavenskog pogrebnog ritusa incineracije arheološki potvrđeno.

Groblje je otkriveno pri oranju zemljišta za podizanje nasada vinograda, kada su na površini od oko 200 m² bili uočeni tamni tragovi paljevine i pepela. Voditelj istraživanja J. Belošević pomno je izdvojio veću količinu ulomaka keramike i ostatke spaljenih kostiju.

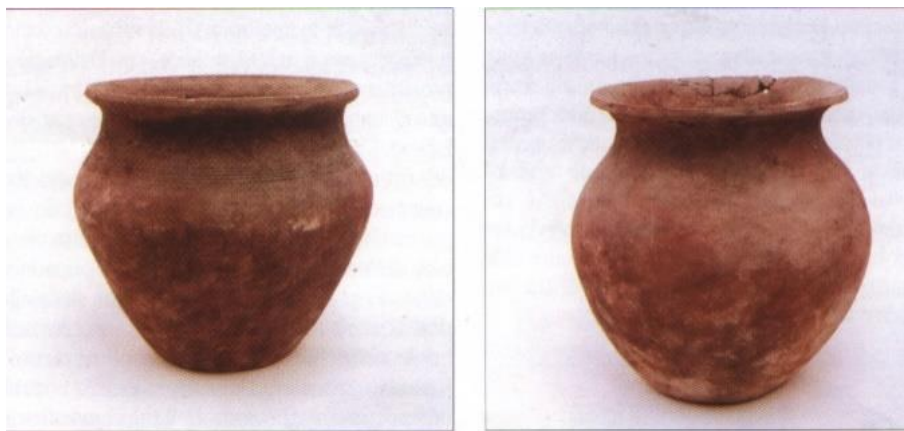
²⁰⁰ L. NIEDERLE, 1931, 55.

²⁰¹ LJ. KARAMAN, 1940b, 22–24.

²⁰² J. KOROŠEC, 1952, 1955.

Istraživanje svih uočenih takvih mjesta, kojih je bilo dvadesetak, nije bilo moguće provesti jer korisnik zemlje to nije dozvolio. Iskopana je tek jedna sonda na rubnom dijelu terena gdje su uz nešto pepela nađeni ostatci ljudskih kostiju i ulomci keramike. No, premda teren nije bilo moguće u potpunosti istražiti, pronađena građa pružila je iznimno dragocjene podatke.

Pronađeni su fragmenti bili dijelovi oranjem uništenih keramičkih urni. Od jednog dijela ulomaka bilo je moguće sastaviti četiri gotovo cijele keramičke žare, dok su drugi ulomci omogućili izradu pouzdane rekonstrukcije još devet urni. Urne su bile u načelu trbušastog oblika, izrađene rukom uz korištenje kalcita i pijeska. Dvije su bile ukrašene plitko urezanim linijama.²⁰³

Sl. 4. Grobne žare iz Kašića; izvor: J. BELOŠEVIĆ, 1980., 47.

Način na koji su bile ukopane u zemlju i druge okolnosti nalaza Belošević je usporedio sa sličnim slavenskim grobljima, poput onih u Češkoj i Slovačkoj te u Mađarskoj i Rumunjskoj.²⁰⁴ Izgledom i načinom ukrašavanja osobito se povezuju s urnama avaro-slavske nekropole u Devinjskoj novoj Vesi kraj Bratislave.²⁰⁵ No, u određivanju njihove datacije, u obzir je uzeo ne samo usporedbu sa srodnim materijalom spomenutih područja, već i ukupni kontekst materijalnog i duhovnog razvitka Hrvata u najranijem razdoblju njihova prebivanja na području Dalmacije, a čiji je tijek bio različit od onoga koji se u isto vrijeme odvijao u Srednjoj Europi. Prije svega bio je obilježen utjecajem autohtonog, pretežito romaniziranog ilirskog stanovništva, pri čemu je tijekom vremena zajedničkog suživota i asimilacije, novopridošlo stanovništvo bilo u prilici puno brže usvojiti mnoge stečevine razvijenijih starosjedioca. U

²⁰³ J. BELOŠEVIĆ, 1974, 80-82.

²⁰⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1980., 47.

²⁰⁵ J. BELOŠEVIĆ, 2000., 76.

skladu s tim razmatranjima kao okvirnu dataciju nastanka urni navodi kraj prve polovice 7. stoljeća. Smatra da njihova pojava ne bi trebala prelaziti kraj 7. stoljeća budući da je u Dalmaciji već u 8. stoljeću prisutan velik broj grobalja s inhumiranim ukopima.²⁰⁶

Nakon što je nekoliko ranije obrađivanih drugih lokaliteta, poput spomenutog lokaliteta Smrdelji – Debeljak, pružilo tek indicije da bi se moglo raditi o korištenju incineracije, nalaz paljevinskog groblja u Kašiću kao arheološka potvrda obrada spaljivanja predstavljao je ključno otkriće za domaću arheološku znanost. Nalaz se danas uzima kao čvrsti dokaz toga slavenskoga pogrebnoga ritusa, premda su u prvim reakcijama na Beloševićeve objave pojedini autori još uvijek izražavali sumnju u takvu ocjenu istraženog lokaliteta, ali i dataciju samih nalaza. Među njima, D. Jelovina smatrao je da se stav Beloševića kako je riječ o slavenskoj žarnoj nekropoli temelji na oskudnim i neuvjerljivim podacima te da nalazi nisu dostatni za takav zaključak.²⁰⁷ Z. Vinski nije bio uvjeren da se uistinu može govoriti o urnama, a osobito upitnom činila mu se njihova rana datacija. Smatrao je da obilježja posuda poput istaknute profilacije oboda idu u prilog dataciji u 8. stoljeće ili na prijelaz iz 8. u 9. stoljeće, a ukoliko bi se radilo u urnama, zaključivao je da bi mogle pripadati obližnjem moguće biritualnom groblju.²⁰⁸

Ideju o biritualnom groblju spominje i A. Milošević. On je on kosturne i paljevinske ukope u Kašiću promatrao kao jedinstveno groblje, gdje je uz inhumirane starosjedioce bilo sahranjeno novodoseljeno slavensko stanovništvo koje je koristilo ukope incineracijom. Dataciju incineracijskih nalaza on pak smješta u drugu polovinu 7. stoljeća i to temeljem usporedbe kašićkog paljevinskog groblja s jednim brončanim privjeskom tzv. komanske kulture, koji je uz nekoliko drugih nalaza pronađen na obližnjem kosturnom groblju na Maklinovom brdu.²⁰⁹ Vezano za Miloševićev argument blizine nalazišta s urnama i groba 54 gdje je pronađen spomenuti privjesak, a koji ga upućuje na zaključak o biritualnom karakteru groblja, T. Fabijanić međutim, upozorava kako se spomenuti grob s pronađenim privjeskom nalazi na položaju samog sjeveroistočnog ruba nekropole s inhumiranim pokojnicima, te da je od položaja na kojemu su urne udaljen više desetaka metara.²¹⁰ Osvrćući se na ovo tumačenje koje je iznio Milošević i M. Petrinec upozorava na činjenicu da grob u kojem je pronađen

²⁰⁶ J. BELOŠEVIĆ, 1980, 66-67.

²⁰⁷ D. JELOVINA 1976, 68.

²⁰⁸ Z. VINSKI 1987, 200-201.

²⁰⁹ A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 107.

²¹⁰ T. FABIJANIĆ 2008, 43-44.

spomenuti privjesak ne može sagledavati odvojeno od cjeline ostalih ukopa na tom groblju koje u cijelosti pripada horizontu s poganskim značajkama ukapanja.²¹¹

Nalaze paljevinskog groblja u Kašiću razmatrali su i drugi autori, domaći i strani. H. Evans incineraciju na ovom lokalitetu prihvaća kao pojavu potvrđenu nalazima, no smatra da temeljem jednog primjera paljevinskog groblja ipak nije moguće donijeti zaključak predstavlja li prijelaz na inhumirane ukope odraz kristijanizacije.²¹² A. Piteša primjerice, kao i J. Belošević spominje analogiju s urnama iz Dvinske Nove Vesi kod Bratislave,²¹³ te nekropolu ubraja u skupinu groblja ranog horizonta 7. stoljeća.²¹⁴

Uzimajući u obzir da je prisutnost paljevinskih ukopa u Kašiću nalazima definitivno potvrđena, ovaj se lokalitet svakako može promatrati kao iznimno značajan za razmatranje i tumačenje procesa pokrštavanja. Datacija samih urni u 7. stoljeće, koju sagledavajući ukupnost kulturnoga razvoja i društvenih kretanja donosi J. Belošević čini se vrlo prihvatljivom, posebno s obzirom na to i da je riječ o urnama koje su rađene rukom. Ovom mišljenju priklanja se i T. Fabijanić, koji kao moguće vrijeme njihovoga nastanka, osim prve polovine, navodi i drugu polovinu 7. stoljeća, a tumači to pretpostavkom kako su se trajnija naseljavanja Slavena i razvoj nekropole na ovom području ipak mogli zbiti nešto kasnije.²¹⁵

Dubravice kod Skradina

Ranosrednjovjekovno groblje u Dubravicama kod Skradina slučajno je otkriveno 1985. godine pri uređenju okoliša novosagrađene kapele Gospe Fatimske i župne kuće. Lokalitet je u razdoblju od 1986. do Domovinskog rata istraživao Z. Gunjača, a od 2007. arheološke radove tamo je nastavio Ž. Krnčević. Sporadični i sumarni objavljeni izvještaji istraživanja uglavnom se odnose za prvu fazu istraživanja do početka 90-ih godina 20. stoljeća.²¹⁶ Do tada je otkriveno ukupno 56 grobova od kojih je 50 bilo kosturnih, posloženih u redove, s orijentacijom najčešće u smjeru sjeverozapad – jugoistok. Prilozi koji su u njima pronađeni sličnih su obilježja kao i prilozi drugih dalmatinskih groblja koja se okvirno datiraju od 7. do prve polovice 9. stoljeća. Oni uključuju keramičke posude, željezne noževe, okove drvenih vjedrica za vodu, nakitne predmete i slično. Za dataciju starije faze kosturnoga groblja u razdoblje 8. i 9. stoljeća osobito

²¹¹ M. PETRINEC, 2009., 14.

²¹² T. FABIJANIĆ, 2008., 45.

²¹³ A. PITEŠA, 2003, bilj. 47.

²¹⁴ A. PITEŠA, 2003, 478.

²¹⁵ T. FABIJANIĆ, 2008, 49.

²¹⁶ Z. GUNJAČA, 1995, 159-168; Ž. KRNČEVIĆ, 1998a, 204-208; Z. GUNJAČA, 2000, 41-55.

su važni zlatnik Konstantina V. Kopronima i njegova sina Lava (751. – 755.), pronađen u grobu 34, te par pozlaćenih naušnica tzv. buzetsko-žminjskog tipa iz groba 12.²¹⁷

Uz kosturne ukope izvještaji navode i šest, ponegdje čak „desetak“ paljevinskih grobova.²¹⁸ Prvi nalaz urne vezan je za 1987. godinu kada su uz kosturni ukop 34, na dubini od oko 25 cm otkriveni ulomci jedne ukopane urne oštećenog vrata, odsječenog većeg dijela po visini, koja je bila položena na ostatke vatrišta. Uz nju pronađeni su ostatci pougljenjena drva, ostatci gara i pepela te manji broj sitnih spaljenih kosti. Druga je posuda lošije sačuvana, a među njezinim ulomcima pronađen je poveći plosnati riječni oblutak, vrlo vjerojatno upotrijebljen kao poklopac.²¹⁹

U nastavku istraživanja 1989. godine pronađeni su novi paljevinski ukopi, među njima i jedna *in situ* pronađena cijela urna sa spaljenim ostacima ljudskih kostiju poklopljena s kamenim poklopcem. Uz sačuvanu žaru pronađeno je mnogo pougljenjenog drva te dva keramička pršljena. Budući da je urna oblikom i fakturom gotovo istovjetna keramičkim loncima pronađenim u kosturnim ukopima na istom lokalitetu, za Z. Gunjaču to je potvrda „da su u Dubravicama pronađeni paljevinski grobovi za koje se sa sigurnošću može kazati da pripadaju ranom srednjem vijeku“.²²⁰

Sl. 5. Urne iz Dubravica kod Skradina; izvor: Z. GUNJAČA, 1995, 162.

Vezano za ideje da bi groblje u Dubravicama moglo biti biritualno, što u ranim fazama istraživanja nije odbacivao ni Z. Gunjača,²²¹ valja istaknuti da ustanovljeni stratigrafski odnosi

²¹⁷ Z. GUNJAČA, 1995, 167; Ž. KRNČEVIĆ, 1998a, 208.

²¹⁸ Do ove veće aproksimacije Ž. Krnčević došao je pregledom Gunjačinih terenskih dnevnika, a istu brojnost od desetak ukopa citira i M. PETRINEC, 2009, 13; Ž. KRNČEVIĆ 1998a, 206.

²¹⁹ Z. GUNJAČA, 1995, 159.

²²⁰ Z. GUNJAČA, 1995, 162.

²²¹ Z. GUNJAČA, 1989, 150.

govore upravo suprotno s obzirom na to da je u Dubravicama jedna od urni bila preslojena prilikom kopanja rake kosturnog ukopa, koji je uz to precizno i datiran pronađenim zlatnikom Konstantina V. Koprornima i Lava IV. I ostali paljevinski ukopi uz koje su ukopavane rake kosturnih grobova očituju pretrpljeno oštećivanje prilikom kopanja, što se zaključuje i iz pronalaska velike količina ugljena, gara i pepela, spaljenih kostiju te fragmenata keramike u zapunama kosturnih grobova.²²² Iz tog proizlazi da su inhumirani ukopi preslojili one u urnama koje su pritom oštećene ili uništene te posljedično tomu da su urne prethodile kosturnim grobovima.²²³

Gunjača paljevinski segment groblja datira u 7. stoljeće,²²⁴ a s njime se kao i sa zaključkom o nepostojanju biritualnosti u Dubravicama slaže i Ž. Krnčević kao i ostali istraživači poput M. Petrincec, T. Sekelj Ivančan, T. Tkalčec, J. Beloševića i T. Fabijanića.²²⁵ I ondje drukčiju ideju iznosi V. Sokol koji urne iz Dubravica datira na kraj 8. ili prvu polovinu 9. stoljeća, smatrajući pritom groblje biritualnim,²²⁶ a sličan stav iznio je i A. Milošević,²²⁷ no i ta ponešto modificirana tumačenja također pokazuju da su Dubravice kod Skradina drugi lokalitet koji donosi potvrdu provođenja obreda spaljivanja pokojnika kod Slavena/Hrvata u novoj postojbini.

Donje Polje – Sv. Lovre

Crkva sv. Lovre smještena je u Donjem Polju u blizini Morinjskog zaljeva, istočno od Šibenika. Gustoća arheoloških nalaza u toj široj zoni upućuje na vrlo rano naseljavanje u ranom srednjem vijeku, a Ž. Krnčević iznosi pretpostavku da je i sam Šibenik nastao na temeljima naselja konstituiranog na jednom kraju Donjeg Polja.²²⁸ Položaj okoliša crkve sv. Lovre započeo je istraživati još prije Drugog svjetskog rata fra Lujo Marun. Njegov povjerenik Ivan Ostojić donosi najraniji izvještaj o istraživanjima provedenima između 1935. i 1938. godine, pri čemu je istražen ukupno 61 grob te veći broj kamenih ulomaka crkvenog namještaja. U toj se prvoj fazi smatralo da se na groblju pokapalo u razdoblju od 8. do 12. stoljeća. Istraživanja

²²² Z. GUNJAČA, 1995, 163.

²²³ Z. GUNJAČA, 2000, 48–49.

²²⁴ ISTO, 49.

²²⁵ M. PETRINEC, 2006, 236; T. SEKELJ IVANČAN – T. TKALČEC, 2006, 172; J. BELOŠEVIĆ, 2007, 18; T. FABIJANIĆ, 2008, 52.

²²⁶ V. SOKOL, 2006, 108.

²²⁷ A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 107.

²²⁸ Ž. KRNČEVIĆ, 1995, 52.

je potom tek 1977. godine nastavio Z. Gunjača istraživši još 20 grobova, no on povisuje donju granicu početka ukopavanja na 9. stoljeće.²²⁹ Istraživanja 1995. godine preuzima Ž. Krnčević te otkriva dodatnih 16 grobova u skladu s prethodnima orijentiranim u pravcu istok – zapad.²³⁰ U više arheoloških kampanja do 2005. godine broj istraženih grobova premašio je 350, a dataciju ukupnog kosturnog groblja Krnčević smješta između 9. i 15. stoljeća. Tako široki raspon ipak dijeli na dvije faze pa razlikuje stariji horizont ukopa od 9. do 11. stoljeća s prevladavajućim pojedinačnim ukopima u rake oblikovane kamenim pločama i onaj mlađi s višestrukim ukopima od 12. stoljeća do novovjekovnog razdoblja.²³¹

Za temu ove rasprave ipak je najvažnije otkriće dviju keramičkih urni, u kampanji 1995. godine. Naime, na dubini od oko 30 cm ispod grobova s inhumiranim pokojnicima, ispod grobova 23 i 25, pronađeni su recipijenti sa spaljenim ostatcima pokojnika. Godine 2006. M. Šlaus donosi antropološku analizu ostataka osteološkog materijala iz navedenih urni.²³² U recipijentu pronađenom ispod groba 23 identificirani su spaljeni ostatci kostiju zdjelice, lubanje te dugih kostiju na temelju čega su atribuirane muškoj osobi staroj između 30 i 39 godina. Ispuna druge urne pronađene ispod groba 35 sadržavala je spaljene kosti, koje su pak pripisane ženi staroj između 15 i 24 godine. Osim spaljenih kostiju žene, u urni su nađene i nespaljene kosti ljudskog fetusa, kao i nekoliko predmeta – jedna karičica, tri nedefinirana komada metala, moguće da je riječ o ostacima noža, te fragment životinjske kosti.²³³

Ti su ukopi izvršeni u spremnike rađene rukom, bez upotrebe lončarskog kola²³⁴, a osobito je važno što su te urne ukopane u stratigrafski dubljem sloju od kosturnih ukopa. Čini se da ta činjenica rješava nedoumice poput onih u slučaju urni iz Dubravica, a koje se zrcale u pitanju je li riječ o biritualnom groblju ili je paljevinski dio stariji i predstavlja zasebnu fazu. Zaključak da se, kao i u slučaju Dubravica, ne radi o biritualnom groblju Ž. Krnčević, tumači

²²⁹ Z. GUNJAČA, 1976, 50–51.

²³⁰ Ž. KRNČEVIĆ, 1995, 53.

²³¹ Ž. KRNČEVIĆ, 2001, 31.

²³² M. ŠLAUS, 2006, 56.

²³³ Činjenicu da kosti fetusa nisu bile spaljene te da je fetus položen u urnu naknadno s drugim priložima, Šlaus objašnjava praksom preuzetom od (antičkih) stanovnika koje su Slaveni/Hrvati tamo zatekli. Perinatalne smrti se u antičkom svijetu nisu tretirale kao obične. M. ŠLAUS, 2006, 56.

²³⁴ Ž. KRNČEVIĆ, 1995, 54.

upravo spoznajom da su se paljevinski ukopi s urnama nalazili ispod kosturnih grobova.²³⁵ Pronađene grobove smatra starohrvatskim paljevinskim ukopima te ih datira u 7. stoljeće,²³⁶ a takvo mišljenje uglavnom dijele i drugi istraživači koji tematiziraju to pitanje.²³⁷ T. Fabijanić u svojoj opsežnoj analizi, također prvenstveno uzimajući u obzir antropološku analizu, ima afirmativan stav prema mogućnosti da bi u slučaju nalaza iz Donjeg Polja mogla biti riječ o ranosrednjovjekovnim urnama te se pritom, ponajprije zbog podatka o načinu njihove izrade bez kola opredjeljuje za rani datum njihova nastanka – u 7. stoljeću.²³⁸

MOGUĆI PALJEVINSKI GROBOVI

Glavice – Jojine kuće; Glavice – Gluvine kuće II

U Glavicama kraj Sinja u razdoblju od 1997. do 2000. godine istraživani su ranosrednjovjekovni lokaliteti identificirani tijekom radova na električnoj infrastrukturi 1996. godine. Riječ je o više lokaliteta – Gluvine kuće, Gluvine kuće II, Liske, Jojine kuće i Kongor – smještenih uz sjeverni rub Sinjskog polja.²³⁹ Prilikom tih istraživanja otkriveno je ukupno 78 grobova. Zastupljena su bila tri tipa kosturnih ukopa: grobovi u zemljanim rakama, grobovi obloženi nepravilnim pločama od muljike i grobovi u obliku sanduka od obrađenih ploča muljike,²⁴⁰ a ukupno se ukope može sagledavati kroz dvije faze, prvu poganskog i drugu kristijaniziranog horizonata.

Za raspravu o paljevinskim grobovima ovdje je potrebno razmotriti pet jama s paljevinom, od toga četiri locirane na poziciji Jojinih kuća i jednu udaljenu od skeletnih ukopa na položaju Gluvinih kuća II. Izostanak provođenja istraživanja na sve četiri jame uz lokaciju Jojine kuće, otkrivene 1997. i 1998. godine, otežava arheološku interpretaciju i prisiljava na zaključivanje na temelju srodnog im, petog paljevinskog nalaza, onog na poziciji Gluvine kuće II. Riječ je o plitkoj kružnoj jami, promjera oko 60 cm, čiju su ispunu činili i ulomci nagorenog drva i pepela, a po obodu je bila omeđena riječnim oblucima. Prema mišljenju M. Petrince ta

²³⁵ Zagovornici mogućnosti da je na ovom nalazištu prakticirano biritualno ukopavanje su A. Milošević i V. Sokol, koji uz to paljevinske ukope smješta u razdoblje od kraja 8. pa do polovine 9. stoljeća; A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 106–107; V. SOKOL, 2006, 108.

²³⁶ Ž. KRNČEVIĆ, 1995, 54.

²³⁷ J. BELOŠEVIĆ, 2002, 75–76; M. PETRINEC, 2005, 236; T. SEKELJ IVANČAN – T. TKALČEC, 2006, 172–173.

²³⁸ T. FABIJANIĆ, 2008, 53–55.

²³⁹ M. PETRINEC, 2002, 205–246.

²⁴⁰ T. FABIJANIĆ, 2008, 64.

jama ne predstavlja vatrište već su nagorjeli ostaci drveta i pepeo u nju usuti, a uokolo nema tragova gorenja.²⁴¹ Jama je bila smještena neposredno uz četvrtastu konstrukciju od okomito postavljenih kamenih ploča, dimenzija otprilike 50 x 50 cm, za koju ista autorica također smatra da bi mogla predstavljati paljevinski grob. Činjenica da je bio preslojen kasnijim ukopom skeletnog groba objašnjava izostanak nalaza u njemu, a općenita stratigrafska konfiguracija uzima se kao dokaz da nije riječ o biritualnom groblju, već da paljevinski sloj ukopa iz druge polovine 7. stoljeća prethodi kosturnom.²⁴²

Ipak, izostanak bilo kakvih kosturnih ostataka u tim jamama te keramičkih, odnosno kakvih drugih nalaza pogodnih za datiranje, a osobito nedovoljna istraženost, navode na nužan oprez u iznesenim tumačenjima. Na tom tragu A. Milošević smatra da paljevine iz Glavica nisu dokaz postojanja paljevinskih grobova, već da se možda radi o ostatcima nekog kulturnog obreda. Oprez prema tvrdnji o postojanju paljevinskih grobova iznosi i T. Fabijanić²⁴³ koji također činjenicu nedostatka kostiju, položaj paljevina iznad kosturnih grobova ili uz njih te izostanak pronalaska keramičkih ulomaka urni²⁴⁴ ističe kao argument za deskripciju tih jama kao vatrišta. No i on ukazuje na izostanak tragova gorenja koji bi potvrdili i takvo tumačenje.

Budući da zbog prirode samih zaštitnih iskapanja, dosadašnja istraživanja nisu omogućila cjelovitost podataka za zaključivanje, do potpunijeg i sustavnog arheološkog istraživanja samo okvirno se može služiti predloženom datacijom paljevinskih ukopa u Glavicama kraj Sinja, u sredinu ili drugu polovinu 7. stoljeća, koju M. Petrinec prihvaća zbog teško izdvojivog horizonta grobova koji bi se sa sigurnošću datirao u 8. stoljeće.

Velim – Velištak

U općini Stankovci, nedaleko od Vranskog jezera, pri gradnji nove cestovne infrastrukture u selu Velim, u arheološkim istraživanjima koja je 2004. i 2005. godine pod vodstvom R. Jurića provodio Arheološki muzej u Zadru otkriveno je veliko ranosrednjovjekovno groblje. Na poziciji Velištak u dvije kampanje radova istražena su ukupno 129 kosturna ukopa i 31 nalaz za koje se pretpostavlja da mogu predstavljati paljevinske ukope.²⁴⁵

²⁴¹ M. PETRINEC, 2002., 207.

²⁴² PETRINEC, 2002, 206-209.

²⁴³ T. FABIJANIĆ, 2008, 68.

²⁴⁴ Izuzev na primjeru groba 33 iznad kojeg je pronađen manji keramički ulomak možebitne urne.

²⁴⁵ R. JURIĆ, 2006, 318; ISTI, 2007, 217–234.

Kosturni grobovi pretežno imaju usmjerenje istok – zapad, imaju kamenu grobnu arhitekturu, a najčešći prilozi u njima su keramičke posude, njih gotovo 70, i željezni noževi. I ostali materijal poput jednostavnih karičica, naušnica s tri spiralna privjeska, dijelova ogrlica s perlama od stakla, prstenja ili privjesaka upućuje na zaključak da se radi o značajnom starohrvatskom lokalitetu tzv. poganskog horizonta. U rijetke nalaze tog horizonta ubrajamo brončani polumjesečasti privjesak, koji ima izravnu komparaciju u primjerku s lokaliteta Kašić – Maklinovo brdo,²⁴⁶ te britve, kakve na širem zadarskom prostoru susrećemo na lokalitetima Nin – Ždrijac, Kašić – Maklinovo brdo i Kašić – Razbojine.²⁴⁷

Vezano za moguće paljevinske grobove kojih je, kao što je navedeno čak 31,²⁴⁸ treba uočiti da bi to bio najveći broj takvih ukopa na jednom groblju s prostora istočnojadranskog zaobalja uopće. Iz dosadašnjih objava nema dostupnih podataka o eventualnom međuođnosu kosturnih i paljevinskih ukopa koji su opisani kao paljevine u zemlji, promjera 30 do 50 cm, ukopane vrlo plitko ispod površine, unutar kojih su pronađeni ostatci gareži, ulomci ljudskih kostiju i keramike. Iako je za neke od takvih paljevinskih koncentracija R. Jurić već u samom početku istraživanja dao naznake da bi se moglo raditi o vatrištima nastalima pri pogrebnom običaju,²⁴⁹ kasnije on izrazitije pristaje uz tumačenja da se definitivno radi o paljevinskim ukopima. Antropološka analiza osteoloških relikata s tih vatrišta doista je utvrdila paljevinske ostatke ljudskih kostiju, ali u vrlo malim količinama. S druge strane, analiza kosturnih ostataka inhumiranih ukopa evidentira i postojanje postmortalnih oštećenja od vatre na pojedinim skeletima pa je postojanje kulturnih vatrišta na lokalitetu Velim – Velištak sasvim sigurno potvrđeno. Iako R. Jurić smatra da su paljevine ostatci ritusa incineracije i da prethode ili su istovremene kosturnim ukopima, T. Fabijanić smatra da je za konačno zaključivanje potrebno nalazište cjelovito istražiti i znanstvene rezultate objaviti, što se i čini ispravnim tumačenjem u

²⁴⁶ J. BELOŠEVIĆ, 1980, 93. Ostali srodni primjerci su onaj iz Drvenika kod Makarske, Stona i primjerak s nepoznatog nalazišta iz Arheološkog muzeja u Splitu. Vidi. R. JURIĆ, 2007, 221.

²⁴⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1980, 118–119.

²⁴⁸ Različito iskazivani brojevi u više izvještaja o istraživanjima R. Jurića posljedica su promjena tumačenja nekih vatrišta kao paljevinskih ukopa. Vidi: S. STINGL, 2016, 54–55.

²⁴⁹ Pojavu vatrišta dokumentira i J. Belošević na položaju Stankovci – Klarića kuće. Vidi: J. BELOŠEVIĆ, 1980, 55–57.

trenutačnom stupnju istraženosti i dostupnosti objava o lokalitetu.²⁵⁰ Upitnost tumačenja svih paljevinskih ostataka iz Velima kao grobova izrazili su i M. Petrinec²⁵¹ i J. Belošević.²⁵²

S obzirom na obilježja grobova i grobnih priloga, R. Jurić datirao je nekropolu Velim – Velištak u razdoblje 7. – 9. stoljeća.²⁵³ Različito mišljenje iznosi samo V. Sokol koji je unatoč oskudno objavljenoj građi uočio da keramičke posude s Velima ne odgovaraju najraširenijem praškom tipu karakterističnom za 7. stoljeće te na temelju toga dataciju groblja smješta u kraj 8. i prvu polovinu 9. stoljeća, a groblje sa sigurnošću smatra biritualnim.²⁵⁴

Smrdelji – Debeljak

Prvi spomen mogućeg postojanja paljevinskog groblja kod Hrvata u ranom srednjem vijeku zabilježen je krajem 19. stoljeća utvrđivanjem arheološkog lokaliteta Smrdelji – Debeljak. Najranije vijesti s opisima tog nalazišta donio je u svojim dnevnicima Lujo Marun.²⁵⁵ Dio podataka poznat je i iz sačuvanih pisama Vladimira Ardalića, Marunova povjerenika iz Đevrsaka kod Knina.²⁵⁶ No, uz nedovoljnu arheološku argumentiranost, cjelovite okolnosti otkrića lokaliteta ostale su prilično nejasne.

U vinogradu na kraju Smrdelja, na području na kojem je u blizini bilo utvrđeno i dosta kosturnih grobova, pronađeni su, u brojnim nalazima hrpica s pepelom i ugljenom, rasuti brončani predmeti. Smatra se da ih je sveukupno bilo više od devedeset, a većina ih je kasnije bila zagubljena. Među predmetima koji su sačuvani nalaze se ostatci pojase garniture od pozlaćene bronce i ukrasni okov konjske orme iz vremena kasnog 8. i početka 9. stoljeća. Također, među nagorenim materijalom evidentirani su bili i ulomci zemljanih posuda.

Različiti autori o tom nalazištu donosili su često suprotne interpretacije, a važno je naglasiti da su rasprave o tome može li taj lokalitet biti promatran kao paljevinsko groblje i dalje otvorene. Ljubo Karaman, koji je ostatke metalnih predmeta datirao u 8. stoljeće, bio je mišljenja da se taj nalaz može smatrati „slučajem paljevine kod starih Hrvata u 8. stoljeću“.²⁵⁷

²⁵⁰ T. FABIJANIĆ, 2008, 57.

²⁵¹ M. PETRINEC, 2005, 113–114.

²⁵² J. BELOŠEVIĆ, 2007, 19.

²⁵³ R. JURIĆ, 2007, 224.

²⁵⁴ V. SOKOL, 2006, 165.

²⁵⁵ L. MARUN, 1998, 62.

²⁵⁶ M. PETRINEC, 2009, 14.

²⁵⁷ LJ. KARAMAN, 1940b, 24.

Prema tumačenju Vinskog to nalazište moglo bi predstavljati biritualno groblje,²⁵⁸ dok je J. Kovačević, usporedivši metalne nalaze ostataka pojasne garniture iz Smrdelja s nalazima sličnih karakteristika Avarskog kaganata iz srednje Europe, smatrao da je riječ o avarskom grobu iznad kojeg je bila paljena kulturna vatra.²⁵⁹ Da se u Smrdeljima radi o nalazu paljevinskog groba, nije bio uvjeren ni D. Jelovina. Opisujući svoj doticaj sa spomenutim bilješkama L. Maruna, navodi da iz njih ne proizlazi da su tamo bili pronađeni tragovi ljudskih kostiju, a što ga pak navodi na pomisao da bi prije mogla biti riječ o ostacima kulturnog obreda.²⁶⁰

Analizirajući značajke pronađenih metalnih predmeta, M. Petrinec utvrdila je da pripadaju kasnoavarskim pojasnim garniturama. Avari, kako tumače autori koji mogućnost paljevinskog groba odbacuju, svoje pokojnike nisu spaljivali, ali unatoč tome što se garniture pripisuju Avarima, Petrinec podrijetlo samog ukopa pretpostavlja kao slavensko. Pojava avarske pojasne garniture zabilježena je, naime, u jednom slavenskom paljevinskom grobu – konjaničkom grobu 34 biritualnog avaroslavenskog groblja u Bernolakovu u Slovačkoj. Uspoređujući određene sličnosti pojasne garniture iz Smrdelja s dijelovima pojasa iz Bernolakova kao što su pozlata, punicirana podloga i kružni okovi u obliku medaljona, Petrinec donosi zaključak o vjerojatno slavenskom podrijetlu i tog nalaza u Smrdeljima.²⁶¹ Pronalazak jednog takvog groba u Smrdeljima tumači doseljavanjem manje skupine Slavena koja je zadržala svoje običaje ukopa.

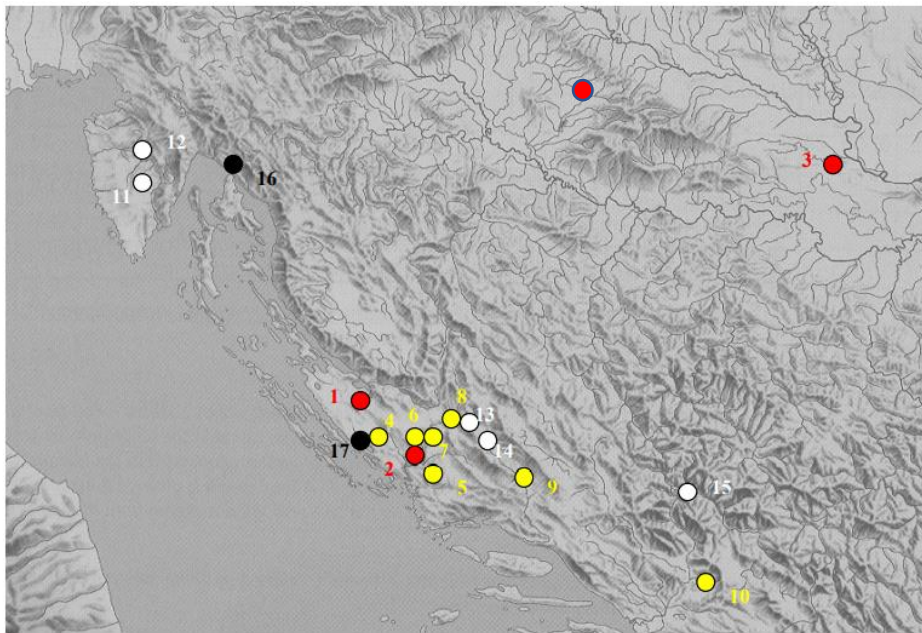
Može se zaključiti da trenutačno ne raspolažemo dovoljnim brojem podataka za argumentirano vrednovanje nalaza iz Smrdelja. Opisane paljevine mogu biti ostatak nekog kulturnog obreda ili ostatci slavensko/hrvatskog paljevinskog groblja, no za egzaktna zaključivanja nužno bi bilo provesti cjelovita sustavna istraživanja.

²⁵⁸ Z. VINSKI, 1954, 79.

²⁵⁹ J. KOVAČEVIĆ, 1966, 61–64.

²⁶⁰ D. JELOVINA, 1976, 67.

²⁶¹ M. PETRINEC, 2009, 160.

Sl.6. Karta rasprostranjenosti lokaliteta s utvrđenim i pretpostavljenim ritusom incineracije, izvor uz nadopunu: T. Fabijanić, 2008, 101.

INDICIJE O POSTOJANJU PALJEVINSKIH UKOPA

Osim tri potvrđena te isto toliko vjerojatnih lokacija paljevinskih groblja na području Dalmacije, postoje podatci o više lokacija na kojima bi vrijedilo pažljivije ispitati indicije o toj specifičnoj i na neki način distinkcijskoj pogrebnoj praksi. Najveći broj saznanja i pretpostavki o tome nude nam *Starinarski dnevnici* fra Luje Maruna, odnosno njegove rukopisne bilješke u kojima donosi mnogo vrijednih podataka o arheološkim nalazištima širom Dalmacije.²⁶² Među argumentiranijim navodima o paljevinskim grobovima možemo izdvojiti natuknice koje donosi za lokalitet Orlić kod Knina. Iz njih se razaznaje da su u Orliću dokumentirani ranosrednjovjekovni ukopi u običnim zemljanim rakama uz koje je pronađeno i više keramičkih posuda. Budući da su u jednoj od njih pronađene spaljene kosti, a uz to L. Marun bilježi i da se isticala svojom veličinom u odnosu na tipične keramičke priloge groblja ranog horizonta, javlja se pretpostavka o postojanju paljevinskog groba ili više njih na tom lokalitetu.²⁶³

Mogućnost postojanja incineriranih ukopa u Marunovim zapisima naznačena je i za tri položaja na prostoru Biskupije kod Knina. Podatci o položajima Biskupija – Tatomira bašte i Biskupija – Dolovi iznimno su oskudni i upitni,²⁶⁴ no, lokalitet Bračića podvornice, smješten stotinjak metara sjeverno od bazilike na Crkvini, nudi uvjerljivije informacije o mogućim paljevinskim ukopima. Na tom su položaju pronađeni kosturni grobovi, ali prema zapisima iz

²⁶² Starinarski dnevnici, 1998, 119–229.

²⁶³ Ovu mogućnost naznačuje i T. FABIJANIĆ, 2008, 76–77.

²⁶⁴ T. FABIJANIĆ, 2008, 70–71.

Starinarskih dnevnika i nekoliko jama s paljevinom, a u njima keramički lonci, glineni kalupi za lonce i jedno koplje. S obzirom na to da prema izvještaju M. Petrincec ti nalazi nisu identificirani među predmetima u fundusu Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika,²⁶⁵ te se oslanjamo samo na zapise L. Maruna koji nikad nisu revizijski preispitivani, tu poziciju donosim kao moguću za buduće provjeravanje.

Na temelju opisa ukopa urne s paljenim pepelom, pronađene na lokalitetu Ivoševci (*Burnum*), uz koju su pronađeni i metalni elementi nekadašnje drvene vjedrice (okovi i ručka), neki autori smatraju da je moguće da se i tu nalazio ranosrednjovjekovni paljevinski ukop.²⁶⁶ Takva tumačenja donose se unatoč nedorečenom opisu urne za koju se ne zna sigurno potječe li iz antičkog ili kojeg drugog razdoblja, a prvenstveno zbog pronalaska vjedrice čije je prilaganje u grob običaj koji možemo vezati za ranosrednjovjekovne grobove s poganskim osobinama pokapanja, ali i uz pogrebne običaje Slavena uopće.

Spominjući Marunov dnevnički navod o kosturnim ukopima u mjestu Topolje uz koje je pronađena i jedna jama s paljevinskim ostatcima sličnim onima u „Bračića bašćam u Biskupiji”,²⁶⁷ mogućnost postojanja paljevinskog groba iskazuje M. Petrincec,²⁶⁸ a indicacija za moguću paljevinsku groblje iznosi se u nekim radovima i na položaju Cetina – Totići / iza ulice. Ondje je pri sadnji vinograda 1955. godine otkriveno nekoliko kosturnih grobova s krhotinama lonaca i pepelom.²⁶⁹ Godinu kasnije tamo je provedeno pokusno arheološko iskopavanje koje nije dalo rezultate.²⁷⁰ J. Belošević, temeljem fotografske dokumentacije sačuvanih ostataka keramičkih posuda, ondje dozvoljava vjerojatnost postojanja paljevinskih ukopa,²⁷¹ dok je T. Fabijanić oprezniji te upozorava kako opustošenost lokaliteta onemogućava provjeru podataka i oskudnih elemenata nalaza.²⁷²

Zaključno, na temelju sigurno potvrđenih ili samo pretpostavljenih paljevinskih nalaza možemo istaknuti da incineracija na ranosrednjovjekovnom prostoru Dalmatinske Hrvatske u razdoblju 7. i 8. stoljeća neupitno prethodi inhumaciji koju obilježava korištenje grobnih raka obloženih i pokrivenih kamenim pločama te osnovni tip groblja, onaj na redove. Ipak, nije

²⁶⁵ M. PETRINEC, 2009, 13.

²⁶⁶ M. PETRINEC, 2006, 43, 107; T. FABIJANIĆ, 2008, 75.

²⁶⁷ L. MARUN, 1998, 204.

²⁶⁸ M. PETRINEC, 2000, 208.

²⁶⁹ S. GUNJAČA, 1955, 231.

²⁷⁰ S. GUNJAČA, 1956, 210.

²⁷¹ J. BELOŠEVIĆ, 2002, 78.

²⁷² T. FABIJANIĆ, 2008, 72.

uvijek moguće protumačiti stratigrafski odnos incineriranih i ukopa inhumacijom, niti utvrditi predstavljaju li paljevine stariji sloj ukopa ili je pak ponegdje riječ o biritualnim grobljima.

Oni koji zagovaraju postojanje izrazitije upotrebe biritualnih groblja paljevinske grobove datiraju različito, od sredine 7. pa sve do kraja 8. ili čak početka 9. stoljeća, dok se opredjeljenjem za jedinstveni i odvojeni paljevinski horizont najčešće svi paljevinski grobovi datiraju u 7. stoljeće. Iako mogućnost istovremenog postojanja paljevinskog i kosturnog pokapanja postoji, na većini lokaliteta stratigrafski odnosi zapravo pokazuju suprotno. Dobar su primjer za to situacije u Dubravicama ili Donjem Polju s utvrđenim preslojavanjem paljevinskih ukopa kopanjem raka za kasnije, inhumirane grobove. Ni u slučaju paljevinskih ukopa s nalazišta Kašić – Maklinovo brdo gdje se u prilog biritualnosti navodi mogućnost da su biritualno funkcionirali s obližnjim kosturnim grobljem datiranim u 8. i prvu polovinu 9. stoljeća, nisam sklon prihvatiti takva tumačenja jer ipak su paljevinski grobovi s tamošnjeg položaja vinograda S. Drče djelomično udaljeni od kosturnog groblja, a s obzirom na to da to područje između dvaju groblja nije potpuno istraženo, zaključak o dvostrukoj pogrebnoj praksi je presmion. Stoga zasad ni općenito zaključivanje o biritualnim grobljima ni njihova vrlo kasna datacija nisu prihvatljivi.

Određene podudarnosti s dalmatinskim nalazima kao i datacijskim odrednicama pokazuju i nalazi novijeg datuma iz savsko-dravskog međurječja. Među njima, jedan od najznačajnijih primjera su otkrića urni s nalazišta Duga ulica 99 u Vinkovcima. Datiranje tog groblja na temelju tipologije keramike u kraj 7. i prvu polovinu 8. stoljeća potvrdili su i rezultati 14C analiza, koje su za dva groba dale kalibrirane datume između 694. i 766., odnosno 691. i 759. godine.²⁷³ Sličnosti s dalmatinskim lokalitetima uočene su i na recentno istraživanom groblju na lokalitetu Belišće – Zagajci, koje je preliminarno datirano u drugu polovinu 7. i u 8. stoljeće na temelju analogija s urnama iz Vinkovaca.²⁷⁴ No, da jednoznačnost u traženju odgovora na pitanja ranosrednjovjekovne povijesti u slučaju paljevinskih groblja nije preporučljiva, pokazuje čak i propitivanje činjenice o jedinstvenom horizontu incineriranih ukopa koji bi završio do kraja 7. stoljeća, kada bi se prešlo na isključivo kosturno pokapanje. Naime, na tragu jednog slučaja koji ipak nije s dalmatinskog područja, već s kontinenta, iz crkve Majke Božje Gorske u Loboru u Hrvatskom zagorju, može se pretpostaviti da je praksa paljevinskih ukopa trajala i duže. Naime, u temeljima srednjovjekovne drvene crkve u Loboru

²⁷³ T. SEKELJ – IVANČAN, 2006, 192–193.

²⁷⁴ K. FILIPEC, 2009a, 29.

otkriven je paljevinski grob koji se datira u kraj 8. ili početak 9. stoljeća.²⁷⁵ Također, dataciju nakon 7. stoljeća pokazuje i nalaz dviju urni pronađenih na kosturnom groblju u Petoševcima kod Laktaša u sjeverozapadnoj Bosni koje Zdenko Žeravica datira oko 800. godine.²⁷⁶ Promatrajući ove primjere, o pojavi paljevinskih grobova tijekom 8. stoljeća moglo bi se stoga promišljati i na području Dalmacije.²⁷⁷

Osim datacijske problematike, važna je i činjenica da broj do sada istraženih paljevinskih groblja i grobova na području Dalmatinske Hrvatske sigurno nije reprezentativan, bilo zbog ukupnog stanja nedovoljne istraženosti ranosrednjovjekovnih lokaliteta, bilo zbog okolnosti u kojima je kod takvih nalaza uglavnom riječ o iznimno fragilnom materijalu. Uglavnom se radi o plitko ukopanim običnim zemljanim jamama, bez kamene grobne arhitekture, i najčešće tek s urnom položenom u njih pa su vrlo često već i najobičnijim poljoprivrednim radovima mogle biti uništene.

S obzirom na navedeno, važno je stoga naglasiti da niti kod tumačenja procesa tranzicije sa incineriranog načina ukopavanja na onaj inhumirani, odnosno kod pitanja da li promjena u načinu sahranjivanja pokojnika posljedica i promjene populacije koja ih primjenjuje, definitivni odgovor za sada nije moguće dati.

3.1.2. Groblja s inhumacijom

Pri interpretiranju organizacije ranosrednjovjekovnih groblja te tipologije pokapanja u njima, pitanja kontinuiteta i diskontinuiteta na više su razina presudna za mogućnost ispravnog i cjelovitog zaključivanja. Iako stvaranje novih, srednjovjekovnih kulturnih stečevina tijekom 7. i 8. stoljeća prema već iznesenim karakteristikama incineracijskog ritusa ima podlogu u elementima karakterističnim za novodoseljeno slavensko stanovništvo, u tom procesu, direktno ili posredno, udjela nedvojbeno ima i kontinuitet iz kasnoantičkog razdoblja. Na tematici načina i oblika pokapanja to je dobro vidljivo iz donekle sličnih osobitosti, poput tipskih groblja sistematiziranih u redove, koje kao kod starosjedioca uočavamo i kod novodoseljenog slavenskog stanovništva. Kosturna groblja na redove, poput primjerice onih na položajima Knin

²⁷⁵ K. FILIPEC, 2009b, 354–355.

²⁷⁶ Z. ŽERAVICA, 1985-1986, 153–162.

²⁷⁷ M. PETRINEC, 2015, 106–108.

– Greblje,²⁷⁸ Korita kod Tomislavgrada²⁷⁹ ili Rakovčani kod Prijedora,²⁸⁰ datirana pretežno u 6. stoljeće – iako neka vjerojatno nastaju i ranije – neovisno o tome pripadaju li autohtonom kasnoantičkom ili pak germanskom stanovništvu, neminovno su mogla imati određeni utjecaj i na novi horizont ranosrednjovjekovnih groblja u Dalmaciji. Određenu povezanost novih ranosrednjovjekovnih groblja s nekropolama kasnoantičkog stanovništva potvrđuje i situacija zabilježena i na nalazištu Kašić – Glavčurak, gdje se neposredno uz manje groblje iz prve polovine 6. stoljeća u drugoj polovini 8. stoljeća formiralo novo groblje.²⁸¹ Također, na sličan zaključak upućuje i situacija nekih kasnoantičkih crkvenih groblja, primjerice onog na Crkvini u Galovcu ili groblja oko crkve sv. Asela u Ninu, koja u ranom srednjem vijeku nastavlja koristiti autohtono stanovništvo, ali možda i novopridošli Slaveni.²⁸² Ipak, za većinu kasnoantičkih groblja utvrđeno je da do prve trećine 7. stoljeća pokapanje u njima prestaje. I na primjeru kasnoantičkog groblja u Mihaljevićima kod Sarajeva, s ukopima od 3. ili 4. stoljeća pa sve do sredine 16. stoljeća, uočen je jedan hijatus između 6. i 9. stoljeća, čime je potvrđeno da prva faza groblja završava u 6. stoljeću, premda kasnije faze groblja na istom mjestu traju sve do novog vijeka.²⁸³ Sve to pokazuje da horizont ranosrednjovjekovnih groblja koji započinjemo evidentirati u 7. i 8. stoljeću, unatoč prisutnim određenim kasnoantičkim utjecajima, ipak treba sagledavati odvojeno od kasnoantičkih, kao i da među njima nema neprekinutog kontinuiteta.²⁸⁴

Bitne razlike ranosrednjovjekovnih groblja u odnosu na kasnoantičke ukope manifestiraju i prilozima i određene ritualne prakse iz kosturnih grobova 7. i 8. stoljeća. Ponajprije se to odnosi na prilaganje keramičkih posuda s popudbinom, običaj koji je potpuno nepoznat u sklopu kasnoantičkih groblja, odnosno koji do sada nije zabilježen kod autohtonog stanovništva.²⁸⁵ Unatoč izdvojenom mišljenju A. Miloševića koji sporadične keramičke nalaze

²⁷⁸ Z. VINSKI, 1991, 5–73.

²⁷⁹ N. MILETIĆ, 1978, 141–204.

²⁸⁰ ISTA, 1970, 119–158.

²⁸¹ J. BELOŠEVIĆ, 1980, 49–5; Za drukčija mišljenja o kontinuitetu groblja u Kašiću vidi: D. DŽINO, 2021, 61–62.

²⁸² M. JARAK, 2021, 226.

²⁸³ Taj hijatus postoji i na primjeru groblja Kašić – Glavčurak, unatoč tome što ga ističemo i kao primjer za poveznicu kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog ukopavanja.

²⁸⁴ G. BILOGRIVIĆ, 2018, 11.

²⁸⁵ J. BELOŠEVIĆ, 2007, 301–310. M. PETRINEC, 2009, 192–194; G. BILOGRIVIĆ, 2018, 11; L. BEKIĆ, 2006, 214–216.

iz kasnoantičkih grobova uzima kao element za dokazivanje kontinuiteta tog običaja iz ranije faze u rani srednji vijek, na temelju sadašnjeg stupnja istraženosti većina autora opću rasprostranjenost nalaza priloženih posuda ipak smatra elementom tipičnim za ranosrednjovjekovna kosturna groblja ranog horizonta. Razlikovni element srednjovjekovnih groblja predstavljaju i tragovi paljenja vatre uz grobove i nad njima, koji su utvrđeni primjerice na grobljima Nin – Ždrijac i Materiza, Kašić – Maklinovo brdo, Biljane Donje – Trljuge (Pržine) i Stankovci – Klarića kuće,²⁸⁶ kao i netipične paljevine pronađene uz kosturne ukope poganskog horizonta na lokalitetima Glavice – Gluvine kuće II i Jojine kuće i Velim.²⁸⁷ Također, posebnost u odnosu na kasnoantičke ukope na grobljima poganskog horizonta predstavljaju i tragovi rituala poput razbijanja keramičkih posuda, ukopavanja priloga u jame uz grobove, postavljanja većeg kamenja na pokojnika i slično.²⁸⁸

Poganski ritual odaje i niz drugih specifičnih postupaka pri pokapanju koji su utvrđeni na više grobova najznačajnije ranohrvatske nekropole Nin – Ždrijac. Riječ je o sustavno istraženom lokalitetu sa 334 groba i velikom količinom nalaza materijalne kulture. Neke od takvih poganskih običaja predstavlja pojava naknadnog spaljivanja pokojnika, što je utvrđeno kod groba 77 nekropole na Ždrijacu. Utvrđeno je stavljanje kamenih ploča na tijelo pokojnika kao i prilaganje drvenih vjedrica u grobu 167. Brojni su i nalazi drugih upotrebnih predmeta poput srpova, bruseva, noževa i britvi. Pronađeni su i komadići kresiva i kremenja, predmeti poput ključeva, šila, igala, čavala te pršljeni za koje se tumači da su služili kao utezi vretena za predmete. Također, u pojedinim grobovima utvrđeni su i predmeti rađeni od kosti i roga, ostatci tekstila i kože, nalazi novca te rijetki nalazi drvenih vjedrica. Uz tu, uvjetno nazvanu slavensku komponentu, u grobovima su vidljivi i tragovi kasnoantičke kulture koju odražavaju importirani elementi bizantskog utjecaja te oni preuzeti od romaniziranog ilirskog pučanstva, a od kraja 8. i od početka 9. stoljeća uočljiva je i pojava izrazitijih utjecaja karolinškog kulturnog kruga.

Pri objašnjavanju uočene činjenice da je doseljeni slavenski supstrat relativno brzo napustio ritus incineracije, što se zbilo pod utjecajem pogrebnih običaja starosjedilačkog kasnoantičkog stanovništva, nameće se pretpostavka da bi i kasnoantička kršćanska praksa u novom ranosrednjovjekovnom sloju grobova trebala biti prevladavajuća pojava. Ipak, ne može se reći da je dominirajuće usvajanje inhumacije kod novopridošlog stanovništva bilo obilježeno i istovremenim prihvaćanjem kršćanstva. Moglo bi se to protumačiti progresivnim

²⁸⁶ J. BELOŠEVIĆ, 1980, 44–55, 79.

²⁸⁷ M. PETRINEC, 2002, 206–209; M. JURIC, 2007, 217–225.

²⁸⁸ J. BELOŠEVIĆ, 1980, 76–80.

slabljenjem rimskog administrativnog uređenja na svim razinama, pri čemu je i kasnoantičko stanovništvo poprimilo utjecaje barbarskog svijeta. Pretpostavka je stoga da se utjecaj autohtonog stanovništva na slavenske doseljenike izrazio više u vidu forme, koja je svedena na preuzimanje običaja pri ukopu pokojnika, a manje u samom sadržaju, odnosno u prihvaćanju kršćanske vjere.²⁸⁹ Pritom se u kontekstu duhovnog razvitka ne smiju zanemariti ni postojeća vjerovanja doseljenog stanovništva, koja su sama po sebi predstavljala opreku prema drukčijoj, kršćanskoj religiji.

Drugo važno pitanje kontinuiteta ranosrednjovjekovnih groblja u svjetlu procesa pokršćavanja novodoseljenog slavenskog odnosno hrvatskog stanovništva jest ono o povezanosti groblja 7. i 8. st. s grobljima iz razdoblja 9. do 11. stoljeća. Dok je raniji horizont obilježen pojavom istog tipa grobova, praćenih uniformiranim i reprezentativnim izborom grobnih priloga, od početka 9. stoljeća zapažaju se određene promjene. One se prvenstveno očituju u redukciji prilaganja keramike i drugih ranije uobičajenih predmeta, dok se istovremeno češće počinje pojavljivati nakit koji je do tada rijetko bio prisutan. Ukupne promjene uočene u izboru grobnih priloga najčešće se tumače procesima razvitka društva i prihvaćanja kršćanstva koji se odvijaju tijekom 9. stoljeća. Premda opisana situacija oslikava relativnu odvojenost dviju različitih faza srednjovjekovnih groblja, pojedini elementi – poput primjerice noževa i drugih priloga karakterističnih za poganski horizont, a koji se javljaju i u grobovima 9. stoljeća – upućuju da određeni, makar formalni povezivi slijed među njima ipak postoji. U takvom se kontekstu razmatra pitanje može li se na temelju arheološke građe i općih karakteristika groblja utvrditi da je riječ o kontinuitetu pokapanja pripadnika istih populacija i u prvoj fazi 7. do 9. stoljeća i u kasnijim stoljećima.²⁹⁰

Budući da je horizont groblja od 9. do 11. stoljeća obilježen elementima u kojima pretežito prepoznajemo kršćanske tradicije, utvrđivanje vremena u kojem se oni najranije očituju te prepoznavanje situacija kojima bi se ustanovilo pojavljuju li se na istim lokalitetima gdje su ranije bili prisutni nalazi poganskih karakteristika, od velikog je značenja za praćenje ukupnog procesa kristijanizacije. Za rasprave o takvom eventualnom kontinuitetu dvaju ranosrednjovjekovnih grobišnih horizonata, poganskog i kristijaniziranog, pozornost je važno usmjeriti osobito na ona groblja koja neprekidno traju tijekom određenog vremena, dužeg ili kraćeg, u oba horizonta. Na prostoru ranosrednjovjekovne Dalmatinske Hrvatske takvih

²⁸⁹ M. JARAK, 2021, 230.

²⁹⁰ Pritom bi groblja iz 7. i 8. st. bila definirana kao slavenska ili avaro-slavenska, a groblja od 9. stoljeća nadalje kao starohrvatska.

ranosrednjovjekovnih groblja rane datacije, od 7. do 9. stoljeća, ima više. Brojnim priložima u grobovima ona pružaju mogućnost analize tzv. poganskih vjerovanja i smatraju se pokazateljem poganskog, pretkršćanskog horizonta, no na njima se u završnoj fazi javljaju i elementi koji upućuju na utjecaj kršćanstva i postupni proces kristijanizacije, a evidentirani su prije svega putem izrazitijeg traga franačkog kulturnog utjecaja.

Nerijetko se u literaturi ukazuje na problem da je određivanje donje vremenske granice ranosrednjovjekovnih groblja s poganskim osobinama pokapanja u Dalmaciji problematično zbog izostanka arheološke građe koju bismo pouzdano mogli datirati u 7. stoljeće.²⁹¹ Ipak, sagledavši ukupne povijesne okolnosti, razdoblje koje uključuje 7. i 8. stoljeće definitivno predstavlja jedinstveni arheološki horizont. Takav zaključak posredno potvrđuje i evidentiranje paljevinskog sloja ukopa na kosturnim grobljima sa sigurno arheološki utvrđenim pokapanjem od početka 8. stoljeća.

Takvi kompleksni lokaliteti, osobito ako ta kosturna groblja ranog horizonta 8. stoljeća imaju kontinuitet i u prvoj polovini 9. stoljeća te tako zadiru u horizont groblja s kršćanskim obilježjima, postaju ključni u preispitivanju kretanja procesa evangelizacije ranosrednjovjekovnih populacija. Stoga u nastavku upravo na temelju takvih kriterija donosim pregled groblja s poganskim i kršćanskim značajkama pokapanja, počevši s onima na kojima uz to nalazimo i incineracijske ukope.

Groblja s poganskim i kršćanskim osobinama pokapanja

1. Dubravice kod Skradina – kompleksno ranosrednjovjekovno groblje na položaju ispred župne crkve Gospe Fatimske u Dubravicama kod Skradina sustavno je istraživano u periodu između 1986. i 1989. godine, pod vodstvom Z. Gunjače, te potom od 2007. pod vodstvom Ž. Krnčevića. Na ovom višeslojnom nalazištu istražen je sloj sa 6 paljevinskih ukopa i ukupno 50 kosturnih ukopa organizirana u redove. Među potonjima zastupljeni su i grobovi iz horizonta poganskog i oni kršćanskog horizonta ukopavanja. Lokalitet osim kraćih izvještajnih objava nije cjelovito publiciran.²⁹²

2. Glavice kod Sinja – na više položaja duž sjeverne granice Sinjskoga polja, od 1997. do 2000. godine vršena su arheološka istraživanja pod vodstvom A. Miloševića. Na pozicijama Gluvine kuće, Gluvine kuće II, Liske, Jojine kuće i Kongor dokumentirano je

²⁹¹ J. BELOŠEVIĆ, 1980; A. ALAJBEG, 2014, 142; M. JARAK, 2002, 248.

²⁹² Z. GUNJAČA, 1995, 159-168; M. PETRINEC, 2009, 40.

ukupno 78 grobova, među kojima se razlikuju tri tipa skeletnih ukopa: ukopi u zemljanim rakama, ukopi uz korištenje arhitekture i ukopi u grobove u obliku sanduka od obrađenih ploča vapnenca.²⁹³ U cjelini među grobovima možemo diferencirati i one poganskog i one kristijaniziranog horizonta. Višeslojnost lokaliteta dokazuju i pretpostavljeni paljevinski ukopi koji su prethodili ukopima s poganskim načinom pokapanja.²⁹⁴

3. Smrdelji, Debeljak – lokalitet na kojem je, po svemu sudeći, postojalo kosturno groblje s poganskim i kršćanskim osobinama pokapanja uz indicije o postojanju i paljevinskih grobova. Većina podataka o tom nalazištu potječu iz vremena fra L. Maruna i više su rezultat devastiranja lokaliteta nego pravih istraživanja, te se ne mogu donositi nikakvi zaključci o odnosu paljevinskih ukopa (ako ih je uopće bilo) i kosturnih ukopa. Prema M. Petrinc paljevina iz Smrdelja u kojoj su nađeni predmeti kasnoavarskog kulturnog obilježja može se smatrati slavenskim grobljem s kraja 8. ili početka 9. stoljeća koje se može objasniti podmaklom doseobom određene slavenske zajednice koja još uvijek koristi običaj incineracije.²⁹⁵

4. Biskupija (Bračića podvornice, Tatomira bašče, Bračića vinogradina kraj jezera) – lokaliteti na padini koja se pruža istočno od nalazišta Crkvina u Biskupiji. Kako opisuje L. Marun, u razdoblju od 1897. do 1908. godine na njima je otkriveno i definirano desetak paljevinskih i oko osamdeset skeletnih ukopa iz ranosrednjovjekovnog doba.²⁹⁶ Nalazište Bračića podvornice najcjelovitije je analizirala M. Petrinc, u skladu s oskudnim podacima dostupnim iz Marunovih *Starinarskih dnevnika*.²⁹⁷ Ona razlučuje dva sloja ukopa kosturnih grobova. Dublji sloj u kojem prevladavaju ukopi drvenih lijesova, koji su bili impregnirani bijelom glinom na spojevima imali su priloge tipične za poganski sloj ukopa; keramičke posude, željezne noževe šila igle i drugo, a evidentirani su ostatci ritualnih paljevina. Grobovi iz plićeg sloja imali su kamenu grobnu arhitekturu, a većinu priloga činili su nakitni predmeti, te ih je moguće pripisati kršćanskom horizontu.²⁹⁸

5. Nin, Ždrijac – sustavno istraženo starohrvatsko groblje na položaju Nin – Ždrijac, duž pjeskovite obale ninskog zaljeva. Istraživanjima pod vodstvom J. Beloševića, u razdoblju od 1969. – 1977. godine istražena su ukupno 334 ukopa sa bogatim inventarima

²⁹³ T. FABIJANIĆ, 2008, 64.

²⁹⁴ M. PETRINEC, 2009, 41–42.

²⁹⁵ M. PETRINEC, 2009, 45; T. FABIJANIĆ, 2008, 129.

²⁹⁶ M. PETRINEC, 2006, 36.

²⁹⁷ L. MARUN, 1998, 119.

²⁹⁸ M. PETRINEC, 2006, 36.

materijalne kulture. Groblje se može okvirno datirati u 8. i prvu polovicu 9. stoljeća. Većina ukopa pripada horizontu s poganskim osobinama pokapanja, a samo manji broj ranijoj fazi horizonta s kršćanskim načinom pokapanja. Uzimajući u obzir veličinu groblja na Ždrijacu te na spoznaje o vremenu trajanja drugih groblja u Dalmaciji pretpostavlja se ukopavanje u razdoblju od barem stoljeća do dva. Groblje na Ždrijacu ubrajamo u tipična groblja na redove, sa određenim grupiranjima u kojima J. Belošević prepoznaje sahranjivanje rodbinski povezanih pripadnika.²⁹⁹

6. Biljane Donje, Trljuge/Pržine – kompleksno ranosrednjovjekovno groblje smješteno na prostoru Ravnih kotara u mjestu Biljane Donje, blizu Zadra. Zaštitna arheološka istraživanja na položaju gdje se eksploatirao pijesak, proveo je 1972. i 1973. godine J. Belošević, te su tom prilikom identificirani stratumi višeslojnog groblja. Uz 10 paljevinskih, te nekolicinu antičkih skeletnih ukopa, ustanovljeno je i 27 ranosrednjovjekovnih grobova. Od toga 17 ukopa možemo ubrojiti u poganski horizont grobalja, dok 10 pripada ranom dijelu kršćanskog horizonta.³⁰⁰

7. Kašić Glavčurak – kompleksno ranosrednjovjekovno groblje smješteno na pješčanom humku uz prometnicu koja veže Kašić sa Smilčićem. Provedenim zaštitnim arheološkim istraživanjima, 1965. godine, pod vodstvom J. Beloševića na tom je nalazištu istraženo 25 grobova, među kojima ih je deset atribuirano vremenu velike seobe naroda.³⁰¹ Preostalih 15, za koje se smatra da predstavljaju samo dio od nekada puno većeg groblja, obuhvaćaju i horizont s poganskim i onaj s kršćanskim načinom ukapanja.³⁰²

* * *

Uz spomenuta nalazišta vrijedi istaknuti i još neka na kojima su zasvjedočeni ukopi i s poganskim i s kršćanskim obilježjima. To su: Lučane – Bare (Brižina),³⁰³ Ivoševci – Šupljaja,³⁰⁴ Ostrovica – Greblje,³⁰⁵ Piramatovci – vrt Ive Šakića,³⁰⁶ Stranče – Gorica,³⁰⁷

²⁹⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1980, 22–43, 72; J. BELOŠEVIĆ, 2007, 28.

³⁰⁰ J. BELOŠEVIĆ, 1973, 221–242.

³⁰¹ J. BELOŠEVIĆ, 1968, 221–246; ISTI, 1980, 49–50.

³⁰² M. PETRINEC, 2009, 42.

³⁰³ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 172–173.

³⁰⁴ L. MARUN, 1998, 96; J. BELOŠEVIĆ, 1980, 65–66.

³⁰⁵ T. BURIĆ – V. DELONGA, 1998.

³⁰⁶ J. BELOŠEVIĆ, 1965, 149–153.

³⁰⁷ Ž. CETINIĆ, 1997; ISTA, 2010, 1–23.

Širitovci – zemljište J. Skelina i J. Pulića,³⁰⁸ Turjaci – Tripaluša³⁰⁹ te Vrana – Vrbica kod Vranskog jezera.³¹⁰

Unatoč prevladavanju novih ranosrednjovjekovnih groblja koja se formiraju bez crkvene arhitekture, na kojima evidentiramo kontinuitet poganskog u pokršteni horizont, sličnu pojavu susrećemo i na nekim crkvenim grobljima s teritorija Dalmatinske Hrvatske. Iako bi se s obzirom na vezanost uz crkve načelno trebalo isključiti elemente poganskog horizonta, oni su u nekim slučajevima prisutni, a najčešće se objašnjavaju postojanjem poganskih ukopa i prije novosagrađenih, najčešće predromaničkih crkava ili pak pozicioniranjem uz ranije ranokršćanske građevine koje su zadržale svoju funkciju i u ranom srednjem vijeku. Te slučajeve opisujem u sljedećem pregledu.

Groblja uz crkve s vremenom ukapanja od 8. do 11. stoljeća

1. Biskupija Crkvina – kompleksno nalazište kojeg sagledavamo kao primjer groblja uz crkvu s kršćanskim elementima ukopa, ali koje se razvilo nad stratumom groblje na redove koje pripada poganskom horizontu. Najranija arheološka istraživanja na Crkvini između 1886. i 1908. godine proveo je L. Marun, dok su kasnije revizije izvršili Z. Gunjača 1951. i 1952. godine,³¹¹ te Lj. Gudelj, 2000. godine.³¹² Na temelju rezultata svih istraživanja može se razlučiti da je kao najraniji stratum nalaza na Crkvini potrebno sagledavati groblje (11 ukopa), sa poganskim načinom ukopavanja, te kneževski ukopi u presvođenim grobnicama. Nad njima je početkom 9. stoljeća izgrađena bazilika, pa ove presvođene grobnice ostaju ispod narteksa i južnog broda bazilike, a uz crkvu se potom konstituira i groblje kojeg svrstavamo u kršćanski horizont. Smještaj grobova u kamenim sarkofazima u odnosu na crkvenu arhitekturu nije u potpunosti razjašnjen, no i za te ukope možemo smatrati da pripadaju ranom horizontu s kršćanskim načinom ukapanja.³¹³

2. Biskupija, Bukorovića podvornice – lokalitet predromaničke crkve iz 9. stoljeća, tzv. četvrta crkva u Biskupiji, uz koju je bilo smješteno i ranosrednjovjekovno groblje. Najranija istraživanja na ovom položaju proveo je L. Marun od 1889. do 1929. godine, dok je

³⁰⁸ L. MARUN, 1998, 160.

³⁰⁹ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 204

³¹⁰ D. JELOVINA, 1963, 113; J. BELOŠEVIĆ, 1980, 63.

³¹¹ Z. GUNJAČA, 1953, 9-49.

³¹² A. JURČEVIĆ, 2016, 37-47.

³¹³ L. MARUN, 1998, 35, 42-45; M. PETRINEC, 2009, 66.

revizijska istraživanja u dva navrata, 1939. i 1951. godine izvršio S. Gunjača. Ukupno je arheološki dokumentiran 121 grob u kojima prepoznajemo karakteristike kršćanskog pokapanja, te ih datiramo u vremenski raspon od 9. do 11. stoljeća. Iz inventara dvaju grobova s ovog lokaliteta pretpostavlja se i postojanje sloja s poganskim značajkama pokapanja.³¹⁴

3. Nin, Sv. Asel – najranija istraživanja sklopa župne crkve u Ninu, nekadašnjeg katedralnog kompleksa ninske biskupije provedena su 1843. godine, nešto kasnije 1895. pod vodstvom P. Sticottija, a zatim 1910. godine i L. Jelića. U novije doba između 1995. i 2005. godine zone uz južnu stranu crkve istraživala je M. Kolega, koja je identificirala nekoliko ranosrednjovjekovnih grobova na temelju kojih se i uz crkvu sv. Asela potvrđuje postojanje i ukopa sa poganskim obilježjima i onih sa kristijaniziranim. Za takvo tumačenje posebno su važni grob 41 sa inventarom koji sadrži par zvjezdolikih naušnica i prstenje ukrašeno urezanim križevima, te grob 83 s važnim nalazom filigranskih grozdolikih naušnica koji je otkriven pred pročeljem današnje crkve.³¹⁵

4. Nin, Sv. Križ – ranosrednjovjekovno groblje uz crkvu Sv. Križa u Ninu u više kampanja, u razdoblju od 1968. do 1999. godine istraživao je J. Belošević. Ustanovljena su ukupno 3 sloja ukopa, te su dokumentirana ukupno 202 groba. Prvi sloj ukopa je onaj sa poganskim obilježjima pokapanja, i on prethodi izgradnji crkve sv. Križa. Stratigrafski srodan je i sloj sa nekoliko ukopa iz kršćanskog horizonta ukopa. Treći sloj groblja predstavljaju ukopi nakon izgradnje crkve sv. Križa do kasnog srednjeg vijeka.³¹⁶

5. Lepuri, Sv. Martin – istraživanja ranosrednjovjekovnog groblja na lokalitetu Sv. Martin u Lepurima provedena su između 1997. i 2000. godine pod vodstvom N. Jakšića. Uz starokršćanski kompleks koji je bio adaptiran u predromaničko doba, istraženo je i dvjestotinjak kasnosrednjovjekovnih grobova. Manji broj ranosrednjovjekovnih grobova otkriven je u najdubljim slojevima, a među njima, razlikujemo one koje spadaju u horizont s poganskim značajkama ukapanja, kao i one s kršćanskim.³¹⁷

Za kosturne nekropole ranog horizonta s prostora ranosrednjovjekovne Hrvatske karakteristična su četiri osnovna tipa grobova. Prvu skupinu čine grobovi u običnoj zemljanoj raci. Iste takve zemljane rake, ali uz djelomičnu upotrebu kamena, izdvajamo kao drugu

³¹⁴ L. MARUN, 1998, 27; M. PETRINEC, 2009, 64.

³¹⁵ L. JELIĆ, 1911; M. KOLEGA, 2014, 15-27.

³¹⁶ J. BELOŠEVIĆ, 1998, 105-154.

³¹⁷ N. JAKŠIĆ, 2000a, 189-200.

skupinu, dok se kao posebna skupina promatraju grobovi s kamenom grobnom gradnjom i grobovi s drvenim ljesovima, izrađenim uz upotrebu kovanih željeznih čavala.³¹⁸ Uobičajeno je orijentiranje grobova u pravcu istok – zapad, s glavom pokojnika položenom prema zapadu, a dubina ukopa varira od pola do čak dva metra. Groblja su smještena uglavnom u blizini prapovijesnih i antičkih nekropola ili izravno na antičkim ruševnim zdanjima te neposredno na mjestima ranijih groblja (Ždrijac), ponekad čak i preslojavajući ih (Biljane Donje, Kašić – Glavčurak). Kod ukapanja prevladava poganski način polaganja pokojnika ispruženog na leđima, uz organiziranje dosta složenih pogrebnih rituala. Ponekad se radi o paljenju vatre nad grobom ili izvan njega, u nekim slučajevima o ritualnom posipavanju groba razbijenim ulomcima posuda ili polaganju zemljanih recipijenata kao popudbina za zagrobni život.³¹⁹ Neke od tih posuda bile su i poklopljene kamenim pločama, što govori da se u njima vjerojatno nalazilo jelo i piće.

Najpotpuniju obradu groblja ranog horizonta dao je kod nas J. Belošević.³²⁰ On je sustavno analizirao ranosrednjovjekovna groblja na području sjeverne Dalmacije. Na južnijem dalmatinskom području također su poznata groblja na kojima ukopavanja počinju prije početka 9. st., ali su njihov broj i veličina reduciraniji u odnosu na istražena groblja u sjevernoj Dalmaciji. Od početka 9. st. takva različita gustoća groblja više se ne evidentira te su iz ranosrednjovjekovnog vremena identificirana i istražena brojna groblja na cijelom prostoru Dalmacije. Čak se može ustvrditi da se osobito važna emblematska groblja pokrštenog stanovništva od 9. do 11. stoljeća češće nalaze na južnijem, solinskom području, a njihov pregled sintetizira M. Petrinec.³²¹

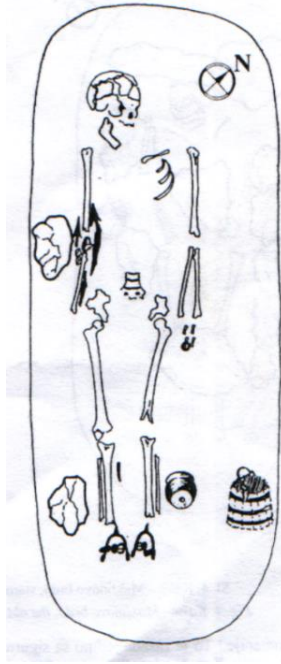
Završna faza starohrvatskih nekropola ranog horizonta evidentira izraziti franački kulturni utjecaj. Prisutnost karolinškog elementa ponajprije je potkrijepljena brojnim nalazima mačeva, bojnih noževa, koplja, strijela, ostruga, odnosno opremom ratnika konjanika. Uglavnom se radi o uvezenim franačkim proizvodima, no jednim je dijelom to oružje zasigurno izrađivano i u domaćim, zasad neutvrđenim radionicama, a po uzoru na izvorne franačke. Najveća koncentracija karolinške ratničke opreme pronađena je u kopnenom dijelu srednje Dalmacije na širem kninskom području, a manji broj nalaza na zapadnom prostoru sjeverne Dalmacije, odnosno jugoistoku, u poljima jugozapadne Bosne i u Hercegovini. Pritom su nalazi

³¹⁸ J. BELOŠEVIĆ, 2000, 80–89.

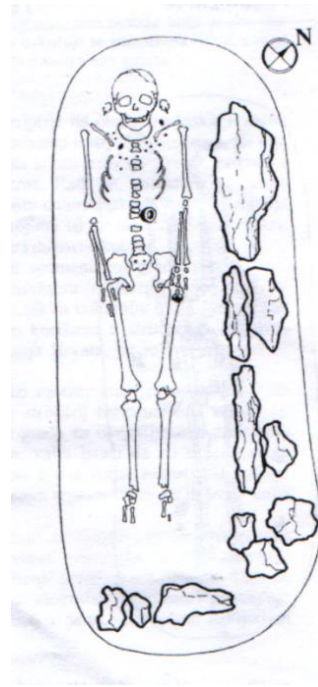
³¹⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1980, 79 i d.

³²⁰ ISTI, 1980.

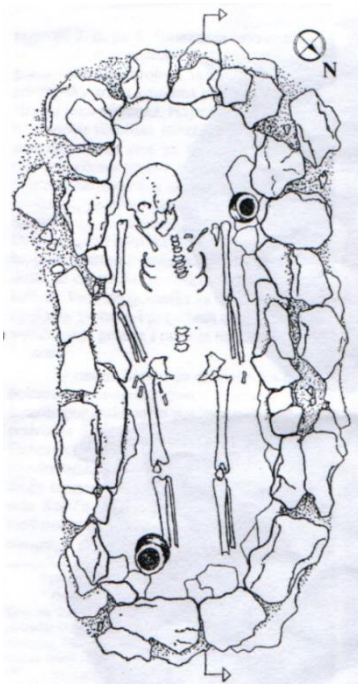
³²¹ M. PETRINEC, 2009, 199 i d.

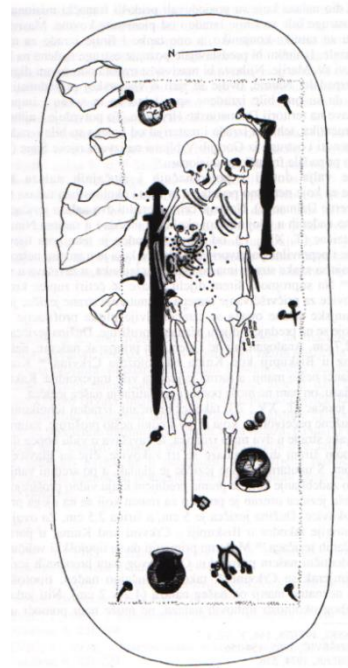
Sl. 6-a. Primjer groba u običnoj zemljanoj razi, Nin – Ždrijac, grob 167; izvor: J. BELOŠEVIĆ, 2007, 83.

Sl. 7-b. Primjer groba s djelomičnom upotrebom kamena, Kašić – Maklinovo brdo, grob 53; izvor: J. BELOŠEVIĆ, 2010, 123.

Sl. 6-c. Primjer groba s kamenom gradnjom, Stankovci – Klarića kuće, grob 13; izvor: J. BELOŠEVIĆ, 1980, 55.

Sl. 6-d. Primjer groba s drvenim lijesom, Nin – Ždrijac, grob 57; izvor: J. Belošević, 2007, 53.

raspoređeni podosta prateći mrežu poznatih trasa rimskih cesta, što nam sugerira da su one i tijekom ranog srednjeg vijeka bile u upotrebi.

Dobar primjer za to je i recentno istraživano nalazište Brekinjova Kosa u blizini Gline, na trasi rimskog prometnog pravca koji od Siscije (Sisak) vodi prema Seniji (Senj). Tijekom dviju sezona zaštitnih arheoloških istraživanja, 2011. i 2015. godine, otkriveni su ostatci ranosrednjovjekovnog, pretpostavlja se crkvenog objekta i nekropole s bogatim grobnim prilozima. Ukupno je istraženo 11 kosturnih grobova, atribuiranih kristijaniziranom ranosrednjovjekovnom horizontu.³²² Među nalazima se ističu oni iz groba 4, koji se nalazio unutar samog objekta. Iz analize grobnih priloga koje čine predmeti koji ukazuju na vojnički karakter pokojnika, npr. željezni nož i par luksuznih karolinških brončanih pozlaćenih ostruga s garniturama za zakopčavanje, ali i predmeta koji ukazuju na njegov vrlo visok status: privjesak od gorskog kristala obložen zlatom, solid Konstantina V. Kopronima i njegova sina Lava te ostatci zlatnih niti, iščitavaju se analogije s građom iz, za hrvatsko ranosrednjovjekovlje paradigmatičnog, lokaliteta Biskupija – Crkvina.³²³

Pojavljivanje lokaliteta s nalazima kakvi su utvrđeni na Brekinjovoj Kosi na samoj granici nekadašnjih rimskih provincija Panonije i Dalmacije ukazuje na to da se nalazi na samom rubu utjecaja karolinške države na granici s Avarima,³²⁴ a isto tako postaje i važan element za prostorno delimitiranje ranosrednjovjekovnog hrvatskog prostora.

Budući da je na temelju tipološki odredivih keramičkih nalaza na istoj lokaciji pretpostavljeno i postojanje naselja tijekom 8. stoljeća, s mogućnošću i ranijeg formiranja – već sredinom 7. stoljeća, pri novim istraživanjima možda bi se moglo ući u trag i poganskom horizontu ukopa, što bi dodatno argumentiralo mogućnost praćenja poganske slavenske populacije koja postaje pokrštena.

Za sagledavanje kontinuiteta između dvaju ranosrednjovjekovnih grobišnih horizonata, poganskog i kristijaniziranog, možda najbolji primjer predstavlja veliko groblje na Ždrijacu u Ninu. Osim zbog svoje veličine, a imalo je više od 300 grobova,³²⁵ to je groblje zanimljivo i iz drugih razloga. Pokopavanje na njemu trajalo je tijekom većeg dijela poganskog horizonta 7. i 8. stoljeća, dok se završetak najčešće fiksira oko sredine 9. stoljeća.³²⁶ Većina grobova pripada

³²² V. MADIRACA i drugi, 2017, 199.

³²³ ISTI, 2017, 164–182.

³²⁴ ISTI, 2017, 201–202.

³²⁵ Ukupno su istražena 334 groba: J. BELOŠEVIĆ, 1980, 133–140.

³²⁶ Izuzimajući iz razmatranja 20-ak grobova iz 10. i 11. stoljeća za koje se smatra da su naknadno ukopani u plićim slojevima: J. BELOŠEVIĆ, 2007, 15.

horizontu s poganskim značajkama pokapanja, a nekoliko njih ranoj fazi horizonta s kršćanskim načinom pokapanja. Ti potonji očituju franački utjecaj uz niz elemenata koji svjedoče da je u tijeku izraženi proces kristijanizacije. Svu složenost tog procesa na groblju Ždrijac dobro ilustrira primjer groba 62 koji je datiran novcem franačkog cara Lotara (840. – 855.) u sredinu 9. stoljeća. U njemu je pronađena ritualno razbijena zemljana posuda čiji su ulomci razasuti po grobu u nepoznatoj obrednoj funkciji. Unatoč, dakle, egzaktno zasvjedočenim datiranjem u 9. stoljeće kada je pokršćavanje u punom zamahu, ondje još preživljavaju određeni poganski običaji koji zapravo potvrđuju da proces preobraćenja, uz uspone u obliku brojnih pokršćenika, ima i padove koje obilježava prežetak poganskih tradicija.

Karolinška prisutnost u materijalnoj kulturi grobova ranog horizonta dalmatinsko-hrvatskih groblja završava polovinom 9. stoljeća, a istovremeno se i završava faza kosturnih groblja s poganskim načinom pokapanja. Tijekom 9. stoljeća nastaju starohrvatska groblja s kršćanskim načinom pokapanja koja spadaju u groblja na redove, bez crkvenog objekta. Neka od njih se vežu za smještaj groblja s poganskim ritusom iz prijašnje faze, a druga nastaju na novim lokacijama i kontinuirano traju do u razvijeni srednji vijek.³²⁷

U tom kontekstu diferenciranih groblja poganskih i kristijaniziranih karakteristika vrijedi istaknuti i situaciju na groblju Razbojine u Kašiću. Na lokalitetu Razbojine 1956. godine istraženo je ukupno 37 grobova s kamenom grobnom konstrukcijom, kojima na temelju priloga pripisujemo poganske karakteristike ukapanja. Skromnost nalaza nakita, s izuzetkom jednog para brončanih karičica, opravdava ranu dataciju istraženih grobova u 7. i 8. stoljeće.³²⁸ Grobovi na Razbojinama najvjerojatnije predstavljaju dio, i to vjerojatno granični dio puno većeg groblja. Pri pokušaju interpretacije takvog necjelovito istraženog groblja već je D. Jelovina uočio njegovu moguću povezanost s još dva groblja u neposrednoj blizini. Ponajprije to je groblje na položaju Mastirine, svega 250 metara udaljeno od Razbojina, na kojem je istraženo ukupno 136 grobova koji pripadaju kristijaniziranom razdoblju i koji se datiraju oko sredine 9. stoljeća.³²⁹ Drugo je kasnosrednjovjekovno groblje na lokalitetu Drače koje se nalazi između Razbojina i Mastirina. Takvo gusto pozicioniranje triju srednjovjekovnih groblja iz različitih faza sasvim sigurno bi moglo upućivati na kontinuitet ukopavanja na njima.³³⁰ Pretpostavka o postojanju naselja čija bi populacija bila sukcesivno ukopavana na tim grobljima nije potvrđena,

³²⁷ J. BELOŠEVIĆ, 2000, 72–75.

³²⁸ D. JELOVINA, 1968, 47.

³²⁹ D. JELOVINA, 1982, 36–54.

³³⁰ D. JELOVINA, 1982, 65; V. DELONGA, 1988, 88; M. JARAK, 2002, 50–51.

no pretpostavke o mogućoj lokaciji vežu se za prostor oko izvora Širokovac, na zapadnoj strani Mastirina.³³¹ Pritom bi međusobni odnos tih triju groblja mogao predstavljati primjer tzv. topografske kronologije,³³² pri čemu bi ishodišni dio predstavljala pozicija na Razbojinama s poganski obilježenim ukopima koja se prema određenim zakonitostima potom širi na Mastirine i konačno u kasnom srednjem vijeku na položaj Drače. U takvom smislu potvrđuje se kontinuitet između poganskog (Razbojine) i kristijaniziranog horizonta (Mastirine) koji nudi elemente za sagledavanje procesa kristijanizacije kod iste populacije.

Pregled opisanih lokaliteta temeljen je na mogućnosti najranijeg uočavanja pojave kršćanskih elemenata. Mnogo brojnija groblja s isključivim ukopavanjem po kristijaniziranoj praksi izostavljena su jer njihov opis u smislu prvih kršćanskih pojavnosti metodološki ne bi ponudio nešto više za raspravljanje o toj problematici. Vrijeme u kojem na nalazima iz grobova uočavamo takve kršćanske elemente druga je polovina 8. i početak 9. stoljeća, a s obzirom na to da se u tom razdoblju pojavljuju i lako prepoznatljivi elementi karolinškog kulturnog kruga, vrijedi obratiti pažnju i na njih, osobito jer, kako iz povijesne situacije raspoznajemo, postoji nesumnjiva povezanost između karolinškog svijeta i kršćanstva na više razina. Stoga dalje u radu donosim pokušaj objedinjavanja arheološkog materijala iz groblja, katalogiziran po tipologiji koju je moguće atribuirati Karolinzima, odnosno onoj na kojoj je zasvjedočena prisutnost kršćanskih atributa. No taj pregled bit će potrebno proširiti i na tipologiju nakita iz još jednog kulturnog kruga, onog bizantskog, koju susrećemo u određenom broju grobova ranog horizonta.

3.2. Materijal iz dalmatinsko-hrvatskih groblja ranog horizonta

3.2.1. Nakit

Sukladno do sada izloženom, najstarija ranosrednjovjekovna kosturna groblja na prostoru Dalmatinske Hrvatske imaju poganske osobine pokapanja koje su karakterizirane ritualnim praksama (paljevine), a pored toga, u njima, osim nalaza funkcionalnih dijelova i ostataka obuće i odjeće, evidentiramo i prilaganje uporabnih predmeta, oruđa, oružja, drvenih, keramičkih, metalnih i staklenih posuda, nakita i slično.

Nakitni predmeti koje nalazimo kao priloge u grobljima ranog razdoblja nisu relativno brojni, ali su vrlo raznoliki. Uz ogrlice, srebrne torkvese, privjeske, prstenje od srebrnog i

³³¹ M. JARAK, 2002, 50.

³³² A. ALAJBEG, 2014, 143.

brončanog lima, posebno izdvajamo kvalitetno izrađene naušnice tzv. grozdolikog tipa, u tehnici filigrana i granulacije. Ističu se tako nalazi srebrnih, pozlaćenih grozdolikih naušnica iz groba 62 na Ždrijacu,³³³ zatim nalazi iz Crkvine u Biskupiji,³³⁴ iz Ivoševaca,³³⁵ s položaja Materize u Ninu,³³⁶ oni iz Dubravica u zaleđu Skradina³³⁷ te oni iz skupine nalaza iz Trilja kod Sinja.³³⁸ Ne odlikuje ih osobito velik broj varijanti te zapravo možemo općenito govoriti o

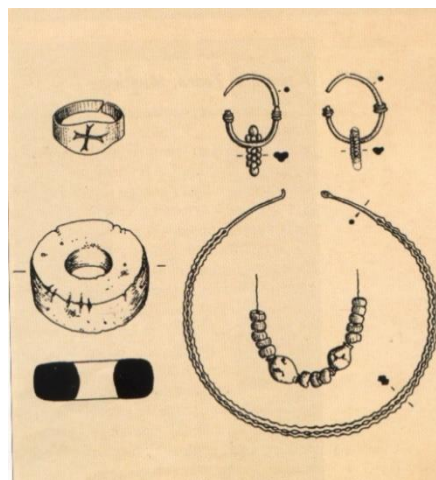
Sl. 8. Srebrne grozdolike naušnice s Crkvine u Biskupiji; izvor: M. PETRINEC, 2019, 80.

Sl. 9. Zlatni nakit iz Trilja kod Sinja, izvor; M. PETRINEC, 2019, 69.

Sl. 10. Nin – Ždrijac, nalazi iz starohrvatskog groba 62; izvor: J. BELOŠEVIĆ, 2007, 491.

Sl. 11. Kašić – Maklinovo brdo, nalazi iz groba 53; izvor: J. BELOŠEVIĆ, 2010, 123.

³³³ J. BELOŠEVIĆ, 2007, 253 i d.

³³⁴ D. JELOVINA, 1986a, 15–22.

³³⁵ M. PETRINEC, 2009, 125.

³³⁶ ISTO, 125.

³³⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1984, 41 i d.

³³⁸ LJ. KARAMAN, 1986, 245–262; P. KOROŠEC, 1991, 87–96; Z. VINSKI, 1991, 97–98.

jedinstvenom tipu. Izvedene su u obliku karičice s plastično oblikovanim grozdolikim ukrasom (tzv. obostrani ogrozd) postavljenim na sredini donje strane te s dva koljenca na bočnim stranama karike. Ponešto su različite tek naušnice sa Ždrijaca i one s Crkvine u Biskupiji, čiji motiv grozda podsjeća na klas. Koljenca su najčešće načinjena od jednog, dva ili tri međusobno priljubljena zrnata vjenčića. Posebno je vrijedna mogućnost njihove precizne kronološke determinacije putem popratnih nalaza novca u grobovima u kojima su pronađeni. Tako na temelju nalaza iz groba starohrvatske odličnice kraj crkve Sv. Mihovila u Trilju, datiranih na temelju solida Konstantina V. i Lava IV. (760. – 775.), rekonstruiramo donju granicu početka uočavanja takvih izrađevina u drugoj polovini 8. stoljeća.³³⁹ A da su se upotrebljavali i do prve polovine 9. stoljeća, najčešće se zaključuje prema paralelnom nalazu grozdolikih naušnica i srebrnog novca cara Lotara (840. – 850.) iz ždrijačkog groba 62. Prilaganje obola u grobove, česta praksa u antici, i u ranosrednjovjekovno doba obilježava grobove s poganskim osobinama ukapanja. U grobovima koje pripisujemo razdoblju od 9. do 12. stoljeća oboli izostaju. Na prostoru ranosrednjovjekovnog hrvatskog prostora susreće se u svojstvu obola prilaganje franačkog ili bizantskog novca, pa se shodno tome i tumači podrijetlo tog utjecaja.³⁴⁰

Grozdolike naušnice srodne opisanima javljaju se kao bizantski import općenito u grobovima slavenskih naroda na širem području Europe gdje traju tijekom više stoljeća.³⁴¹ Nije neobično stoga što obilježavaju i groblja slavenskih doseljenika na prostoru Dalmatinske Hrvatske gdje se također, posebice zbog nepostojanja domaćih radionica za izradu nakita, tumače kao bizantski import.³⁴² Sve navedene naušnice pripadaju 8. i početku 9. stoljeća, izrazito karakteriziraju poganski sloj ukopavanja, no predstavljaju i poveznicu poganskog horizonta grobova i grobova iz ranog kristijaniziranog sloja s početka 9. stoljeća. Usporedna kontekstualizacija grozdolike naušnice iz groba 83 uz crkvu Sv. Asela u Ninu i jednog nalaza iz Buzeta, koju donosi M. Petrinec, čini se da potvrđuje tu poveznicu.³⁴³ Naime, budući da se na oba lokaliteta, i u Ninu i u Buzetu, nalazi i poseban tip naušnica s dva nasuprotno postavljena srcolika ukrasa, karakterističan isključivo za grobove kršćanskog načina pokapanja, pri čemu je onaj u Buzetu i datiran danas zagubljenim novcem Lotara I. (840. – 850.), može se zaključiti

³³⁹ Bez obzira na različita datacijska interpretiranja groba iz Trilja, kraj 8. ili početak 9. stoljeća i ovdje je najprihvatljivija datacija za grozdolike naušnice: M. JARAK, 2002, 252.

³⁴⁰ J. Belošević uključuje i karolinški i bizantski utjecaj, dok M. Petrinec ističe samo karolinški: J. BELOŠEVIĆ, 2007, 425; M. PETRINEC, 2009, 198-199; F. CURTA, 2003, 285.

³⁴¹ J. BELOŠEVIĆ, 1984, 41 i d.

³⁴² M. JARAK, 2002, 252.

³⁴³ T. FABIJANIĆ, 2008, 107; M. PETRINEC, 2006, 178-180.

da se grozdolike naušnice zasigurno utvrđene u poganskom sloju ukopa, sada sigurno utvrđuju i u onome kristijaniziranome.³⁴⁴ Poveznicu između ta dva sloja može se sagledavati i iz prisutnosti naušnica s petljasto povijenim karičicama i provješanim lančićima koje susrećemo u najmlađem sloju grobova na grobljima s pretežno poganskim značajkama pokapanja, primjerice na groblju Nin – Ždrijac, kao i u najstarijem stratumu grobova s kršćanskim načinom pokapanja (Konjsko – Livade, Kaštel Novi – Svećurje).³⁴⁵ Dodatno to potvrđuje i srodan nalaz iz Biljana Donjih, s položaja Trljuge, gdje se takvi primjerci također identificiraju i to na lokacijama na kojima se miješaju grobovi s oba načina pokapanja.³⁴⁶

Iako ne direktno, kao potvrdu pokršćavanja novodoseljenog slavenskog stanovništva ovdje se ne bi smjelo zanemariti ni tip zvjezdolikih naušnica čija se datacija novijim interpretacijama smješta upravo u drugu polovinu 8. stoljeća, pa time postaje relevantna i za uže područje ovog rada. Tu skupinu do sada je najbolje reprezentirao primjerak iz Golubića kod Knina predstavljen u obliku karičica, na čijem je donjem dijelu aplicirana alka manjeg promjera, a na njezinu vanjskom obodu pet trokutića koje formiraju povezane granule.

Sl. 12. Zlatni nakit iz Golubića, izvor; Ž. RAPANIĆ, 2001, 61.

Sl. 13. Prilozi iz groba 41 uz crkvu Sv. Asela u Ninu, izvor; M. PETRINEC, 2019, 50.

³⁴⁴ M. PETRINEC, 2009, 204; T. FABIJANIĆ, 2008, 107.

³⁴⁵ M. PETRINEC, 2009, 274.

³⁴⁶ ISTO

Datacijsko i provenijencijsko tumačenje i tih naušnica i cijele skupine nalaza iz Golubića otpočetak se pokazalo problematičnim s obzirom na to da je riječ o slučajnom nalazu. Interpretacije su išle od datacije Lj. Karamana u 7. stoljeće i pripisivanja kasnoantičkom miljeu³⁴⁷ do one suprotne i puno postdatirane J. Korošeca, koji nalaze iz Golubića smješta u razvijeni srednji vijek.³⁴⁸ Ta rješenja, kao i kompromis koji je izložio Z. Vinski prihvaćajući atribuciju autohtonom kasnoantičkom svijetu i dataciju u 7. stoljeće,³⁴⁹ ali uz mogućnost trajanja i tijekom 8. stoljeća, u novije se vrijeme preispituje. Ponukana prije svega novim srodnim nalazom zvjezdolikih naušnica iz groba 41 uz crkvu sv. Asela u Ninu, M. Petrincec taj tip naušnica pripisuje novodoseljenoj slavenskoj populaciji.³⁵⁰ Zbog izostanka cjelovite objave rezultata istraživanja na kompleksnoj lokaciji s antičkim, kasnoantičkim i ranosrednjovjekovnim stratumima na prostoru koji omeđuju južni zid nekadašnje katedrale Sv. Asela, zvonik i glavna ninska ulica, tumačenje ukopa 41 različito je sagledavano. Od varijanti srodnih Karamanovoj prosudbi prema kojima bi i nalazi iz tog groba predstavljali ostavštinu kasnoantičkog pučanstva 6. i početka 7. stoljeća,³⁵¹ do sugestija M. Petrincec i J. Beloševića koji taj materijal pripisuju slavenskom, starohrvatskom stanovništvu 8. i prve polovine 9. stoljeća.³⁵² Takvu interpretaciju potvrđuje i nedavna analiza osteoloških nalaza iz groba 41 izvedena metodom radioaktivnog izotopa ugljika (14C), koju donosi A. Uglešić i na temelju koje bi ukop trebalo smjestiti u razdoblje između polovine 7. do treće četvrtine 8. stoljeća.³⁵³

Svim navedenim autorima zajedničko je da naušnice, kao i ostale priloge iz tog groba, smatraju nesumnjivim bizantskim izrađevinama, što bi u kontekstu dalmatinsko-hrvatskog prostora moglo značiti da su izrađene možda i u zlatarskim radionicama Zadra, Trogira ili Splita. U kontekstu prepoznavanja procesa pokrštavanja, među svim priložima groba 41 iz Nina od posebne je važnosti nalaz prstena od iskucanog zlatnog lima, s ovalnim proširenjem ukrašenim križem. Uz križ, s objiju strana ugravirani su i prikazi golubica kojima se iz repova

³⁴⁷ LJ. KARAMAN, 1940b, 22.

³⁴⁸ J. KOROŠEC, 1952, 29.

³⁴⁹ Z. VINSKI, 1955, 231-238.

³⁵⁰ M. PETRINEC, 2002, 213-214.

³⁵¹ Prvo mišljenje o mogućnosti da se na ovom lokalitetu radi o ukopima manje kršćanske zajednice 6. ili 7. stoljeća iznosi M. Kolega, iako nudi i nešto raniju dataciju samih naušnica u 4. i 5. stoljeće, a na sličnom tragu je i T. Fabijanić koji također pomišlja da bi nalazi mogli biti kasnoantički i smješteni u 6. i 7. stoljeće; M. KOLEGA, 1996, 46-47; BIZANTINI, CROATI, CAROLINGI, 2001, 284-285; T. FABIJANIĆ, 2008, 115.

³⁵² M. PETRINEC, 2006, 112.; J. BELOŠEVIĆ, 2007, 255.

³⁵³ Datumi iskazani u analizi kreću se od 656. do 769. godine; A. UGLEŠIĆ, 2022, 72-73.

također razvijaju urezani križevi.³⁵⁴ Taj je prsten srodan bizantskim izrađevinama kakvima se karakteriziraju i nalazi iz groblja na Maklinovu brdu u Kašiću.³⁵⁵ Naime, među nalazima iz groba 53, koji uključuju srebrni torkves, ogrlicu od staklene paste, par grozdolikih naušnica te jedan glineni uteg vretena za pređenje, također se nalazi i prsten s rombičnim proširenjem na prednjoj strani i ugraviranim grčkim križem. Zajedno s još dva prstena od srebrnog lima s motivom kristograma iz groba 40, odnosno 41, ta četiri primjerka predstavljaju jedine kristijanizirane oznake na nakitnim predmetima iz ranosrednjovjekovnih groblja Dalmatinske Hrvatske. Najčešće ih tumačimo kao bizantski import iz druge polovine 8. ili ranog 9. stoljeća, ali, unatoč kršćanskoj simbolici, nemaju izravne veze s djelovanjem Bizanta na pokrštavanje Hrvata, već su tamo dospjeli kao trgovačka roba³⁵⁶ te odaju početak ekonomskog i trgovačkog uzleta koji je uslijedio nakon Aachenskog mira godine 812. i razgraničenja između bizantske i franačke interesne sfere.³⁵⁷ Potvrdu da takvi introducirani nalazi nisu rijetkost u ranosrednjovjekovnim grobovima predstavlja i slični importirani materijal primjerice s nekropola Būkel i Kalaja Dalmaces u Albaniji, iz grobova koje atribuiramo velikomoravskoj kulturi u Mađarskoj ili pak s groblja komanske kulture.³⁵⁸ Niz drugih luksuznih nakitnih predmeta bizantske provenijencije, npr. naušnice tzv. žminjskog tipa iz dalmatinsko-hrvatskih grobova potkrepljuje takvo tumačenje o isključivo ekonomskom kontekstu, no ostavljam mogućnost da su nalazi poput opisanog prstenja iz Kašića te situacija s grobom 42 iz Nina gdje se također raspravlja o kršćanskoj praksi ukopa na temelju kršćanske ikonografije na prstenu dokaz i određenog utjecaja Bizanta na proces pokrštavanja.

Spomenuti torkves iz grupe priloga groba 53 s groblja Kašić – Maklinovo brdo također vrijedi istaknuti jer torkvesi predstavljaju iznimno rijetku vrstu nakita u ranom srednjem vijeku. Osim nalaza iz Kašića, poznata su još tri primjerka i to iz groba 322 na Ždrijacu,³⁵⁹ iz groba 112 u Grborezima³⁶⁰ i dva iz citiranog groba 41 iz Nina. Svi su izrađeni od srebra, osim primjerka iz Ždrijaca, a često se uz njih nalaze i grozdolike naušnice.³⁶¹ Kao vrsta ogrlice torkvesi su poznati još od prapovijesnih vremena, a često su upotrebljavani i u antici. Pojavljuju

³⁵⁴ M. PETRINEC, 2009, 83.

³⁵⁵ J. BELOŠEVIĆ, 1975.

³⁵⁶ J. BELOŠEVIĆ, 1998, 109–110.

³⁵⁷ Opširnije o bizantskim nakitnim izrađevinama: J. BELOŠEVIĆ, 1984, 41 i d.

³⁵⁸ J. BELOŠEVIĆ, 2010, 79–80.

³⁵⁹ J. BELOŠEVIĆ, 2007, 268–269

³⁶⁰ Š. BEŠLAGIĆ – Đ. BASLER, 1964, T. XX, 3.

³⁶¹ T. FABIJANIĆ, 2008, 123.

se i ranosrednjovjekovnom razdoblju kao dio priloga bogatije opremljenih ženskih grobova, a prati ih uvriježena tipologija naušnica i prstenja. Prema novijim istraživanjima proizlazi da je riječ o nalazima koji potječu iz bizantskih radionica.³⁶²

Na ranosrednjovjekovnim grobljima Hrvatske karolinški nakit ili predmeti ukrasnog karaktera nisu osobito brojni. Kao jedan od malobrojnih primjera ukrasnih privjesaka karolinške provenijencije vrijedi stoga spomenuti danas izgubljeni jajoliki privjesak iz kamenog sarkofaga iz mauzoleja pred crkvom Sv. Marije u Biskupiji.³⁶³ Riječ je o privjesku od jaspisa opletenom četirima ukrštenim filigranskim nitima, koji je izrađen u duhu karolinškog vremena i koji odnedavno ima analogiju u još jednom primjerku pronađenom u „kneževskom“ ukopu, grobu 4 s lokaliteta Brekinjova Kosa nedaleko od Gline. I taj primjerak konfiguriran je od sferične jezgre oblikovane od poludragog kamena, pretpostavlja se gorskog kristala, koji je opasan četirima zlatnim trakama.³⁶⁴ Na oba lokaliteta nalazi privjesaka praćeni su i nalazom novca, solida Konstantina V. Kopronima (751. – 755.), temeljem čega ih smještamo u drugu polovinu 8. stoljeća. Privjesci slični tima rijetki su na prostoru Europe i evidentirani su u merovinškom i anglosaksonskom kulturnom krugu, a posebno se ističe bogatije ukrašeni sličan primjerak iz riznice katedrale u Reimsu koji je prema legendi bio pronađen u sarkofagu Karla Velikog u Aachenu.³⁶⁵

Sl. 14. Privjesak od gorskog kristala iz groba 4 na lokalitetu Brekinjova kosa; izvor: V. MADIRACA i drugi, 2017, 176.

Karolinško podrijetlo i dataciju najvjerojatnije u drugu polovinu 8. ili početak 9. stoljeća sugerira nam i srebrni privjesak iz groba 216 na Ždrijacu, pronađen uz željezni nož i keramičku posudu. Izrađen je lijevanjem, ima ovalni oblik te ušicu i alkicu na vrhu.³⁶⁶ Iako ponešto

³⁶² J. BELOŠEVIĆ, 2007, 269.

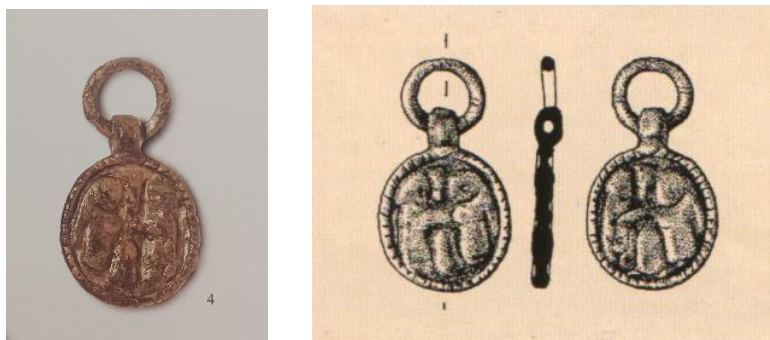
³⁶³ A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 136.

³⁶⁴ V. MADIRACA i drugi, 2017, 176.

³⁶⁵ A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 133–134.

³⁶⁶ J. BELOŠEVIĆ, 2007, 493.

oštećenog reljefa, na obje strane privjeska nazire se prikaz triju osoba koje se međusobno drže za ruke. U tako koncipiranom reljefnom motivu na privjesku neki autori poput A. Miloševića ili M. Petrincec, prepoznaju kršćanski ikonografski prikaz Sv. Trojstva.³⁶⁷ Takvu interpretaciju temelje na činjenici da se Presveto Trojstvo posebno štuje u ikonografiji zapadne Crkve u ranom karolinškom dobu. To je vidljivo i iz činjenice da najistaknutiji benediktinci poput Alkuina i Gottschalka u svojim djelima naglašeno zagovaraju upravo doktrinu o Svetom Trojstvu, koja je vjerski dominirala u ranom 9. stoljeću do te mjere da se kršćanska vjera čak i nazivala *fides Sanctae Trinitatis*.³⁶⁸ Prepoznajući u stilskim obilježjima privjeska nesumnjivu zapadnoeuropsku provenijenciju, sklon sam prihvatiti takva mišljenja o mogućoj ikonografiji Sv. Trojstva te pridodati tom nalazu značajnu važnost u prepoznavanju i praćenju procesa kristijanizacije.

Sl. 15. Nin – Ždrijac, srebrni privjesak iz groba 216; izvor: J. BELOŠEVIĆ, 2007, 493.

Među nakitne predmete iz nalazišta dalmatinsko-hrvatskih groblja predmete ubrojit ćemo i unikatni ukrasni nalaz brončanog križića 324 na nekropoli Ždrijacu u Ninu.³⁶⁹ Izrađen je lijevanjem, s pozlatom na vatri, ukrašen imitacijom zakovica obrubljenih pseudogranulacijom i na svakom kraku križa rustično i shematizirano izvedenim ljudskim likom. Prema J. Beloševiću rupice na krakovima odaju njegovu upotrebnu funkciju kao aplikacije na odjeći. Sigurno je utvrđena njegova pripadnost karolinškom kulturnom krugu s početka 9. stoljeća, te nadopunjuje sliku o pokršćavanju.³⁷⁰

Najznačajnije paralele s primjerkom iz Ždrijaca nalaze se kod križnih fibula najčešće pronađenih u plemićkim ranokarolinškim grobovima na prostoru Njemačke, poput primjerice

³⁶⁷ Postoje i mišljenja da je riječ o prikazu triju anđela, što bi također upućivalo na elemente vezane za kršćanstvo, ali pod utjecajem bizantskog kulturnog kruga; A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 134; M. PETRINEC, 2009, 115.

³⁶⁸ M. PETRINEC, 2013, 198.

³⁶⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1980, 94 i d, T. LXXIX, 1.

³⁷⁰ J. BELOŠEVIĆ, 2007, 270–272.

groba 154, otkrivenog uz katedralu u Paderbornu.³⁷¹ Upotreba ninske aplikacije u kontekstu fibula podrazumijevala bi fiksiranje križića na mehanizam kopče. Također bliske analogije za križoliki ukras iz Nina pronalazimo i na moravskom području. Prepoznatljive su u kod križeva u Mikulčicama u Moravskoj na čijim su krakovima prikazane ljudske maske, koje možda simbolički prikazuju Krista, no i one imaju ishodište u zapadnoeuropskim kopčama reprezentativnim za karolinško razdoblje.³⁷²

Sl. 16. Nin – Ždrijac, pozlaćeni križić iz dječjeg groba 324; izvor: J. BELOŠEVIĆ, 2007, 489.

Uz Beloševića i drugi autori, npr. A. Milošević³⁷³ i M. Petrinec,³⁷⁴ atribuiraju taj specifičan nalaz u karolinško doba i pridaju mu vrijednost u dokumentiranju evangelizacije slavensko-hrvatskih populacija. Mišljenja A. Miloševića u recentnijim radovima imaju i promijenjeni fokus, pa on križić iz groba 324 prepoznaje kao sekundarni prilog izvorno nastao u ranijem periodu, krajem 7. i početkom 8. stoljeća, no ne osporava da se s obzirom na križoliko obličje u novoj upotrebi njime deklarira pokršteni pokojnik.³⁷⁵

3.2.2. Mačevi

Dobar distinkcijski marker između germanskog i slavenskog svijeta prepoznajemo u nalazima kao što su mačevi. Dok slavenske populacije najviše koriste oružja poput luka i strijele, koplja i sjekire,³⁷⁶ ratnička oprema germanskog svijeta često uključuje i mačeve. Stoga nam situacija s kraja 8. i početka 9. stoljeća, kada u poganskom horizontu slavensko-hrvatskih

³⁷¹ ISTO

³⁷² A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 133–134.

³⁷³ ISTO

³⁷⁴ M. PETRINEC, 2013, 197–198.

³⁷⁵ Milošević, naime, u križiću izvorno prepoznaje dio konjske orme s kraja 7. i početka 8. stoljeća, tj. vremena pretrkšćanskog horizonta, koji je naknadno upotrijebljen kao prilog groba 324; A. MILOŠEVIĆ, 2012b, 204–210.

³⁷⁶ D. JELOVINA, 1976b, 116–119.

kosturnih ukopa na ranosrednjovjekovnom hrvatskom prostoru sporadično nalazimo i mačeve, nudi elemente za praćenje upliva novog kulturnog utjecaja, onog karolinškog. Naime, upravo je ostavština Franaka, prije svega reprezentirana opremom ratnika konjanika,³⁷⁷ ono što ostavlja trag u prepoznatljivom inventaru grobova Slavena/Hrvata.

Najbrojnija skupina importiranog oružja iz franačkog carstva dugački su dvosjekli mačevi (spate). Na prostoru ranosrednjovjekovne hrvatske države pronađeno je ukupno 26 primjeraka, tipološki pouzdano odredivih karolinških mačeva.³⁷⁸ Premda neki nalazi datiraju još iz 19. stoljeća, prvu opsežniju obradu takvih mačeva donosi Z. Vinski sredinom 20. stoljeća.³⁷⁹ Isto tako vrijedi istaknuti katalogiziranje ranokarolinških mačeva i ostruga iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika D. Jelovine te mnoštvo drugih objava, pogotovo u posljednja dva desetljeća.³⁸⁰ Prema ustaljenoj Petersenovoj tipologiji razvrstavamo ih u mačeve tipa K (14 nalaza), mačeve tipa H (4 nalaza), mačeve posebnog tipa 1 (6 nalaza) i dva primjerka s neodredivom tipološkom klasifikacijom, a datiramo ih široko, prema trajanju analognih tipova u Europi, od kraja 8. te dalje tijekom cijelog 9. stoljeća. Najučestaliji tip K prema nekim istraživanjima³⁸¹ ustaljeni je tip naoružanja franačkih vojnika koji je bio čest predmet razmjene trgovaca i putujućih oružara. Odlikuje ga specifično modelirana jabučica s pet do sedam režnjeva koji su odvojeni žljebovima te ispunjeni rovašenom ili usukanom žicom, a ekskluzivniji modeli i tauširanim umetcima od srebra ili mjedi. Prosječna duljina mača ne premašuje jedan metar. Mačevima tipa K pripisuje se izvorno franačko podrijetlo, najvjerojatnije s rajnskog područja. Smatra se da su nastali krajem 8. i proširili se u prvoj polovini 9. stoljeća te da se potom diferenciraju u tip O, karakterističan za 10. stoljeće. Evidentirani su u grobovima 1, 6 i 8 na Crkvini u Biskupiji,³⁸² u grobu 1 na Vukovića mostu u

³⁷⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1980, 98.

³⁷⁸ Zadnjem statističkom izračunu G. Bilogrivića ovdje dodajem i recentni nalaz ranokarolinškog mača iz Škabrnje, kao i onaj pronađen u sarkofagu u Vaćanima kod Bribira: G. BILOGRIVIĆ, 2009, 126; L. BEKIĆ – A. UGLEŠIĆ, 2020, 231–250; T. FABIJANIĆ – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, u tisku.

³⁷⁹ Z. VINSKI, 1955, 34–52.

³⁸⁰ Nekim važnijim raspravama o karolinškim mačevima autori su: Z. VINSKI, 1955, 1981, 1984, 1986; D. JELOVINA, 1986b; J. BELOŠEVIĆ, 2007; G. BILOGRIVIĆ, 2010, 2011, 2013; A. JURČEVIĆ, 2011; A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 2012; M. PETRINEC, 2009; A. PITEŠA, 2001; Ž. TOMIČIĆ, 1984.; M. ZEKAN, 1992, 1994. i drugi.

³⁸¹ Z. VINSKI, 1981, 9–53.

³⁸² Z. VINSKI, 1981, 20–22; D. JELOVINA, 1976b, 116.

Koljanima,³⁸³ u Koljanima Donjim na poziciji Slankovac,³⁸⁴ u grobu 4 na Rešetarici u Podgradini,³⁸⁵ na položaju Gugine kuće u Kninskom Polju,³⁸⁶ na lokaciji Poletnice u Zadvarju,³⁸⁷ na lokaciji Cirkovljan – Diven,³⁸⁸ u Podsusedu,³⁸⁹ u Mogorjelu,³⁹⁰ u Stolcu³⁹¹ te kao nalaz izvan grobnog konteksta u Gornjoj Luci u Prozoru kraj Otočca.³⁹²

Sl. 17. Karolinški mač, tip K, iz Gornjih Koljana – Vukovića most; izvor: G. BILOGRIVIĆ, T VII

Sl. 18. Karolinški mač, tip K, iz Prozora kod Otočca; izvor: A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 119.

Sl. 19. Karolinški mač, tip K, iz groba 1, iz Crkvina na Biskupiji; izvor: G. BILOGRIVIĆ, T. IV

³⁸³ Z. VINSKI, 1981, 20; A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 118 i d.

³⁸⁴ A. MILOŠEVIĆ, 2012a, 459–470.

³⁸⁵ A. PITEŠA, 2001, 354.

³⁸⁶ Z. VINSKI, 1981, 20.

³⁸⁷ Z. VINSKI, 1981, 20; M. ZEKAN, 1992, 136.

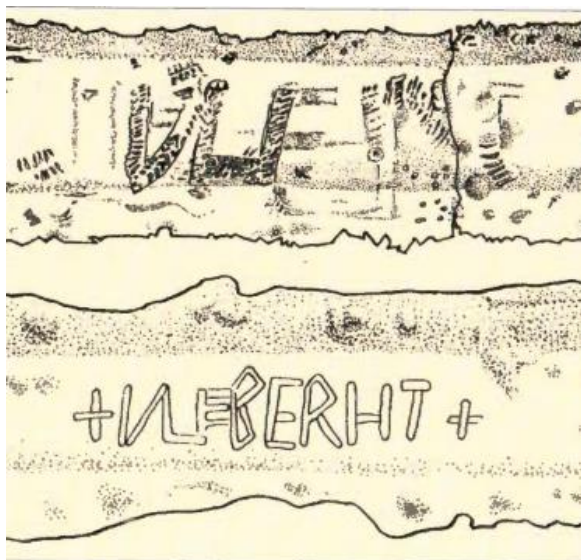
³⁸⁸ Ž. TOMIČIĆ, 1978, 212.

³⁸⁹ Ž. TOMIČIĆ, 2000, 160.

³⁹⁰ M. ZEKAN, 1994, 56, 71.

³⁹¹ Z. VINSKI, 1981, 20.

³⁹² Z. VINSKI, 1981, 20; Ž. TOMIČIĆ, 2000, 160.

Sl. 20. Oznake radionice ULFBERHT na primjercima mačeva iz Hrvatske; izvor: A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 130.

Tri mača imaju na sebi i oznaku radioničkog podrijetla. U dva slučaja riječ je o mačevima s damasciranim sječivima i radioničkom oznakom *Ulfberht*, koja odaje njihovu izradu u radionicama Porajnja, dok je treća oznaka radionice prepoznata u obliku stiliziranog trolatičnog emblema. Prva potvrda s potpisom *Ulfbreht* otkrivena je na prilično oštećenom primjerku iz Prozora kod Otočca.³⁹³ Jabučica tog mača ima pet reznjeva na vrhu čiji su žljebovi ukrašeni nepravilno rovašenom srebrnom žicom. Ima podužu neukrašenu nakrsnicu zaobljenih krajeva. Na damasciranom sječivu dva su plitka žlijeba (*blutrinne*), koji služe za otjecanje krvi, a na njegovu gornjem dijelu razabire se oštećena radionička signatura *ULFBERHT*, izvedena tauširanjem damasciranih žica. Drugi je nalaz iz vrlo značajnog ratničkog groba 1 koji se nalazi s južne strane crkve Sv. Marije u Biskupiji.³⁹⁴ Iz tog groba potječu još i jedan od samo dva pronađena primjerka velikih bojnih noževa, potom lagane brončane karolinške ostruge s garniturom za zakopčavanje na obuću, brončana patera i malo drveno vjedro sa željeznim okovima. *Terminus post quem* toga groba definira nam nalaz zlatnika Konstantina Kopronima (741. – 775.) koji se u još nekoliko navrata javlja u grobovima kao obol smješten u ustima pokojnika na putu u zagrobni život. Mač ima kratku nakrsnicu i jabučicu sastavljenu od pet reznjeva međusobno odvojenih srebrnom žicom. Pri vrhu sječiva jetkanjem kiselinom izvedena je radionička oznaka *ULFBERHT*. Kao treća oznaka radioničkog podrijetla prepoznaje se ona na maču s lokaliteta Koljane – Slankovac gdje su na sječivu ukucanom mesinganom žicom izvedena dva znaka, jedan u obliku sidrastog križića i drugi pleterni, kako ga opisuje A. Milošević, u obliku stiliziranog trolatičnog emblema.³⁹⁵ U njemu se prepoznaje mogući potpis radionice, a kao paralela za takvu varijantu ukrasa ističe se dekoracija na maču iz vikinškog groba u Haithabuu, lokalitetu na današnjoj

³⁹³ Z. VINSKI, 1981, 29–30; ISTI, 1983, 488–500.

³⁹⁴ F. RADIĆ, 1896, 71 i d; Z. VINSKI, 1981, 9 i d.

³⁹⁵ A. MILOŠEVIĆ, 2012a, 465.

njemačko-danskoj granici.³⁹⁶ Na temelju datacije proizvodnje tog mača u razdoblje između 780. i 820. godine te procjene o vremenu pokapanja koja se kreće između 840. i 850. godine,³⁹⁷ srodna se vremenska determinacija iščitava i za primjerak iz Koljana. Vezano za određene oznake, ukrase ili natpise na karolinškim mačevima potrebno je osvrnuti se i na još jedan nalaz, onaj s lokaliteta Zadvarje – Poletnice, na kojem se uz nakrsnicu s obiju strana sječiva nalazi po jedan urezani sidrasti križić, a na gornjoj strani nakrsnice fragmentarno je sačuvano urezano ime (...A...ERTU...).³⁹⁸ Imena koja završavaju na *-bertus* ili *-pertus* germanskog (franačkog) su podrijetla,³⁹⁹ pa se u imenu naznačenom na maču iz Zadvarja prepoznaje potpis nositelja, odnosno vlasnika tog mača.⁴⁰⁰ Kao drugi tip ranokarolinških mačeva izdvaja se tzv. tip H koji karakterizira trokutasto modelirana jabučica sa zaobljenim rubovima čiji je gornji dio konusno oblikovan u poprečnom presjeku. Elementi jabučica i nakrsnica mogu biti ukrašeni gusto ukovanom mjedenom žicom, iako mogu biti i neukrašeni, a mačevi mogu imati jednosječno ili dvosječno sječivo.⁴⁰¹ Tip H mača pripisuje se produkciji skandinavskih radionica koje su imitirale franačku produkciju. Pojavljuju se od druge polovine 8. te traju tijekom čitavog 9. stoljeća, na prostoru srednje Europe do 10. stoljeća, a na istoku Europe i dulje. Nalazi su zabilježeni na području Njemačke, Velikomoravske države te Austrije i Mađarske.⁴⁰²

Na ranosrednjovjekovnom hrvatskom prostoru prvi nalaz mača H tipa potječe iz jednog od najznačajnijih starohrvatskih grobova s priložima karolinškog oružja, groba 322 s nekropole na Ždrijacu u Ninu.⁴⁰³ Taj mač karolinškog tipa dio je ratničke opreme iz groba obitelji hrvatskog dostojanstvenika, a pronađen je s ostacima drvenih korica, uz nalaze dvaju noževa i jednog koplja. Spata je izrađena damasciranjem i po sredini ima izvedene utore, *blutrinne*. U tip H franačkih mačeva ovaj nalaz ubraja se s obzirom na elemente neukrašene jabučice oblog trokutastog oblika te nakrsnice zaobljenih krajeva. Drugi je primjerak mača te skupine slučajni nalaz iz Gradca. Jedan je od najočuvanijih mačeva koji potječu s prostora Hrvatske, a morfološki je riječ o maču s masivnom damasciranom oštricom te ostacima tauširanja na

³⁹⁶ ISTO.

³⁹⁷ E. WAMERS, 2005, 165–171.

³⁹⁸ G. BILOGRIVIĆ, 2010, 136.

³⁹⁹ Iako ovakve nastavke nalazimo i kod langobardskih imena; M. PETRINEC, 2009, 161.

⁴⁰⁰ A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 131.

⁴⁰¹ Jednosječni je primjerak iz rijeke Odre u Szczecinu; Z. VINSKI, 1981, 15.

⁴⁰² J. BELOŠEVIĆ, 2007, 410–411.

⁴⁰³ J. BELOŠEVIĆ, 2007, 273–278.

jabučici i nakrsnici.⁴⁰⁴ Skupinu mačeva tipa H nadopunjuju još i mač s položaja Zgon kod Omiša⁴⁰⁵ te onaj pronađen na rubu Dalmatinske zagore u jednom devastiranom grobu u Rudićima kod Glamoča.⁴⁰⁶

Problematika proučavanja ranokarolinških mačeva koji su datacijski i morfološki srodni pojedinim glavnim tipovima mačeva – no ipak s razlikama izraženim u tolikoj mjeri da ih se ipak može promatrati zasebno – doprinijela je stvaranju dodatnih tipoloških skupina. Već je J. Petersen identificirao 20 posebnih tipova.⁴⁰⁷ Na prostoru Hrvatske prepoznato je pet primjeraka

Sl. 21. Mač H-tipa, iz groba 322, nekropole na Ždrijacu u Ninu, izvor: J. BELOŠEVIĆ, 2007, 498.

mačeva posebnog tipa, dva u kontinentalnom dijelu Hrvatske i tri u Dalmaciji, koje većinom ubrajamo u skupinu – posebni tip 1.⁴⁰⁸ Glavni distinkcijski element za prepoznavanje mačeva posebnog tipa jabučica je koja ima krunu trodijelne izvedbe, pri čemu je gornji dio krune, u odnosu na ostala dva, povišen.⁴⁰⁹ Za ovu raspravu osobito su važni nalazi s dalmatinskih lokaliteta – dva mača iz Orlića i jedan iz Morpolače,⁴¹⁰ dok ćemo one iz Međimurja i Podravine s lokaliteta Medvedička i Prelog – Cirkovljani⁴¹¹ doticati samo kao komparacije jer se njihova precizna atribucija u skupinu prijelaznog tipa 1 često se preispituje.

Mačevi iz Orlića, kao i onaj iz Morpolače, grobni su nalazi bez preciznih podataka o okolnostima otkrića što, uz slab stupanj njihove sačuvanosti, otežava preciznu interpretaciju. Stoga na temelju svih analiza kao najvjerojatnije primjerke posebnog tipa 1 možemo izdvojiti upravo one iz Morpolače i jedan od nalaza iz Orlića (Grob A).⁴¹² Preostala dva imaju oštećenja

⁴⁰⁴ ISTI, 409.

⁴⁰⁵ Ranije je ovaj nalaz dokumentiran kao mač iz Katuna. J. BELOŠEVIĆ, 2007, 409.

⁴⁰⁶ J. BELOŠEVIĆ, 2007, 409.

⁴⁰⁷ J. PETERSEN, 1919, 54–181.

⁴⁰⁸ G. BILOGRIVIĆ, 2011, 84.

⁴⁰⁹ G. BILOGRIVIĆ, 2013., 72.

⁴¹⁰ Z. VINSKI, 1981, 24–26.

⁴¹¹ Z. VINSKI, 1977/1978, 166–176; Ž TOMIČIĆ, 1978, 212–215.

⁴¹² G. BILOGRIVIĆ, 2011, 88.

koja su bila prepoznata kao dekoracijski elementi na temelju kojih su pogrešno uvršteni u posebni tip 1.⁴¹³ Oni iskazuju varijacije koje ih povezuju i s posebnim tipom 2 ili pak nude mogućnosti za njihovo sagledavanje kao zasebnog tipa. Isto tako pripadaju nešto ranijem vremenu u odnosu na mačeve iz Biskupije i druge analogne primjerke.⁴¹⁴

Korpus nalaza mačeva proširuje primjerak ranosrednjovjekovnog karolinškog mača pronađen u Škabrnji kod Zadra.⁴¹⁵ Riječ je o slučajnom nalazu iz zasad neutvrđenog uništenog starohrvatskog groblja. Morfologijom i karakteristikama izrade općenito ga je moguće povezati s tipovima karolinških mačeva na prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske i Europe, no očituje i određene posebnosti. U elaboriranju tog nalaza L. Bekić i A. Uglešić upozoravaju da pokazuje određene sukladnosti s posebnim tipom 2,⁴¹⁶ ali i sa skupinom *Mainnheim* u kojoj neke analize pronalaze obilježja slična mačevima i posebnog tipa 1 i posebnog

tipa 2.⁴¹⁷ Na temelju takvih komparacija i na temelju analize ostataka osteološkog

Sl. 22. Karolinški mač iz Škabrnje, izvor: L. BEKIĆ – A. UGLEŠIĆ, 2020, 233.

materijala koji se, premda je riječ o devastiranom nalazištu, ipak sačuvao, datiraju ga na kraj 8. ili početak 9. stoljeća.⁴¹⁸ Unatoč problematičnim mogućnostima za preciznu ubikaciju ranosrednjovjekovnog groblja u Škabrnji s kojeg se pretpostavlja da mač potječe, vrijedi istaknuti da je njegovo lociranje na tom prostoru potvrda i granica tog dijela dalmatinsko-hrvatskog prostora s područjem zadarskog agera koji se u tom razdoblju nalazio pod upravom Bizanta.

⁴¹³ Npr. mač iz groba B u Orliću ima oštećenja nastala urezivanjem na jabučici mača, a ta su oštećenja pogrešno prepoznata kao elementi trodjelne podjele krune; Z. VINSKI, 1977/1978, 143–208.; G. BILOGRIVIĆ, 2011, 86.

⁴¹⁴ G. BILOGRIVIĆ, 2011, 86–87.

⁴¹⁵ L. BEKIĆ – A. UGLEŠIĆ, 2020, 231–250.

⁴¹⁶ Komparaciju pronalaze u maču iz Rimstada; J. PETERSEN, 1919, 85,86.

⁴¹⁷ L. BEKIĆ – A. UGLEŠIĆ, 2020, 239.

⁴¹⁸ Na temelju datacije radioaktivnim izotopom ugljika ¹⁴C određen je vremenski raspon od 720. do 895. godine; L. BEKIĆ – A. UGLEŠIĆ, 2020, 26–237.

3.2.3. Koplja

Drugu grupu oružja karolinških obilježja pronađenu kao prilog unutar grobova dalmatinsko-hrvatskih groblja čine koplja. Dosad ih je pronađeno devet na nalazištima pretežno s prostora južno od rijeke Cetine, no za većinu primjeraka okolnosti pronalaska nisu poznate.⁴¹⁹ Među dosad poznatim nalazima uspijevaju se izlučiti dvije osnovne skupine željeznih kopalja. Prvu sačinjavaju koplja s izduženom oštricom listolika oblika, koja imaju tuljac za nasađivanje drška koničnog ili osmerokutnog oblika. Tu skupinu reprezentiraju koplja iz groba 175 s groblja na Ždrijacu, iz Bajagića kod Sinja te iz Rudića u blizini Glamoča.⁴²⁰

Sl. 23. Karolinško koplje s krilcima iz korita rijeke Cetine u Sinjskom polju; izvor: A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 132.

Sl. 24. Koplje iz groba 322 nekropole na Ždrijacu u Ninu, izvor: J. BELOŠEVIĆ, 2007, 500.

Drugu skupinu čine koplja s krilcima čiji se nastanak najčešće smješta u razdoblje od završetka 8. do polovine 9. stoljeća. Iz te skupine nalaza najbolje je sačuvan primjerak koplja iz korita Cetine u Sinjskom polju, a srodan mu je i primjerak iz Poletnice kod Zadvarja koji je pronađen s karolinškim mačem tipa K. Ostali nalazi koje atribuiramo skupini koplja s krilcima oni su iz Rudića kod Glamoča, Mogorjela kod Čapljine, Hatelja, Čairima kod Stoca i iz groba 322 na Ždrijacu u Ninu. Nalaz koplja iz potonjeg groba na Ždrijacu unatoč neustanovljenim analogijama također se pripisuje Karolinzima, osobito zbog okolnosti nalaza uz karolinšku spatu i ostruge.⁴²¹

Kao dio oružja i opreme ratnika i konjanika koplja su bila karakteristična za više društvene slojeve, za razliku od bojnih noževa, luka i strijele koje češće koriste niži slojevi.⁴²² Predstavljaju tipično karolinško oružje koje ulazi u širu uporabu u ranosrednjovjekovnoj

⁴¹⁹ Z. VINSKI, 1978, 143–208; M. ZEKAN, 1994, 55–79.

⁴²⁰ M. PETRINEC, 2009, 165.

⁴²¹ J. BELOŠEVIĆ, 2007, 278-279.

⁴²² J. BELOŠEVIĆ, 2007, 273.

Europi, pa tako i na prostoru Dalmatinske Hrvatske.⁴²³ Često ih nalazimo s mačevima kao dio kompleta vojne opreme, stoga se pojavljuju gotovo isključivo u muškim grobovima. U horizontu kršćanskih pokopa zamjetno je pak da taj tip nalaza izostaje.⁴²⁴

3.2.4. Ostruge

Vrlo brojnu skupinu franačke vojne opreme sačinjava i više od stotinu pari ostruga pronađenih na tlu srednjovjekovne Hrvatske, od kojih je glavnina vezana za prostore gornjih tokova rijeka Krke i Cetine. Najvećim dijelom to su masivne željezne ostruge različite u tek nekim detaljima, poput načina ukrašavanja trna ili u oblicima dijelova garniture za zakopčavanje. Te su tipološke karakteristike mogući element za podjelu i određivanje njihove datacije. Najstarije tipove s kraja 8. i početka 9. stoljeća vidimo u ostrugama s pređicama na završetcima krakova. Kasnije one postupno nestaju, a prevladavaju ostruge s pločicama i zakovicama.⁴²⁵ Ranije modele odaju i četvrtasti oblici dijelova garniture za zakopčavanje, dok su mlađe, kasnije prevladavajuće, ovalne forme.

Posjedovanje ostruga predstavljalo je statusno obilježje kojim se distingvira jedan manji sloj pučanstva. No i među njihovim nositeljima postojale su statusne razlike koje primjećujemo u kvaliteti i materijalu od kojih su izrađivane. Dok su one brončane, osobito s pozlatom, pripadale predstavnicima vladajućih struktura ili franačkim misionarima, željezne su bile isključivo ratničke.

Konvencionalna arheološka sistematizacija na temelju morfoloških karakteristika, ali i uz sagledavanje ukupnog konteksta nalaza tipologizira kao najstarije primjerke ostruga na prostoru ranosrednjovjekovne Dalmatinske Hrvatske nalaze iz Gradca kraj Posušja, ostrugu iz Morpolače koja je pronađena u grobu A zajedno s mačem posebnog tipa 1, potom ostruge iz grobova 1, 4, 7 na Crkvini u Biskupiji, one iz Sultanovića kraj Bugojna te ostrugu iz Vrbljana kraj rijeke Sane.⁴²⁶ Njih se ujedno sagledava kao siguran franački import.

No velika brojnost nalaza ostruga srodnih tipološko-stilskih i tehnoloških karakteristika koje imaju rijetke paralele izvan prostora istočno-jadranskog zaobalja opravdano pretpostavlja i postojanje autohtone (hrvatske) produkcije.⁴²⁷

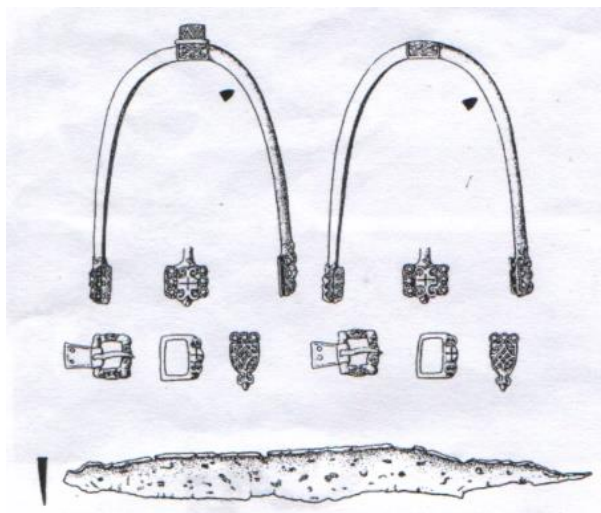
⁴²³ *Hrvati i Karolinzi*, sv. 2, 2000, 132–133.

⁴²⁴ M. PETRINEC, 2009, 166.

⁴²⁵ O nalazima karolinške ratne opreme: Z. VINSKI, 1970, 135–158.

⁴²⁶ J. BELOŠEVIĆ, 2007, 284.

⁴²⁷ Z. VINSKI, 1955, 34–52; Z. VINSKI, 1977–1978, 143–208. Tumačenju ove lokalno-dalmatinske karolinške produkcije posvetio se A. Jurčević, koji ne negira autohtonu produkciju, ali ipak onaj materijal koji je pronađen sa

Sl. 25. Biskupija – Crkvina, nalazi ostruga iz starohrvatskog konjaničkog groba 4, izvor: A. JURČEVIĆ, 2011, 115.

Osobine takvih lokalno protumačenih proizvoda su sličan, ali puno skromniji oblik, željezna izrada te brončani završetci krakova u obliku pređica. Tu produkciju uspješno je klasificirala u pet varijanti M. Petrinec,⁴²⁸ koja tako u prvu skupinu ubraja masivne željezne ostruge nađene u grobu 161 i možda grobu 74 na Ždrijacu te one pronađene na Maklinovu brdu u selu Kašiću i u Biskupiji.⁴²⁹ Bitne su im značajke trnovi obavijeni mjedenim limom te krakovi koji završavaju pravokutnim kopčama s trnom za zakopčavanje. Drugoj skupini pripisuje ostruge iz Vukovića mosta u Koljanima i Rešetarice u Podgradini, koje karakteriziraju narebreni okviri na završetku pređica. U daljnjoj raščlambi među ostrugama koje imaju četvrtaste pređice s glatkim okvirom na završetcima krakova prepoznaje treću grupu u koju ubraja primjerke iz Bratiškovaca kraj Skradina te one s groblja Gorica Stranče u selu Tribalj u Vinodolu. Ostruge iz groba 6 na Crkvini u Biskupiji izdvaja kao četvrtu skupinu, a petoj varijanti pripisuje ostruge iz grobova 166, 167 i 322 sa Ždrijaca u Ninu, ostruge iz groba 258 na Begovači u Biljanima Donjim te one iz grobova 1 i 88 s Crkvine u Biskupiji. Za tu skupinu karakteristične su pločice sa zakovicama na krakovima, ostruge imaju na bazama trna nekoliko prstenastih zadebljanja te jezičice oblika slova „U“.⁴³⁰

zasigurno rano datiranim franačkim importom također smatra izvornim franačkim predmetima: A. JURČEVIĆ, 2011, 137–140.

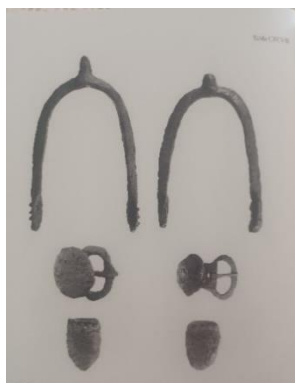
⁴²⁸ Njezina klasifikacija razrađenija je varijanta one koju donosi J. BELOŠEVIĆ, 2007, 282–284; M. PETRINEC, 2009, 173–175.

⁴²⁹ M. PETRINEC, 2009, 172.

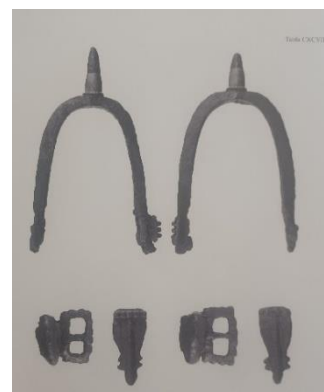
⁴³⁰ M. PETRINEC, 2009, 172–175.

Sl. 26. Ranokaroliške željezne ostruge iz Gornjih Koljana – Vukovića most; izvor: M. PETRINEC, 2009, 173.

Sl. 27. Željezne ostruge karoliškog tipa iz groba 161, groblja na Ždrijacu, izvor: J. BELOŠEVIĆ, 2007, 501.

Sl. 28. Željezne ostruge karoliškog tipa iz groba 167, groblja na Ždrijacu, izvor: J. BELOŠEVIĆ, 2007, 502.

Iz grupe raskošno ukrašenih, pretežno pozlaćenih ostruga, osobito veliku vrijednost i u otkrivanju procesa pokršćavanja, imaju nalazi na lokalitetima u Biskupiji kod Knina. Riječ je o nalazu laganih brončanih ostruga iz groba 4, smještenog na južnoj strani crkve Sv. Marije u Biskupiji.⁴³¹ Načinom ukrašavanja i vrstom ornamentata smatramo ih predstavnikom tzv. karoliške obnove te čine dio karoliškog importa sa samog početka 9. stoljeća. Ostruge su izrađene lijevanjem, od bronce i s pozlatom. Ravni usporedni krakovi trokutasta presjeka završavaju pločicama sa šest zakovica na kojima je ukras u obliku spiralnih vitica unutar kojih je tauširanjem izveden motiv križa. Jednako ornamentirani križ nalazimo i na petljama garnitura za zakopčavanje. Ta simbolika kršćanstva u grobu hrvatskog mladića, vjerojatno pripadnika vladajućeg društvenog sloja, potvrđuje karoliški utjecaj na pokršćavanje Hrvata.⁴³²

Sl. 29. Pozlaćene srebrne ostruge iz groba 4 (Biskupija – Crkvina); izvor: M. PETRINEC, 2009, 169.

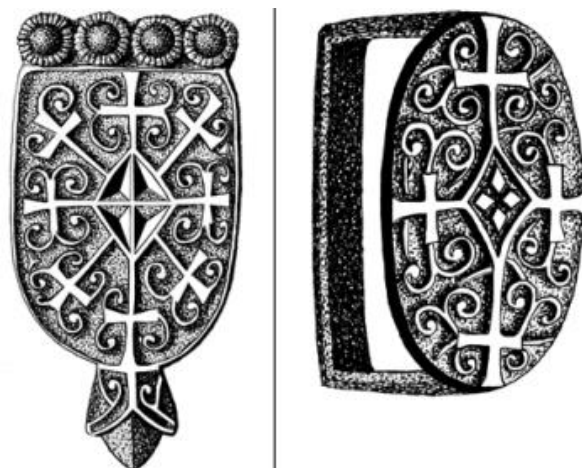
⁴³¹ Z. VINSKI, 1981, 9–54; ISTI, 1983, 492; D. JELOVINA, 1986b, 22 i d.

⁴³² J. BELOŠEVIĆ, 1998, 108–110.

Drugi nalaz sličnog karaktera raskošno su izrađene ostruge iz kneževskog groba u sarkofagu otkrivenom u atriju crkve Sv. Marije u Biskupiji.⁴³³ Smatra se da je to grob osobe iz kruga vladajuće elite i da mu pripada par teških karolinških ostruga od lijevane bronce, pozlaćenih na vatri, sa srebrnim zakovicama na pločicama krakova i na garniturama za zakopčavanje. Ukrašene su bogatim ukrasom u obliku niza dvostrukih kuka, romboida, trokuta i stiliziranih vegetabilnih ornamenata u raskošnoj tehnici rovašenja. Na trnovima ostruga i na jezičcima garnitura za pričvršćivanje osim toga izvedeni su motivi utisnutih križića s proširenim krajevima, što nedvojbeno odražava kršćansku simboliku. Zbog činjenice da je sarkofag bio smješten u atriju bazilike Sv. Marije, pokojnik je sasvim sigurno bio pokršten, a njegovi osobni predmeti s kršćanskim simbolima karolinške provenijencije (ostruge) pokazuju da je tome pridonio franački utjecaj.

Sl. 30. Biskupija – Crkvina, pozlaćene ostruge pronađene unutar sarkofaga s hipokampima; izvor: A. MILOŠEVIĆ, 2009, 559.-560.

Sl. 30. Biskupija – Crkvina, detalj s križolikim ukrasima s ostruga iz sarkofaga s hipokampima; izvor: A. JURČEVIĆ, 2011, 122.

O još nekim primjercima sačuvanih raskošnih karolinških ostruga nemamo dovoljno podataka jer obrada okolnosti nalaza nije kvalitetno dokumentirana. Stoga ću samo spomenuti nalaz nešto mlađe, možda ranofeudalne skupine karolinških starohrvatskih ostruga⁴³⁴ koju

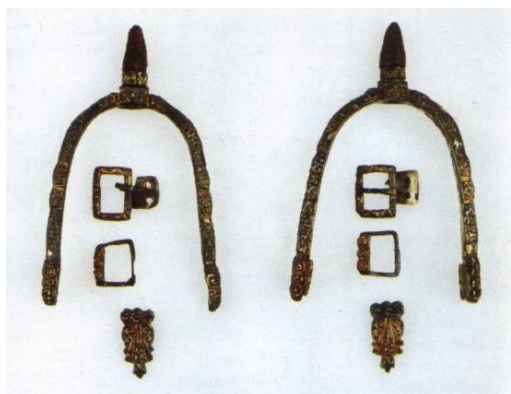
⁴³³ D. JELOVINA, 1986b, 72–79, T. VI.

⁴³⁴ J. BELOŠEVIĆ, 2007, 284.

sačinjavaju parovi pozlaćenih brončanih ostruga iz sarkofaga u središnjem dijelu crkve Sv. Marije u Biskupiji,⁴³⁵ zatim gusto ukrašene, posrebrene brončane ostruge i pripadajući pribor iz zidane presvođene grobnice u južnom brodu iz prve polovine 9. stoljeća te par dječjih ostruga iz presvođene grobnice ispod južnog pregradnog zida iste bazilike. Dječje su ostruge izlivenne od srebra i pozlaćene na vatri izrazitih karolinških obilježja, a možda iz njih možemo uočiti i daljnji razvoj elite, npr. u konfiguriranju vladajuće obitelji.

Sl. 32. Biskupija – Crkvina, par ostruga iz presvođene grobnice u južnom brodu bazilike Sv. Marije; izvor: M. PETRINEC, 2009, 171.

Sl. 33. Biskupija – Crkvina, dječje ostruge iz zidane presvođene grobnice ispod južnog zida crkve Sv. Marije; izvor: A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 125.

Sl. 34. Biskupija – Crkvina, ostruge iz sarkofaga u središnjem dijelu crkve Sv. Marije; izvor: A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 126.

⁴³⁵ Ukopi u ponovno upotrijebljenim sarkofazima karakteristični su za pokapanje osoba najvišeg društvenog ugleda, a registrirani su na sljedećim starohrvatskim lokalitetima s kontinuitetom i ranokršćanskog doba: Crkvina – Biskupija, Rižinice kod Solina, Sv. Marta u Bijaćima, Bribir, Crkvina u Žažviću, katedrala u Biogradu, Sv. Marija i Sv. Asel u Ninu i Begovača u Biljanama Donjim. Vidi: J. BELOŠEVIĆ, 2000, 86–90.

Navedene grobnice potječu iz ranokršćanskog (kasnoantičkog) razdoblja, a ponovno su bile u upotrebi kao dijelovi ranosrednjovjekovnog groblja koje je prethodilo gradnji crkve.⁴³⁶ Na poklopnici sarkofaga nalazi se urezani križ što neupitno sugerira pokrštenost pokojnika.⁴³⁷ Vrijedi istaknuti da proces pokrštavanja prati i pojavljivanje motiva križa na ostružnom jezičcu s petljom te na trnu ostruga iz sarkofaga s hipokampima s Crkvine u Biskupiji.⁴³⁸ Budući da se rani nalazi ostruga sličnih obilježja s kraja 8. stoljeća pojavljuju u grobovima poganskog horizonta, poput primjerice grobova 1, 2, 4, 6, 8, 25 s Crkvine u Biskupiji, zatim groba 161 sa Ždrijca kod Nina, onog iz Morpolače, Vukovića mosta, Rešetarice i Rudića kraj Glamoča,⁴³⁹ upravo takvu situaciju pri kršćanskom pokopu iz sarkofaga u Crkvini možemo upotrijebiti za dokumentiranje procesa pokrštavanja.

Sl. 35. Brekinjova kosa, ostruga iz groba 4; izvor: V. MADIRACA i drugi, 2017, 169.

Nalazi tog specifičnog dijela vojne opreme recentnijim su istraživanjima obogaćeni za još jedan par bogato dekoriranih ostruga. Naime, u grobu 4 s lokaliteta Brekinjova kosa nedaleko od Gline pronađene su ostruge s pripadajućom garniturom za zakopčavanje, a najrodnije usporedbe iskazuju garniture za zakopčavanje laganih ostruga iz groba 1 s nalazišta Biskupija – Crkvina.⁴⁴⁰

3.2.5. Stakleni proizvodi

U okviru arheoloških nalaza koji potječu iz ranosrednjovjekovnih groblja s dalmatinsko-hrvatskog prostora dva su slučaja pronalaska staklenih predmeta, jedan starijeg datuma i drugi recentniji, koji očituju prilaganje izrađevina od stakla u pogrebnom obredu. Prvi nalaz

⁴³⁶ J. BELOŠEVIĆ, 2000, 72-97.

⁴³⁷ A. MILOŠEVIĆ, 2009, 355-370.

⁴³⁸ A. JURČEVIĆ, 2011, 122.

⁴³⁹ ISTI, 2011, 130.

⁴⁴⁰ V. MADIRACA i drugi, 2017, 169.

predstavljaju predmeti utvrđeni kod nekoliko grobova na Ždrijacu u Ninu, a drugi potječe iz sarkofaga s ranosrednjovjekovnog groblja u Vaćanima kod Bribira.⁴⁴¹

Osim različitih grobnih nalaza kao što su metalni ukrasi, oružje, pribor i oruđe te predmeta kultne namjene poput keramičkih posuda ili drvenih vjedrica koji ukazuju na poganska obilježja ukopavanja, na ždrijačkoj nekropoli u Ninu pronađeni su stakleni nakitni predmeti te sitniji stakleni ulomci s mogućim kulturnim značenjem te tri vrlo reprezentativna predmeta od stakla koja omogućuju provedbu kvalitetne tipološke raščlambe. Riječ je o trbušastoj staklenoj boci i dvije čaše na nozi pronađenima unutar dva groba – br. 310 i 322. U grobu 310, ukopu u drvenom sanduku sa ženskim tijelom, uz priloge kao što su dva željezna noža i željezna strelica te par srebrnih karičica, pronađen je i stakleni kalež ispod nogu pokojnice, dok je trojni grob 322, koji također predstavlja ukop u drvenom sanduku te je

Sl. 36. Staklena boca iz groba 322 groblja na Ždrijacu; izvor: Š. PEROVIĆ, 2010, 40.

interpretiran kao pokop starohrvatske dostojanstveničke obitelji, dosta bogatiji. U njemu su osim dviju keramičkih posuda kao kulturni prilogi otkrivene staklena boca i jedna čaša na nozi, a osim njih pronađeni su i mnogi drugi predmeti poput oružja, probušenog rimskog novca i ogrlice rađene od staklenih perli.

Staklena boca pronađena u grobu 322 pripada kasnoantičkom tipu loptaste boce koja ima blago konični izduženi vrat bez oboda te taj njezin oblik i tehnologija izrade upućuju na podudarnost sa skupinom modela specifičnih za 5. i 6. stoljeće. Takav tip trbušastih boca sukladan je ranijim uzorima iz 4. stoljeća koji se odražavaju u formama 37-40 prema Morin-Jean,⁴⁴² Kisa A 37-41, 54-62 i B 77-78 i 80,⁴⁴³ ili Isings 103 i 104b.⁴⁴⁴ Za

ranije primjerke boca te tipologije karakterističan je svinuti obod, dok se kod onih kasnijih uočava ili svinuti ili neobrađeni zaobljeni obod. U dekoraciji se pak koriste ukrasi poput nabiranja, valovite trake, urezivanja, potom detalji u obliku rebara, uštipnute bradavice, uzorci koji mogu biti puhani u kalup ili aplicirani uzorci. Takav način ukrašavanja s odabirom

⁴⁴¹ Ž. KRNČEVIĆ – T. FABIJANIĆ, 2013, 48–49.

⁴⁴² MORIN JEAN, 1923, 90–93.

⁴⁴³ A. KISA, 1908.

⁴⁴⁴ C. ISINGS, 1957, 122–124.

dekorativnih elemenata poput valovitih vijenaca susrećemo i na primjerku boce nekropole na Ždrijacu koji se osobito ističe njihovom specifičnom trorednom kombinacijom i kvalitetom stakla od kojeg je predmet izrađen. Utvrđivanje mogućeg podrijetla tog staklenog priloga te determiniranje vremena nastanka ponajviše se temelje upravo na analizi njegovih dekorativnih karakteristika. Valovnica kao ukras javlja se i drugdje, pretežito kod ukrašavanja boca i izduženih vrčeva, no tako usporedno aplicirana tri vijenca, izrađena od kobaltno plavog i žućkastog stakla, svakako upućuju na ekskluzivnost ovog primjerka. Jedna slična staklena boca loptastog oblika i dekorirana valovitim ukrasom nalazi se u Izraelskom muzeju u Jeruzalemu. No ona na izduženom vratu ima samo jednu valovnicu plave boje. Smatra se proizvodom nepoznate orijentalne radionice s prijelaza iz 6. u 7. stoljeće⁴⁴⁵. Sličnosti s bocom sa ždrijačke nekropole pronalazimo i na dvije boce loptastog oblika iz Royal Ontario muzeja u Torontu. Jedna koja je istih obilježja kao i ona u Izraelskom muzeju, sa samo jednom valovnicom plavo-zelene boje smješta se u kasno 5. ili 6. stoljeće, a pripisuje joj se sirijsko podrijetlo⁴⁴⁶. Druga boca iz tog muzeja, kao i primjerak iz Nina, ukrašena je čak s tri aplicirana vijenca, no ondje je samo onaj najdonji izrađen u obliku valovnice od stakla tamnoljubičaste boje, dok gornja dva vijenca sačinjavaju dvije jednostavne trake od stakla iste boje kao i boca⁴⁴⁷. Kao vrijeme nastanka tog artefakta uzima se 6. stoljeće, a njezino podrijetlo također se vezuje za istočne radionice, odnosno za proizvodnu radionicu u Sejedu. Osim tih specifičnih ukrasnih elemenata na vratu, tipološku analizu boce sa ždrijačke nekropole u Ninu omogućuju i reljefno izrađeni ornamenti na njezinu loptastom tijelu. Stilizirani ukrasi u obliku slova X, koji su ondje aplicirani puhanjem na vruće, općenito se smatraju orijentalnim motivom te se osim u takvom obliku s izobličanim linijama poput stiliziranog znaka X najčešće javljaju još i kao reljefni ukras izrađen u obliku broja osam. Ukrase slične onima na primjerku boce iz ždrijačkoga groba nalazimo na jednoj čaši i boci palestinskog podrijetla⁴⁴⁸ te na primjerku staklene boce u Karanisu (Egipat)⁴⁴⁹, a srodna dekoracija na nekoliko primjeraka sa zapada koje opisuju Morin-Jean⁴⁵⁰ te Rooffia i Calvi⁴⁵¹ također se smatra izvorno orijentalnom. U određenoj mjeri sličnim ukrasom, onim poput položene osmice, također izvedenim apliciranjem staklenih niti „na vruće“, dekoriran je

⁴⁴⁵ Y. ISRAELI, 2003, 334, kat. 431.

⁴⁴⁶ D. B. HARDEN, 1936, 193; J. W. HAYES, 1975, 108, kat. 402.

⁴⁴⁷ J. W. HAYES, 1975, 108–109, kat. 403.

⁴⁴⁸ J. W. HAYES, 1975, 91–104, kat. 373 i kat. 309.

⁴⁴⁹ D. B. HARDEN, 1936, 208, kat. 593.

⁴⁵⁰ MORIN-JEAN, 1922, 106, fig.128.

⁴⁵¹ E. ROFFIA, 1979, 123, kat. 43; C. CALVI, 1987, 64, kat. 102a.

još jedan primjerak boce iz Izraelskog muzeja. Budući da uz karakterističan način ukrašavanja i po drugim svojim obilježjima pokazuje sličnosti s bocom iz groba ždrijačke nekropole, a to su loptasti recipijent i blago konični vrat, 6. stoljeće u koje je ta boca datirana služi kao dobar orijentir i za vremensko determiniranje ninskog primjerka⁴⁵².

Sl. 37. Staklena čaša iz groba 322 (lijevo) i groba 310 (desno) groblja na Ždrijacu; izvor: Š. PEROVIĆ, 2010, 41.

Skupini staklenih čaša na nozi (kaleža) pripadaju čaša iz groba br. 322 i staklena čaša na nozi iz groba 310 koje su gotovo identičnog oblika. Izrađene su od plavkasto-zelenkastog stakla u tehnici puhanja. Njihovi konični recipijenti počivaju na cilindričnim nožicama koje su prošupljene i završavaju kružnim zaravnjenim stopicama, a na spoju same nožice i recipijenta nalazi se loptasto zadebljanje. Čaša iz groba 322 ukrašena je dekoracijom izvedenom od žućkaste mase stakla⁴⁵³. Gotovo identične čašama iz grobova 310 i 322 sa ždrijačke nekropole tri su staklene čaše na nozi koje imaju konični recipijent, pronađene u vrtu bivšeg kapucinskog samostana u Koprju⁴⁵⁴. One su, međutim, datirane u 9. stoljeće i to prije svega temeljem usporedbe upravo s nalazima iz Ždrijaca, ali preuzimajući ukupno datiranje ždrijačke grobne cjeline u kojoj je kao prilog pronađena i staklena čaša na nozi. No zatvorena grobna cjelina može sadržavati i predmete ranijeg produkcijskog datuma, a na tu činjenicu upućuje i naprijed izložena komparativna tipologija boce s nekropole na Ždrijacu. Time se interpretacija J.

⁴⁵² Y. ISRAELI, 2003, 172, kat. 189.

⁴⁵³ Stakleni prilozi iz groba 322 dio su stalnog postava Muzeja ninskih starina, dok se staklena čaša na nozi iz groba 310 nalazi u depou Arheološkog muzeja u Zadru.

⁴⁵⁴ R. CUNJA, 1989, 71–78.

Beloševića koji ovu dataciju staklenih nalaza u 9. stoljeće smatra pretpostavkom te vrijeme njihova nastanka smješta u razdoblje 5. do 7. stoljeća može smatrati ispravnom.⁴⁵⁵

S obzirom na tipologiju recipijenta primjerke čaša iz Ždrijca prema Bierbrauerovoj kategorizaciji možemo uvrstiti u tip C, odnosno ako pratimo Hardenovu podjelu, one predstavljaju recipijente u obliku slova „V“⁴⁵⁶, a takvi oblici općenito se smještaju u vrijeme od 5. do 7. stoljeća.

Na taj vremenski raspon upućuje i treći element sagledan u provedbi morfološke analize, a to je način izvedbe ukrasa. Na čaši iz ždrijačkoga groba 322, neposredno ispod oboda nalazi se ukras izveden od staklene mase žućkaste boje, gotovo stopljen s površinom čaše. Takav način ukrašavanja uočljiv je na staklenim kaležima s područja sjeverne Italije kod kojih je dekoracija bijelom neprozirnom staklenom masom, reljefno istaknuta ili gotovo potpuno zaglađena – na onom manjem dijelu kaleža koji su bili ukrašavani – bila korištena osobito tijekom 6. stoljeća⁴⁵⁷. Ukrasi izrađeni od obojene staklene mase, najčešće žute ili bijele, različite od boje stakla same posude, upravo su jedan od osnovnih elemenata koji omogućuju prepoznavanje proizvodnje 6. stoljeća, nasuprot nalazu iz ranijeg, 5. stoljeća tijekom kojeg su stakleni predmeti bili ukrašavani apliciranjem detalja u njihovoj istoj boji⁴⁵⁸.

Analiza svih tih navedenih obilježja upućuje na zaključak da materijal sa starohrvatske nekropole u Ždrijacu predstavlja standardne oblike staklenih predmeta koji su karakteristični za 6. i 7. stoljeće. No širina područja na kojima se takvi oblici pojavljuju ostavlja šire mogućnosti za utvrđivanje njihova produkcijskog podrijetla. Usporedbe sa srodnim nalazima s područja sjeverne Italije, odnosno lokaliteta kao što su Nocera Umbra, Invillino ili Castel Trosino, zatim postojanje staklarske radionice u Torcellu u 7. i 8. stoljeću, ali i slovenska nalazišta poput Kopra sugeriraju moguće sjevernojadransko ishodište. Međutim, povezivanje dekoracije ždrijačke boce s produkcijom istočnomediteranskih radionica te prisutnost staklenih čaša na nozi na cijelom Mediteranu upućuje na mogućnost orijentalne provenijencije. Ostavlja se pritom prostor za tumačenje kojim bi se samo boca mogla promatrati kao import iz istočnog Sredozemlja, a čaše na nozi mogli bismo smatrati proizvodom venecijanskih ranosrednjovjekovnih radionica.

⁴⁵⁵ J. BELOŠEVIĆ, 2007, 417.

⁴⁵⁶ D. B. HARDEN, 1975, 22; M. UBOLDI, 1993, 294.

⁴⁵⁷ M. UBOLDI, 1993, 296–297.

⁴⁵⁸ D. FOY, 1995, 204–213.

Na temelju sagledanih sveukupnih nalaza, cjelina nekropole vremenski je smještena u prvu polovinu 9. stoljeća, kada se uz poganske ritualne običaje koji karakteriziraju pogrebne obrede na nekropoli pojavljuju i elementi vezani za kršćansko duhovno određenje pokojnika. Naime, staklene čaše tipoloških oblika sličnih ranije opisanima koje su u ranokršćanskom razdoblju korištene kao zavjetni lumini otvaraju mogućnost da je i u slučaju dvaju ždrijačkih grobova (310 i 322) možda bila riječ o uljnim svjetiljkama kao simbolima vječnog svjetla, koje su se prilagale uz pokojnika. Na tom tragu i dospjeće tih predmeta u ninske grobove vrlo je vjerojatno posljedica trgovačkih, političko-diplomatskih ili susreta na tragu kristijanizacije koje je ninski velikodostojnik mogao ostvarivati s bizantskim ili franačkim elitama.

A da se stakleni nalazi iz grobova mogu smatrati i značajnim elementom u pogrebnom obredu pripadnika društvene elite čini se da pokazuje i nalaz trbušaste staklene boce pronađene prilikom istraživanja na ranosrednjovjekovnom groblju u Vaćanima kod Bribira. Prilikom istraživanja ukupno 18 grobova istražen je i sarkofag u kojem je bio priložen karolinški mač K-tipa, ostruge, keramički pršljen, zlatnik Konstantina V. Kopronima i njegova sina Lava (751. – 755.) te trbušasta boca tamnozeleno boje.⁴⁵⁹

Sl. 38. Staklena boca iz sarkofaga s groblja u Vaćanima kod Bribira; izvor: T.FABIJANIĆ – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, u tisku

Pretpostavlja se da je skelet iz druge polovine 7. stoljeća premješten na dno sarkofaga, dok su prilozi atribuirani sekundarnom kasnijem ukopu.⁴⁶⁰ S obzirom na nalaz karolinškog mača i staklenog predmeta nameće se usporedba ukopa iz Vaćana s onim iz groba 322 na Ždrijacu te se i ondje razmatra viši socijalni status pokojnika. Datacija korištenjem

⁴⁵⁹ Ž. KRNČEVIĆ – T. FABIJANIĆ, 2013, 48–49.

⁴⁶⁰ T. FABIJANIĆ – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, u tisku.

radioaktivnog izotopa ugljika ^{14}C pokazala je da je vrijeme ukapanja vjerojatno 8. stoljeće.⁴⁶¹ Preliminarna analiza tipologije staklene boce uputila je na područje Levanta ili možda Cipra.⁴⁶²

3.2.6. Ostali nalazi s kršćanskom simbolikom

Na više lokaliteta s prostora Cetinske krajine evidentirana je specifična praksa urezivanja ili uklesavanja križa na dijelovima grobne arhitekture. Uočeno je da se ta pojava javlja pretežno u grobovima s kršćanskim načinom pokapanja, no s obzirom na to da neka od groblja na kojima se ona očituje pripadaju skupini koja sadrži i horizont ukopa s poganskom praksom te grobove koje prosuđujemo kršćanskima, smatram da je promatranje te pojave bitno za dokumentiranje procesa pokrštavanja. Situacija s kontinuitetom poganskog i kristijaniziranog ritusa potvrđena je primjerice na groblju u Glavicama kod Sinja gdje se na pozicijama Gluvine kuće, Gluvine kuće II i Poljaci manifestiralo više takvih nalaza križnih oznaka. Uglavnom je riječ o urezivanju znaka križa s unutarnje strane donožnih ploča grobne konstrukcije, iako je na jednom slučaju zabilježeno urezivanje i na uzglavnoj ploči.⁴⁶³

Sl. 39. Urezani križevi na donožnicama grobova iz okolice Sinja; izvor: T. VEDRIŠ, 2015, 182.

Varijante oblika križeva su različite pa susrećemo grčki, Andrijin ili malteški križ koji se različito oblikuju. Kao posebnost ističe se praksa da se pri ukopu odraslih pokojnika urezuje grčki križ s istostraničnim trokutima na vrhu, dok je kod dječjih ukopa uočeno pojavljivanje grčkog križa s grančicama.⁴⁶⁴ Dosad su takvi nalazi križeva utvrđeni na ukupno devet

⁴⁶¹ M. NOVAK i drugi, 2015, 13.

⁴⁶² To potvrđuje i istovjetno podrijetlo pretpostavljeno na temelju antropološke analize osteološkog materijala; M. NOVAK i drugi, 2015, 13.

⁴⁶³ M. PETRINEC, 2009, 104–105.

⁴⁶⁴ M. PETRINEC, 2002, 222–223.

nalazišta.⁴⁶⁵ Uz spomenute pozicije u Glavicama kod Sinja to su Bare u Lučanima, Radanuše – Vukov potok u Hrvacama, Otok, Turjaci i Trilj.

3.3. Misionarski predmeti i relikvijari

Ustanovljena ostavština karolinškog podrijetla iz inventara starohrvatskih grobova u literaturi je najčešće objašnjavana kao posljedica trgovačkih ili vojnih utjecaja, ali jednim dijelom i kao rezultat nastojanja misionara i franačkih svećenika u širenju liturgije. Ti misionari, osim svog djelovanja u održavanju bogoslužja, imali su udjela i u opremanju i nabavci crkvenog inventara što demonstrira određeni broj pronađenih izrađevina umjetničkog obrta za koje bismo mogli reći da više spadaju u korpus povijesno-umjetničkih, a manje arheoloških nalaza. U tu grupu predmeta s visokom umjetničkom vrijednošću koji su usto i izniman materijal za sagledavanje procesa pokršćavanja ranosrednjovjekovnih populacija na prostoru istočnojadranskog zaobalja ubrajamo nalaz kadionice pronađene kraj izvora Cetine, dva relikvijara iz Nina, a bliskog su im karaktera i luksuzno ukrašeni pojasni jezičac iz Vrbljana kod izvora Sane te pojasna garnitura iz Mogorjela. Kronološki ih većinom smještamo u posljednju četvrtinu 8. ili na sam početak 9. stoljeća.

3.3.1. Kadionica iz Stare Vrlike

Kadionica iz Stare Vrlike najznačajniji je nalaz među spomenutima, osobito zbog svoje liturgijske funkcije, što svakako možemo smatrati prvorazrednim dokazom prakticiranja kršćanstva. Iako je pronađena kao slučajni nalaz te su nam okolnosti njezina pronalaska nepoznate, pretpostavlja se njezina povezanost s grobljem oko crkve Sv. Spasa.⁴⁶⁶ Izrađena je od izlivenog srebra, a po svojim osnovnim morfološkim osobinama predstavlja unikatni primjer ukupne karolinške ostavštine. Bogato je ukrašena i djelomično pozlačena. Noga i jajoliki recipijent ukrašeni su geometrijskim motivima izvedenim rovašenjem, a stilizirani cvjetni ornamenti između arkada na tijelu recipijenta izvedeni su nieliranjem. Na obodu su tri alke na koje se hvataju lanci koji su pri vrhu ovješeni na zajedničkom trokrakom hvatištu. To je hvatište na izdancima ukrašeno stiliziranim ptičjim glavama. Kadionica iste tipologije i načina izrade,

⁴⁶⁵ A. MILOŠEVIĆ, 1997, 111–126; V. GAŠPARAC GUNJAČA – A. MILOŠEVIĆ, 2007, 443–452.

⁴⁶⁶ D. JELOVINA, 1990, 46.

*Sl. 40. Kadionica iz Stare Vrlike;
izvor: A. MILOŠEVIĆ, 2000b, 251-
253.*

ali neukrašena, otkrivena je 2000-ih godina na ranosrednjovjekovnoj vojnoj utvrđi iz karoliniškog doba, Gradišću nad Bašljem (sjevernije od Kranja u Sloveniji).⁴⁶⁷ Datira se u prvu polovinu 9. stoljeća te se na temelju sad već dvaju utvrđenih nalaza slične tipologije neki autori pitaju nije li možda takav model kadionica bez poklopca bio i neka tipična karakteristika karoliniškog doba.⁴⁶⁸ Ipak, temeljem ukrasnih elemenata čini se da najprihvatljivijom komparacijom možemo smatrati onu s Tasilovim kaležom iz Kremsmünstera u Austriji koji se datira između 768. i 778. godine.⁴⁶⁹ Premda neki autori prema radioničkim obilježjima interpretiraju nalaz iz Vrlike kao stariji,⁴⁷⁰ vrlička kadionica pokazuje blisku povezanost s navedenim kaležom iz Austrije, temeljem čega se može tumačiti kao istovremena.⁴⁷¹ Vežu ih srodan osnovni oblik, kompozicija ukrasa, tehnike ukrašavanja te koloristički efekt djelomične pozlate. U odnosu na Tasilov kalež različita su izvorišta geometrijskih ukrasnih motiva. Na primjeru s austrijskog nalazišta dekorativni elementi razvijeni su pod utjecajem anglosaksonske umjetnosti 8. stoljeća,⁴⁷² dok se nalazi kraj izvora Cetine vezuju za tradiciju umjetnosti seobe naroda od Italije i srednjeg Podunavlja do galsko-rajskih područja. Pojavljivanje vrličke kadionice na tlu Dalmatinske Hrvatske smješta se u vrijeme od 803. do 888. godine i prestanka

⁴⁶⁷ Š. KARO – T. KNIFIC, 2015, 285–296.

⁴⁶⁸ A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 110–111.

⁴⁶⁹ G. HASELLOF, 1951, 10; K. VINSKI-GASPARINI, 1958, 97.

⁴⁷⁰ K. VINSKI-GASPARINI, 1958, 129 i d; Z. VINSKI, 1978, 164.

⁴⁷¹ J. BELOŠEVIĆ, 1998, 118–120.

⁴⁷² Otuda i dvije interpretacije o radioničkom podrijetlu Tasilova kaleža. Jedno je mišljenje da predstavlja proizvod zlatarskog obrta onodobne Bavarske, a drugi mu traže ishodište u sjevernoitalskim radionicama koje također očituju utjecaje otočke umjetnosti, no koje svoju produkciju obogaćuju i biljnim i geometrijskim ornamentima ili motivima pletera kao dijelovima kasnoantičke tradicije; Ž. TOMIČIĆ, 2020, 151-153.

karolinškog utjecaja na tim prostorima, vjerojatno kao uporabni predmet franačkih misionara.⁴⁷³ Pritom vjerodostojna izgleda rekonstrukcija J. Beloševića koji prema mjestu nalaza kadionice na vrelu Cetine pretpostavlja njihov boravak u tamo zatečenom ranokršćanskom sakralnom objektu, negirajući time mišljenja da su Crkvu na tom prostoru konstituirali tek početkom 9. stoljeća franački misionari i stvarajući konstrukciju o mogućem ranokršćanskom sloju crkve Sv. Spasa.⁴⁷⁴

3.3.2. Relikvijar sv. Marcele, sv. Asela i sv. Ambroza iz Nina

Osobitu vrijednost u povijesnim, povijesno-umjetničkim i arheološkim raspravama vođenima do sada na više razina pripisujemo i dvama relikvijarima pronađenima u Ninu, koji su izloženi u riznici ninske župne crkve. Oni nude elemente za tumačenje ranosrednjovjekovnog umjetničkog obrtništva, provedbu ikonografskih analiza, rekonstrukciju liturgijskih praksi te naposljetku i za povijesno dokumentiranje ranih faza kršćanstva na dalmatinskom prostoru. Riječ je o relikvijaru sv. Marcele, sv. Asela i sv. Ambroza te jednom relikvijaru nepoznatog svetca.

Prvi relikvijar u obliku torbice – burse – sačinjava osnovna konstrukcija od drva prekrivena srebrnim pozlaćenim limom koji je ukrašen iskucanim geometrijskim i biljnim ornamentima. Oplata bočnih stranica i dijela prednje strane vjerojatno potječe iz 14. stoljeća, kada je oštećeni moćnik bio popravljan. Glavni izvorni figuralni prikaz nalazi se na prednjoj strani relikvijara i podijeljen je u dva pojasa. U gornjem je iskucan lik Krista Pantokratora na prijestolju, a u donjem pojasu, ispod triju arkada prikazani su likovi troje svetaca. Većina autora koji su se bavili proučavanjem morfologije i značenja te povijesnoumjetničke rukotvorine suglasni su da u likovima tih triju svetaca treba prepoznati tzv. ninsku trijadu, sv. Ambroza – milanskog biskupa, sv. Marcelu i sv. Anselma – đakona. Likovi svetaca ujednačene su veličine. U sredini je sv. Marcela prikazana u liku djevice, uzdignutih ruku moliteljice. Na lijevoj strani u stavu oranta je i sv. Ambroz, odjeven u misnicu i s tonzurom na glavi. Sv. Anselmo (Asel) ispod desne arkade prikazan je odjeven u dalmatiku, s tonzurom na glavi i kadionicom u ruci.⁴⁷⁵ Oblik relikvijara u obliku torbice – burse – čest je u merovinškoj i karolinškoj umjetnosti, a vezuje se za pojavu malih prenosivih oltara predviđenih za improvizirano bogoslužje, najčešće u neposvećenim prostorima. Uz iskucane geometrijske ornamente na poledini te upotrebu

⁴⁷³ K. VINSKI – GASPARINI, 1958, 129–130.

⁴⁷⁴ To je pretpostavio: Z. VINSKI, 1978, 164.

⁴⁷⁵ Zanimljivost je potpuno drukčiji oblik ove kadionice u odnosu na nalaz iz Stare Vrlike.

višestrukih arkada u rafiguraciji, takav oblik vezuje ga za kulturni krug karolinške umjetnosti, no vrijeme njegova nastanka nije moguće preciznije utvrditi. Stariji autori kao moguću dataciju izrade najčešće navode 8. stoljeće,⁴⁷⁶ a smatra se da je izrađen u nekoj od sjevernoitalskih zlatarskih radionica. Zaključci o atribuciji svetačkoj trijadi iz milanskog kršćanskog kruga izvedeni su na temelju formalno-stilskih odlika paralelnih sa svetačkim figuracijama na bursama iz prve polovine 9. stoljeća iz Clunyja, Siona, s relikvijarom iz Ellwangena i krizmarijem iz Mortainea.⁴⁷⁷ Dataciju na početak 9. stoljeća te povezanost s obrtničkim radionicama sjeverne Italije i s mogućim misionarskim angažmanom benediktinaca iz Sant’Ambrogia u Milanu sugerira A. Milošević, naglašavajući kao segmente važne za dataciju – specifičan zatvoreni oblik kadionice koju drži pretpostavljeni lik đakona Anselma odnosno upotrebu dekorativnog elementa višestrukih arkada u kompoziciji.⁴⁷⁸ Isto prihvaća i N. Jakšić, posebno iščitavajući iz svetačke grupe dodatne potvrde o vezama Nina i Lombardije početkom 9. stoljeća, u vremenu obnove ninske Crkve u okviru Akvilejskog patrijarhata.⁴⁷⁹

Sl. 41. Relikvijar sv. Marcele, sv. Asela i sv. Ambroza iz Nina; izvor: T. VEDRIŠ – N. MARAKOVIĆ, 2021, 95.

Novija istraživanja koja kao svoj glavni cilj ističu objektivnije sagledavanje tipološko-stilskih karakteristika, lišeno naknadnih i prenesenih historiografskih konstrukcija, izlučila su i neke nove interpretacije koje dijelom potvrđuju dosadašnja mišljenja, a dijelom ih postavljaju

⁴⁷⁶ L. JELIĆ, 1911, 3 i d.; Lj. KARAMAN, 1943, 134; I. PETRICIOLI, 1969, 341.

⁴⁷⁷ I. PETRICIOLI, 1997, 55–59.

⁴⁷⁸ A. MILOŠEVIĆ, 2000b, 288.

⁴⁷⁹ N. JAKŠIĆ – R. TOMIĆ, 2004, 46–48.

na potpuno nov način. Prva je proizašla iz analize A. Jurčevića koji na temelju komparacije ornamentike i kompozicije motiva s kadionice iz Stare Vrlike i onih s relikvijara sv. Asela utvrđuje pozamašne sličnosti između tih dvaju reprezentativnih karolinških predmeta na temelju kojih, unatoč činjenici da su izrađeni različitim tehnikama (lijevanja odnosno iskucavanja), pretpostavlja njihovo isto radioničko podrijetlo.⁴⁸⁰ Drugu, interdisciplinarnu povijesnu i povijesnoumjetničku analizu donose T. Vedriš i N. Maraković.⁴⁸¹ Oni najprije preispituju koncept ninske, odnosno trijade preslikane iz kulta milanskih svetaca te uočavaju nedosljednosti na temelju kojih u konačnici u ženskom liku iz centralnog dijela kompozicije na prednjoj strani relikvijara iz Nina prepoznaju lik Bogorodice.⁴⁸² Budući da su utvrdili da je lik Bogorodice uz lik Krista jedini centralan u ikonografskim kompozicijama prikaza svetaca i na komparativnim primjercima bursi širom Europe, zaključuju da se o takvom slučaju radi i u Ninu. U tom kontekstu, ikonografiju s ninske burse sagledavaju kao prikaz sv. Ambroza, sv. Anselma i Bogorodice. Sve to osobito potkrepljuju i situacijom s ninskim crkvama gdje je u ranosrednjovjekovnom razdoblju uz katedralu sv. Anselma prisutan i Samostan sv. Ambroza te povećana crkva posvećena Sv. Mariji.⁴⁸³ Navedeni autori preispituju i argumente na temelju kojih su raniji autori datirali relikvijar u 8. ili 9. stoljeće te donose komparacije istih motiva koji se pojavljuju i kasnije, sve do 11. i 12. stoljeća.⁴⁸⁴ Sukladno tome otvaraju put za mogućnost da relikvijar – bursa – nije u Nin stigao u najranijoj misionarskoj fazi karolinškog kulturnog utjecaja, već da je bio izrađen i došao nešto kasnije, možda pri uspostavi Ninske biskupije u 9. stoljeću ili čak pri obnovi biskupije sredinom 11. stoljeća. Potrebno je istaknuti da se u novije vrijeme i za neke druge ninske spomenike razmatraju slične mogućnosti povezivanja njihova nastanka s osnutkom biskupije, a ne i sa samim procesom pokrštavanja, primjerice za krsni zdenac s imenom kneza Višeslava.⁴⁸⁵

Ukupno, vrijedi istaknuti da kompleksnost problematike tumačenja relikvijara sv. Ambroza, sv. Marcele (ili Bogorodice) i sv. Anselma nudi mogućnosti za različito sagledavanje, no bez obzira na to je li u Nin došla misionarskim djelovanjima ili nešto kasnije, svakako dokazuje kontakte s karolinškim svijetom.

⁴⁸⁰ A. JURČEVIĆ, 2011, 118.

⁴⁸¹ T. VEDRIŠ – N. MARAKOVIĆ, 2021, 77–104.

⁴⁸² T. VEDRIŠ – N. MARAKOVIĆ, 2021, 88.

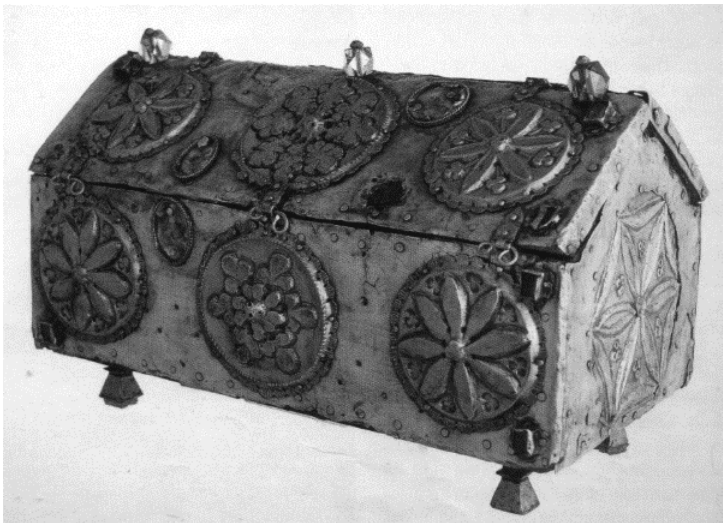
⁴⁸³ T. VEDRIŠ – N. MARAKOVIĆ, 2021, 101.

⁴⁸⁴ Posebice se to odnosi na zatvoreni tip kadionice i na kompoziciju ljudskih likova pod arkadama za koje tvrde da nisu ograničeni na karolinško razdoblje; T. VEDRIŠ – N. MARAKOVIĆ, 2021, 92–96.

⁴⁸⁵ A. UGLEŠIĆ, 2022, 95.

3.3.3. Relikvijar nepoznatog svetca iz Nina

U riznici ninske župne crkve čuva se još jedan relikvijar kojem nije utvrđen naslovnik. Sastoji se od drvene konstrukcije u obliku škrinjice s pokrovom na dvije vode, koja je presvučena srebrnim limom. Poklopac je pričvršćen šarkama, a relikvijar počiva na četiri prikucane nožice piramidalnog oblika. Ukrašen je sa 14 apliciranih šesterolatičnih i osmerolatičnih rozeta koje su raspoređene na svim stranicama škrinjice. Na bridu poklopca raspoređena su tri poliedarska ukrasa od gorskog kristala. Između rozeta nalazi se više ovalnih i četvrtastih kasetica izrađenih od srebrnog lima, unutar kojih je bilo postavljeno drago kamenje ili staklena pasta, od kojih veći dio danas nedostaje. Neke analogije u izvedbi rozeta vezuju tu izrađevinu za krug karolinške umjetnosti, no nedostatak jasnijih stilskih odlika otežava preciznije zaključke te se pretpostavljena datacija traži u širokom rasponu od 7. do 9. stoljeća. Luka Jelić datira taj relikvijar u 7. i 8. stoljeće, a u nekim pak svojim kasnijim radovima u 9. stoljeće, dok Ivo Petricioli donosi neke analogije koje ga vezuju za 7. stoljeće.⁴⁸⁶

Sl. 42. Relikvijar nepoznatog svetca iz Nina; izvor: A. MILOŠEVIĆ, 2000b, 289-290.

3.3.4. Pojasni jezičac iz Gornjih Vrbljana

O franačkom misionarenju na unutrašnjem prostoru istočne jadranske obale u razdoblju od druge polovine 8. stoljeća govore i dva vrlo srodna upotrebna predmeta pronađena u krajevima koji su susjedni području Dalmatinske Hrvatske. To su pojasni jezičac iz kastruma u Gornjim Vrbljanima na rijeci Sani u zapadnoj Bosni te pojasna garnitura s lokaliteta Mogorjelo kraj Čapljine.

⁴⁸⁶ I. PETRICIOLI, 1969, 339 i d.

Izduženi i obostrano ukrašeni jezičac pojasa iz Gornjih Vrbljana izrađen je od bakrene slitine i pozlaćen je na vatri. Predstavlja tipičan oblik jezičca karolinškog doba koji je uz biljne i geometrijske dekoracije ukrašen i životinjskom ornamentikom otočkih (anglosaksonskih) stilskih obilježja, a koji su karakteristični za proizvode ranokarolinških kontinentalnih samostanskih radionica.⁴⁸⁷

Jezičac je izveden u obliku izduženog pravokutnika koji s jedne strane ima polukružni završetak, a na suprotnoj, ravnoj strani rupe za četiri srebrne zakovice pomoću kojih se pričvršćivao za pojas. Na prednjoj strani nalaze se tri kompozicije sa životinjskim ornamentom među kojima su ukovane srebrne pločice s motivima križeva. Uz rubove dužih stranica jezičca dodatno su ukovane manje pravokutne pločice od srebra na koje su postavljena reljefna slova. Kompozicija slova tvori abrevirani latinski natpis čije razrješenje sačinjava formulu *S(an)C(tu)S, S(an)C(tu)S, S(an)C(tu)S, D(omi)N(u)S, S(a)B(aoth)*. Ta formula predstavlja zazivanje Svetog Trojstva ili Svevišnjega, a preuzeta je iz kanona mise gdje označava zaključnu himnu predslavlja te možda u njoj možemo prepoznati natpis zavjetnog karaktera. Stražnja strana ima dva prikaza životinjskog ornamenta između kojih su raspoređena tri četverokutna polja s reljefnim natpisom. Taj je natpis cjelovit i glasi: *TETGIS FABER ME FECIT*. Prijevod nam otkriva da se radi o imenu osobe koja je predmet izradila, odnosno kovaču Tetgisu.⁴⁸⁸ Grafička analiza slova abrevijatura i natpisa izvedenih rustičnom kapitalom ukazuje na bliskost s već opisivanim Tasilovim kaležom.⁴⁸⁹ To potvrđuje i slično tretiranje biljnih i životinjskih ornamentata s karakteristično zabačenim glavama životinja. Takvi se prikazi vezuju za kontinentalne radionice pod jakim utjecajem britanskog otočja koje karakterizira izrazita upotreba životinjske ornamentike.⁴⁹⁰ Budući da je uz to djelomično ukrašen i rovašenim biljnim ornamentima, zagovornici sjevernoitalskog podrijetla Tasilova kaleža isto ishodište pripisuju i pojasnom jezičcu iz Vrbljana.⁴⁹¹ Drugi opet, poput Z. Vinskog i J. Beloševića, taj karolinški predmet datiraju u drugu polovinu 8. stoljeća te ga pripisuju radionicama u Porajnju.

⁴⁸⁷ Z. VINSKI, 1978, 143 i d.

⁴⁸⁸ Tetgis je franačko vlastito ime, potvrđeno u npr. Tetgisusu iz Reimsa, iz 8. ili 9. st. Usp: A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 114.

⁴⁸⁹ M. JARAK, 2020, 234.

⁴⁹⁰ Z. VINSKI, 1977-78, 144–157.

⁴⁹¹ A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 113.

Sl. 43. Pojasni jezičac iz Gornjih Vrbljana; izvor: M. JARAK, 2020, 235.

Domišljanja o mogućim donositeljima jezičca na taj kasnoantički kaštel različita su. Veliku pomoć pritom ne pruža ni ranokarolinška ostruga s jedinstvenim ušicama na krajevima krakova, koja je s njim pronađena. Jedno mišljenje povezano je s mogućom karolinškom posadom na tom lokalitetu, a koja je kontrolirala staru rimsku cestu *Salona – Siscia*, među kojom je neki istaknuti karolinški ratnik nosio tako urešen pojas i usporedno s vojnim obvezama misionario među poganskim narodima.⁴⁹² Druga rekonstrukcija kao nositelje prestižnog ukrasa vidi misionare, i to upravo one koji su ostavivši kadionicu na vrelu rijeke Cetine zaobišli Dinaru i doprli do kastruma na izvoru Sane s namjerom pokrštavanja i Slavena u Hrvatskoj susjednim sklavinijama.⁴⁹³ Zbog blizine tih dvaju lokaliteta smatram da je posve moguće da su mogli poslužiti kao postaje franačkim misionarima. Takvu pretpostavku možda potvrđuju i sličnosti na stilsko-dekorativnoj i tehnološkoj razini nalaza iz Gornje Vrlike, onog iz Vrbljana, pa čak i pojasne garniture iz Mogorjela koje uočavaju i raniji i kasniji autori.⁴⁹⁴

3.3.5. Pojasna garnitura iz Mogorjela kraj Čapljine

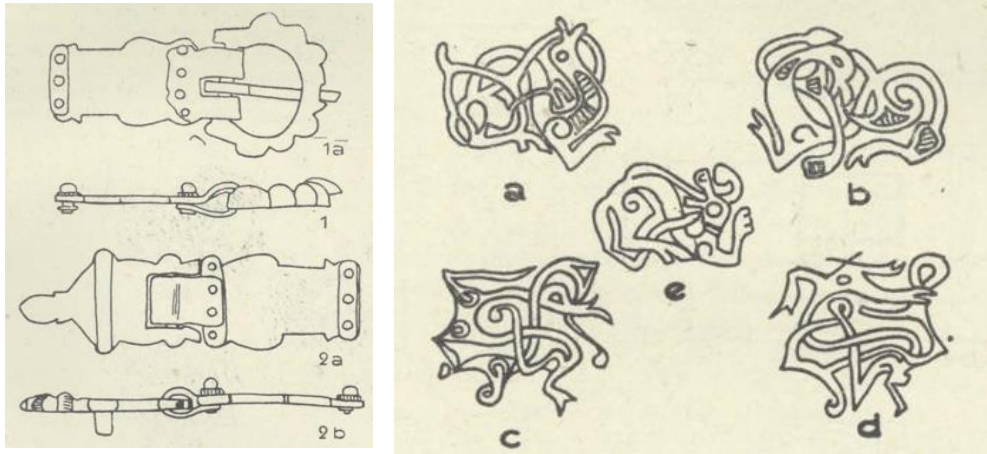
Pojasnu garnituru iz Mogorjela kraj Čapljine sačinjavaju kopča s okovom i dvodijelni jezičac. Kopča izrađena od pozlaćene bronce sastoji se od profilirane pređice koja završava stiliziranim ptičjim glavama, igle s također izvedenim ptičjim prikazom na vrhu te okova sa sedam srebrnih zakovica, na kojem je prikaz nekog četveronošca, u životinjskom stilu otočke umjetnosti. Jezičac je pak izrađen iz dva dijela spojena jednostavnim oblikom šarke pričvršćene s četiri zakovice. S donje neukrašene strane ima ušicu za provlačenje remena. Dio jezičca koji se s tri srebrne zakovice pričvršćivao na pojas ima rovašeni lik četveronošca sličan onome s okova kopče, dok drugi dio sa stiliziranim pupoljkom na vrhu ima pojednostavljeni prikaz dviju

⁴⁹² A. MILOŠEVIĆ, 2000a, 110–115.

⁴⁹³ J. BELOŠEVIĆ, 1998, 124–125.

⁴⁹⁴ Z. VINSKI, 1977–1978, 162; A. JURČEVIĆ, 2011, 112 i d.

isprepletenih životinja.⁴⁹⁵ Ti elementi nesumnjivo očituju pripadnost ranokarolinškom kulturnom krugu s analogijama u sličnim predmetima pronađenim na širokom prostoru od Sjevernog mora preko tirinške i rajnske oblasti do Bavarske i mjestimično do srednje Italije.⁴⁹⁶ Kvalitetno izrađenim ornamentom životinja predstavlja izuzetan primjer tzv. otočke umjetnosti na kontinentu, a datira se u vrijeme druge polovine 8. stoljeća.

Sl. 44. Pojasna garnitura iz Mogorjela, s izlučenim životinjskim prikazima; izvor: J. WERNER, 1961, 237, 238.

Iz tih nalaza jezičca i pojasne kopče te prisutnosti značajnijeg broja ostruga može se iščitati vrlo rani karolinški utjecaj na širem prostoru Dalmatinske Hrvatske. U tom kontekstu vrijedno je i zapažanje Z. Vinskog koji pretpostavlja mogućnost da misionare prate trgovci, pa i sami majstori obrtnici, koji pridonose karolinškoj materijalnoj ostavštini.⁴⁹⁷ Na tom su tragu i pretpostavke o postojanju lokalnih radionica karolinške produkcije u tim krajevima koje su trebale zadovoljiti potrebe i za liturgijskom opremom, ali i za svim potrepštinama nužnim misionarima.⁴⁹⁸ Ono što će nam dalje posvjedočiti utjecaj karolinškog kulturnog kruga starohrvatski su epigrafski kameni spomenici.

3.4. Ranosrednjovjekovni kameni epigrafski spomenici

U korpusu epigrafskih spomenika s arheoloških lokaliteta Dalmatinske Hrvatske niz je onih koji u svom sadržaju imaju imena vladara ili drugih dostojanstvenika, svjetovnih i kleričkih. Već samim time oni predstavljaju izuzetan povijesni izvor, a u okolnostima kada se vrijeme njihova nastanka može s prilično velikom sigurnošću determinirati, kao što je to slučaj

⁴⁹⁵ J. WERNER, 1961, 235–242.

⁴⁹⁶ M. ZEKAN, 1994, 68–69; N. MILETIĆ, 1963, 156.

⁴⁹⁷ M. JARAK, 2020, 235.

⁴⁹⁸ Z. VINSKI, 1977–1978, 162.

s natpisima koji donose imena hrvatskih knezova – Trpimira, Branimira i Muncimira, postaju važan čimbenik u razlikovanju pojedinih proizvodnih radionica te u poblížem datiranju drugih, srodnih skulptorskih elemenata, pa i čitavih građevinskih cjelina.

Epigrafska baština prostora hrvatske kneževine sve do kraja 11. stoljeća uglavnom je obilježena latinskim jezičnim izrazom. Već to upućuje na okrenutost prije svega zapadnim izvorima kulturnog i duhovnog oblikovanja. Uglavnom su to latinski natpisi čiji je nastanak zasigurno potaknut događanjima nakon 803. godine i nominalnim dolaskom čitave Hrvatske pod vlast Franaka.

Iz tih kamenih pisanih spomenika prepoznajemo misijsko djelovanje franačkih misionara, i to izravno iz spominjanja franačkih imena svećenika, najčešće uklesanih na kamenim arhitektonskim dijelovima. Spomenici iz najranije hrvatske povijesti koje je moguće povezati s kristijanizacijom sasvim izvjesno će, dakle, biti obilježeni karolinškim prefiksom. Upravo je karolinško razdoblje zadnje četvrtine 8. i čitavog 9. stoljeća u hrvatskim krajevima obilježeno novim pojavama na području arhitekture i klesarstva. Pokrajinska središta oblikuju tako naglašeni regionalni razvoj predromanike. Zbog širine njezina nasljeđa čini nam se da je sliku prvih doticaja s kršćanstvom najjednostavnije pratiti putem analize sačuvanih epigrafskih spomenika.

3.4.1. Natpis na arhitravu ograde svetišta sv. Ambroza u Ninu

Prvi iz skupine nalaza sa spomenom franačkih imena natpis je s imenom opata Teudoberta, uklesan na sačuvanim dijelovima arhitrava ograde svetišta iz Nina.⁴⁹⁹ Riječ je o dvije grede koje su pronađene kao ponovno upotrijebljeni elementi u crkvi sv. Mihovila prije njezina rušenja godine 1912., a izvorno su pripadale crkvi benediktinskog Samostana sv. Ambroza u Ninu.

Ukrasna kompozicija lica grede strukturno je sastavljena iz tri pojasa – gornjeg s niskom izvedenim troprutim kukama koje počivaju na istaknutom rebru, potom središnjeg ukrasnog polja s nizom troprutih petlji te donjeg pojasa s natpisnim poljem. Natpis je solidno sačuvan na lijevom, a gotovo potpuno nečitak na desnom dijelu arhitrava. Stoga se danas on cjelovitije reproducira na temelju starih crteža L. Jelića. Rekonstrukcija izgleda ovako:⁵⁰⁰

⁴⁹⁹ Ž. RAPANIĆ, 1981, 183 i d.; V. DELONGA, 1996, 207 i d.

⁵⁰⁰ V. DELONGA, 1996, 209.

[...t]EMPORIBUS DOM(i)NO B[ra]NNIMERO DUX SLCAUORUM[...]ORIT HU[...]

(lijevi ulomak)

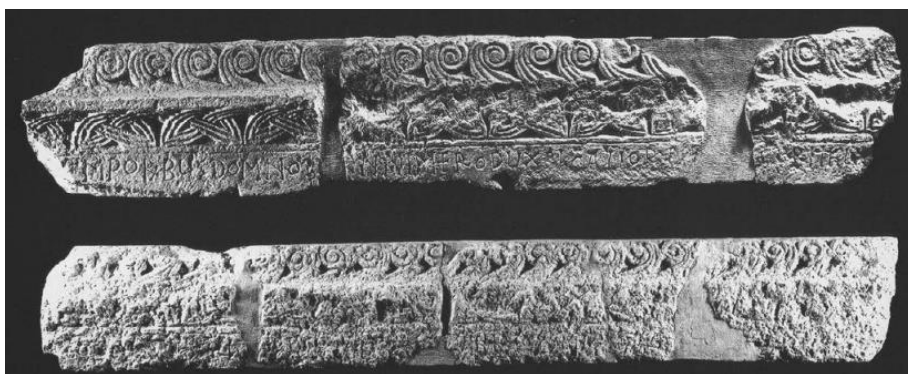
EGO TEUDEBERTUS ABBA[s] PRO REMEDIO ANIME MEE FIERI ROG[avi] (desni

ulomak)

[...quis l]EGET ORET PRO ME PECCATOR[e]

(U vrijeme gospodara Branimira, kneza Slavena...? -

Ja Teudobert opat, za spas svoje duše zamolio sam da se načini ... tko pročita neka moli za mene grešnika).

Sl. 45. Dijelovi arhitrava ograde svetišta iz crkve Sv. Ambroza u Ninu; izvor: V. DELONGA, 1996, 174.

Grafološkom i lingvističkom analizom utvrđene su specifičnosti koje taj spomenik, datiran prema spomenu kneza Branimira (879. – 892.) u drugu polovinu 9. stoljeća, stavljaju u krug karolinške umjetnosti. Prva je svakako franačko ime opata Teudobertusa kojeg se tumači kao osobu iz viših klerikalnih krugova⁵⁰¹ i koji kao zavjetnik ili donator participira u izgradnji ili opremanju možda i samostanske crkve u Ninu. Njegovo franačko podrijetlo tumači i utvrđene jezično-fonetske pogreške u pisanju,⁵⁰² a karolinški utjecaj potvrđuje i upotreba specifičnog grafema „M“ u rustičnoj kapitali, koja odaje određene uzore u kaligrafiji inzularnog stila koji je preko karolinške kulturne ekspanzije dospio i na prostor Dalmacije.⁵⁰³ Stilske klesarske karakteristike, prije svega oštra i precizna tehnika i korišteni ukrasni motivi (kuke i „pereci“), upućuju na proizvod domaće klesarske radionice koju se u literaturi najčešće tipologizira kao Benediktinsku klesarsku radionicu iz vremena kneza Branimira.⁵⁰⁴ Uz opisani nalaz arhitrava iz Nina najreprezentativniji primjerci te radionice dijelovi su arhitrava, odnosno

⁵⁰¹ Neki mu autori pripisuju čak i funkciju nadstojnika benediktinskog Samostana sv. Ambroza u Ninu.

⁵⁰² *Slavorum* umjesto *Scavorum*. V. DELONGA, 1996, 44–47.

⁵⁰³ Opširnije: Lj. KARAMAN, 1930, 170, T. I i II; V. DELONGA, 1996, 44–47.

⁵⁰⁴ Njihovu produkciju interpretira N. JAKŠIĆ, 1995, 141 i d; I. JOSIPOVIĆ, 2013, 169–176.

trabeacija iz Muća Gornjeg i Otrisa s imenom hrvatskog kneza Branimira i arhitrav iz Uzdolja na kojem se spominje Muncimir (892. – 910.).⁵⁰⁵

U tom nizu jedan osobito važan detalj uočen je na posvetnom natpisu iz Otrisa. Naime, na njemu se kao jedan od titulara navodi i sv. Krševan, što je iznimna rijetkost na prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske. S obzirom na tu činjenicu N. Jakšić smatra da bi posredovatelj u širenju tog kulta i u Otrisu trebalo tražiti u benediktinskim redovnicima kojima je sjedište na istočnojadranskom području bio Samostan sv. Krševana u Zadru.⁵⁰⁶ Shodno tome, sva kamena plastika koja je stilski i dekorativno sukladna tim nalazima datiranim putem zabilježenih povijesnih osoba Branimira i Muncimira spada u nalaze nastale pod utjecajem benediktinaca, odnosno Benediktinske klesarske radionice.⁵⁰⁷

3.4.2. Nadvratnici s uklesanim natpisima iz crkve sv. Marte u Bijaćima

Slično tumačenje kao i prethodni nalaz imaju spomeni đakona i svećenika Gumperta s kamenih nadvratnika otkrivenih pri istraživanju crkve sv. Marte u Bijaćima.⁵⁰⁸ Ime tog svećenika nalazi se na četiri od šest nadvratnika. Dva su pronađena na prostoru ranosrednjovjekovne crkve sv. Marte, a preostala četiri kao spolije u zidu porušene barokne crkvice, također posvećene sv. Marti u Bijaćima. Svi su izrađeni preklešavanjem rimskih stupova te su fragmentarno sačuvani, što otežava i tekstualnu interpretaciju. Ulomak A) nadvratnika ima uklesan natpis: † *EGO GVMPERTVS DIACON[vs..]* – (Ja, đakon Gumpert) i povezuje se sadržajno s ulomkom B) na kojem čitamo: [...*ist*]O [*d*]OMO *FIERI PRECEPI*[...] – (...naložio sam da se izgradi ova crkva...)

Oba su natpisa izvedena bez ukrašenih površina, s plitko urezanim pravokutnim okvirom oko teksta. Grafološka analiza, osobito pisanje slova *G* s kosom završnom hastom ili slova *E* s okomitom hastom koja prelazi osnovnu liniju slova, daje elemente za dataciju od kraja 8. do sredine 9. stoljeća. Naslovljenik Gumpert svojim imenom odaje germansko podrijetlo,

⁵⁰⁵ I. JOSIPOVIĆ, 2013, 169–176. Fragmentarno sačuvani natpis s arhitrava iz crkve sv. Martina u Lepurima N. Jakšić recentnije također interpretira kao spomen Branimira.

⁵⁰⁶ N. JAKŠIĆ, 2002, 115.

⁵⁰⁷ Nalazišta na kojima se pretpostavljaju takvi nalazi kamene plastike su Kula Atlagić, Otrës, Muć Gornji, Biskupija – Crkvina, Stupovi, Bukorovića podvornica, Lepuri, Uzdolje, Split – katedrala, Blizna, Nin, Bribir, Zadar – Sv. Krševan, Košljun, Posedarje i Pađene; I. JOSIPOVIĆ, 2013, 199.

⁵⁰⁸ Istraživanja su vršena između 1902. i 1905. te revizijska između 1967. i 1970. Usp.: D. JELOVINA – D. VRŠALOVIĆ, 1968, 173–176.

osobito povezivo s Langobardima. Stoga neki autori⁵⁰⁹ u njemu prepoznaju misionara langobardskog podrijetla koji je kao svećenik Akvilejskog patrijarhata širio kršćanstvo u Hrvatskoj. Ulomak C) dio je lijevog kraja nadvratnika, a s prednje strane, u također uokvirenom polju, čita se natpis: *[ego Gv]MPERTUS PRESBITE[r]* – (Ja Gumpert prezbiter...). U tom Gumpertu prepoznajemo đakona iz prethodnog primjera, koji je napredovao u svojoj službi te je sada uzdignut u rang svećenika. O njemu se govori i na ulomku D). Taj ulomak sadrži natpis izveden u dva retka, jedan unutar pravokutnog okvira i nastavak izvan njega: *EGO GVMP[er]TU[s] [p](res)B(yte)R ISTVM D[o]MUM [fi]ERI ROGAV[i]* – (Ja svećenik/prezbiter Gumpert zamolio sam da se sagradi ta crkva). Peti ulomak nadvratnika, E), nije sačuvan i poznat je samo prema objavi Lj. Karamana⁵¹⁰ koji je iz fragmentarnog natpisa uspio razaznati samo ime Gumpert. Na lokalitetu u Bijaćima pronađen je još jedan nadvratnik, F), a natpis na njemu otkriva još jednog svećenika, mogućeg donatora u izgradnji crkve sv. Marte, a to je prezbiter Gracijan.⁵¹¹

Sl. 46. Nadvratnici s uklesanim natpisima iz Bijaća kod Trogira; izvor: N. JAKŠIĆ, 2000d, 180-183.

Navedeni su spomenici posebno važni za ovu raspravu zbog svećenika Gumperta. On je misionar franačkog podrijetla i njegov *cursus honorum* u svećeničkoj službi pratimo kroz attribute *diakonus* i *presbiter* kojima se titulira na analiziranim natpisima. Iz tih atributa razaznaje se uloga Gumperta kao naredbodavca (donatora) u izgradnji dok je na tom prostoru službovao kao đakon i kasnije kao svećenik. Namjerno ne definiram je li riječ o izgradnji crkve ili možda neke druge građevine iz istog kompleksa, npr. vladarskog dvora, jer kako dobro

⁵⁰⁹ V. DELONGA, 2000, 239.

⁵¹⁰ Lj. KARAMAN, 1930, 170–172.

⁵¹¹ Njegovo nam ime svjedoči kasnoantičku tradiciju.

uočava T. Marasović, bila bi nevjerojatna situacija da se od samo jedne crkve sačuvalo čak šest nadvratnika.⁵¹² Svećenici poput Gumperta predstavljali su intelektualnu elitu tadašnje Europe te su kao takvi bili nositelji kulturnih, ali i drugih djelatnosti. Stoga bi možda njegov značaj u ovom kontekstu trebalo usporediti s primjerom boravka benediktinca Gottschalka na dvoru kneza Trpimira pa u njemu tražiti inicijatora izgradnje rezidencije vladara.⁵¹³

U razlučivanju uloge koju je imao u hrvatskom društvu tog doba važno je u obzir uzeti i ono što predstavlja lokalitet Sv. Marta i vladarski posjedi u njegovoj blizini, o čemu detaljnije donosim u poglavlju o prvim sakralnim gradnjama na tlu ranosrednjovjekovne hrvatske države.

3.4.3. Natpis na arhitravu ograde svetišta crkve sv. Martina u Lepurima

U arheološkim istraživanjima koja su provedena od 1996. do 2004. godine oko crkve sv. Martina u Lepurima kod Benkovca, uz složenu tlocrtnu situaciju višefaznog ranokršćanskog kompleksa i evidentiranih građevinskih intervencija i preuređenja u 9. stoljeću, za vrijeme vladavine hrvatskog kneza Trpimira, a potom i Branimira, otkriveno je i nekoliko ranosrednjovjekovnih kamenih epigrafskih nalaza. Za ovu raspravu vrijedi istaknuti arhitrav ograde svetišta koji je sačuvan u punoj duljini – od spoja sa zabatom do dijela koji se ugrađivao u zid. Ukrašen je ornamentom u obliku pasjeg skoka, a ispod toga polja teče natpis: [...]*JERTUS ABBA HVNC DOMUM (edifi)CAVIT.*

Sl. 47. Kamena greda iz Lepura kod Benkovca; izvor: N. JAKŠIĆ, 2000d, 278-280.

Sadržaj natpisa otkriva donatora tog pluteja, a njegovo ime uključuje onaj specifičan sufiks *-ertus*, karakterističan za franačka imena poput spomenutog *Teodebertusa*, đakona *Gumpertusa* kojeg nalazimo zasvjedočenog na epigrafskim spomenicima iz crkve sv. Marte u

⁵¹² T. MARASOVIĆ, 1999, 340.

⁵¹³ T. MARASOVIĆ, 1999, 356–357; L. KATIĆ, 1932, 1-30.

Bijaćima ili pak opata *Odolbertusa*, mogućeg priora Samostana sv. Krševana u Zadru.⁵¹⁴ Uzimajući u obzir ne preveliku geografsku udaljenost između Nina i Lepura, N. Jakšić, a kasnije i I. Josipović, pretpostavljaju da bi i osoba dokumentirana na natpisu iz Lepura mogao biti isti onaj ninski Teodebertus. Prisutnost karolinških misionara na ranosrednjovjekovnom hrvatskom prostoru možda možemo nadopuniti još jednim nalazom s istog lokaliteta. Naime, na ulomku arhitrava ograde svetišta iz druge predromaničke faze crkve sv. Martina iščitan je natpis u kojem neki autori prepoznaju osobno ime Karlo, što bi ukazivalo na širenje imena Karla Velikog tijekom 9. stoljeća.⁵¹⁵

Osim toga na nalazištu uz crkvu sv. Martina u Lepurima pronađena su i dva ulomka okvira portala crkve. Taj je okvir bio izveden adaptacijom/probijanjem antičkog sarkofaga koji je sekundarno ugrađen u strukturu crkve te su njegove stranice tako postale dovratnici i nadvratnik. Na njima se nalazio uklesani natpis od kojeg se sačuvao sljedeći tekst: ...*VS B...MIRO DVX EGO TEO...* Prema rekonstrukciji N. Jakšića natpis bi trebao izgledati: (*Temporib*)*VS B(rani)MIRO DVX EGO TEO(debertus abba(s) fecit?)*.⁵¹⁶ Takvom se slobodnom interpretacijom i u Lepurima dokumentira Branimira zajedno s Teodebertom kao inicijatora izgradnje, odnosno adaptacije crkve.⁵¹⁷

Bez obzira na potvrde takvih interpretacija o identitetu osoba čija imena pronalazimo u natpisima kamenih spomenika, važno je uočiti brojnost takvih nalaza, što nam potvrđuje izraženi intenzitet misionarskog djelovanja te procesa pokršćavanja.

3.4.4. Nadvratnik s natpisom iz Zadra (Nina)

Spomen franačkog crkvenog dostojanstvenika Anselma – đakona, naslovnika ninske katedrale u ranom srednjem vijeku i jednog od tri svetca tzv. ninske trijade (sv. Ambroza, sv. Asela i sv. Marcele), zasvjedočen je na nadvratniku iz Zadra koji je kao spolij bio ugrađen u jednom krilu palače *Nassis* u Zadru,⁵¹⁸ a koji je danas pohranjen u Arheološkom muzeju u Zadru. Krupnom latiničkom kapitalom na prednjoj je strani tog konstrukcijskog elementa ispisano: †*ANS(elmus)†DIAC(onus)†*.

⁵¹⁴ I. JOSIPOVIĆ – I. TOMAS, 2017, 299.

⁵¹⁵ N. JAKŠIĆ, 2000, 278–280.

⁵¹⁶ N. JAKŠIĆ, 2008b, 108; ISTI, 2012, 213–220.

⁵¹⁷ N. JAKŠIĆ, 2012, 213–221.

⁵¹⁸ P. VEŽIĆ, 1996, 90, sl. 8.

Sl. 48. Nadvratnik s natpisom iz Zadra; izvor: P. VEŽIĆ, 1996, 90.

Paleografska analiza odaje nastanak natpisa u doba predromanike. Slova su istaknuta u relativno dubokom reljefu i rustično modelirana. Tako je izveden i križ među riječima, dok su križevi na početku i na kraju uklesani. Pretpostavlja se da natpis potječe iz ninske katedrale i povezuje se s vremenom osnivanja Ninske biskupije.

3.4.5. Krsni zdenac s imenom kneza Višeslava

Među epigrafskim spomenicima ranosrednjovjekovne Hrvatske postoji jedan čiji natpis, paradoksalno, unatoč tome što je već više od 150 godina historiografski obrađivan, još uvijek nije doprinio sigurnom prepoznavanju osoba koje se na njemu spominju, a riječ je o kamenom krsnom zdencu iz vremena kneza Višeslava. Radi se o spomeniku iznimno važnom za domaću povijesnu i povijesnoumjetničku znanost, čija stručno-znanstvena obrada i analiza, odnosno dugogodišnje propitivanje njegova podrijetla i datacije te različita tumačenja možda najbolje oslikavaju i kompleksnost nekih od osnovnih historiografskih problema nacionalne povijesti poput pitanja doseljenja ili pokršćavanja.

O krsnom zdencu na kojem su imenima zasvjedočeni knez Višeslav i svećenik Ivan rasprava je započela još 1853. godine, i to u okolnostima njegova premještanja – obavljenog na inicijativu Emmanuelea Cicogne, talijanskog pisca, istraživača i kolekcionara – iz kapucinskog samostana Il Redentore, smještenog na otoku Giudecca u venecijanskoj laguni, u lapidarij muzeja Correr u Veneciji.⁵¹⁹ Tom prilikom uslijedila je i objava podataka o zdencu u listu *Gazzeta ufficiale di Venezia*.⁵²⁰

Već tada bilo je opisano da je taj spomenik izrađen iz monolitnog bloka mramora u obliku šesterostranične posude visine oko 90 cm i najvećeg promjera 120 cm. Svaka od

⁵¹⁹ Emmanuele Cicogna, prepoznavši njegovu vrijednost, dogovorio je i proveo smještaj zdenca u muzejsku ustanovu; *Delle iscrizioni veneziane – Raccolte ed illustrate*, 6 volumi, Venezia, 1824-1853 (ristampa: Bologna 1969-1983).

⁵²⁰ Članak potpisan inicijalom „C” napisao je E. Cicogna uz pomoć V. Lazarija, upravitelja muzeja Correr; E. A. CIVOGNA, 1853, 405.

njegovih stranica omeđena je s dva reljefno klesana tordirana stupića sa stiliziranim kapitelom. U sredini prednje stranice nalazi se procesionalni križ oslonjen na tordirani stupić i ispunjen troprutom pletenicom. Pri vrhu zdenca razvija se višestruka profilacija s motivom astragala u sredini, a sam gornji rub završava natpisnim poljem koje teče preko svih stranica monolitnog šesterokuta. Za natpis je korišten i jedan dio stranice zdenca koja se nalazi lijevo od one na kojoj je isklesan križ.

Sl. 49. Krsni zdenac s imenom kneza Višeslava; izvor: A. UGLEŠIĆ, 2022, 30.

Tekst natpisa, izveden kapitalom uz čestu upotrebu skraćenic, spajanja slova i pisanja unutar slova, možemo podijeliti u dvije cjeline: vjersko-dogmatski tekst povezan s činom krštenja i tekst votivnog karaktera iz kojeg saznajemo da je taj zdenac dao izraditi prezbiter Ivan u vrijeme kneza Višeslava. Natpis teksta glasi:

† HEC FON(S) NE(m)PE SVMIT INFIRMOS VT REDDAT
 ILLVMINATOS. HIC EXPIANT SCELERA SVA QVOD
 DE PRIMO SVMPSE RVNT PARENTE VT EFFICIENTVR
 XPI (Christi) COLE SALVBRITER CONFITENDO TRINV(m)
 P(er) HENNE(m). HOC IOH(annes) PR(es)B(iter) SVB
 TE(m)PORE VVISSACLAVO DVCI OPVS BENE
 CO(m)PSIT DEVOTE IN HONORE VIDELICET
 S(an)C(t)I IOH(ann)IS BAPTISTE VT INTERCEDAT P(ro)EO
 CLIENTVLOQVE SVO

Prijevod R. Katičića:⁵²¹

Ovo vrelo doista prima nejake da ih učini prosvjetljenima. Ovdje se peru od svojih zločina što su ih primili od prvoga roditelja kako bi postali poštovatelji Kristovo spasonosno ispovijedajući vječno Trojstvo. Ovo je djelo dobro ukrasio svećenik Ivan u vrijeme kneza Višeslava, iz pobožnosti, u čast, naime, svetoga Ivana Krstitelja, da zagovara njega i njegova štitičenika.

Kako i kada je dospio u samostan na Giudecchi te koliko se dugo krsni zdenac tamo nalazio, nije do kraja razjašnjeno. Važan element za određene rekonstrukcije podrijetla predstavlja njegovo citiranje u djelu friulanskog istraživača Federiga Altana iz 1749. godine koje ujedno predstavlja i najraniji poznati zapis o krstionici.⁵²² Opisujući običaje krštenja na širem prostoru Akvileje, u obliku pisma upućenog kapucinskom redovniku Filipu iz Verone, on donosi i opis zdenca koji je uočio u kapucinskom samostanu u Veneciji, a u kojem prepoznajemo upravo krsni zdenac iz vremena kneza Višeslava. No natpis koji se na njemu nalazi i koji Altan reproducira reduciran je s obzirom na to da je šesterostrani zdenac bio uzidan u zid te je dio natpisa bio prekriven. Na tu objavu Federiga Altana ukazao je 2015. godine N. Jakšić.⁵²³

Opisanu situaciju zdenca ugrađenog u zid potvrđuje i dokumentacija iz arhiva provincije fratara kapucina iz Mestre⁵²⁴ te zapisi arhiva i inventarni katalog venecijanskog muzeja Correr,⁵²⁵ gdje je u spisima nastalima nakon 1853., dakle nakon njegova premještanja iz kapucinskog samostana u muzej, elaborirano da se zdenac u dvorištu samostana nalazio od pamtivijeka, da je bio jednim dijelom ugrađen u dvorišni zid i da su ga fratri kapucini upotrebljavali kao rezervoar iz kojeg su zalijevali biljke.⁵²⁶ Krsni zdenac ostao je u muzeju Correr sve do 1942. godine kada je razmjenom kulturnih dobara između Nezavisne Države Hrvatske i Italije dospjela u Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti u Zagrebu, a danas se nalazi u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

⁵²¹ R. KATIČIĆ, 1998, 321.

⁵²² F. ALTAN, 1749, 17-19.

⁵²³ N. JAKŠIĆ, 2015, 411–416.

⁵²⁴ Arhiv kapucinskog samostana na Giudecchi, naime, preseljen je pedesetih godina u sjedište kapucinske provincije u Mestre te ovom prilikom zahvaljujem fratru kapucinu M. Zocca na susretljivosti i davanju na uvid arhivske građe.

⁵²⁵ Museo civico Correr, n. 332, Cicogna; Inventarni katalog donosi i N. Jakšić; N. JAKŠIĆ, 2016, 243–245.

⁵²⁶ R. CATTANEO, 1888, 100-101; E. A. CICOGNA, 1853, 405; V. LAZARI, 1859, 263-265.

Osnovni problem u historiografskoj obradi tzv. Višeslavove krstionice predstavlja nedostatak povijesnih podataka koji se odnose na samog kneza Višeslava. Različiti pokušaji njegove identifikacije započeli su već s publiciranim radom E. Cicogne,⁵²⁷ koji u Višeslavu vidi ruskog kneza *Ysiaslafa* ili *Vzslava* iz 11. stoljeća.⁵²⁸ Dodatna lutanja u tim nastojanjima iskazana su prevođenjem značenja Višeslavova imena kao „više glave“, čime se onda u osobi spomenutog svećenika Ivana ujedno prepoznaje i ta viša glava, odnosno vladar.⁵²⁹ Raščlambe I. Kukuljevića Sakcinskog koji je u svojim ranijim analizama 1853. i 1854. godine dvojio između definiranja Višeslava kao srpskog župana Voieslava ili kao zahumskog kneza Višeslava⁵³⁰ preciznije se utvrđuju 1857., kada u Višeslavu on ipak prepoznaje zahumskog kneza, velikog župana Višu (870. – 900.).⁵³¹ Svoju teoriju u 19. stoljeću donosi i G. Ferrari Cupilli koji u Višeslavu traži neimenovanog hrvatsko-dalmatinskog kneza s kraja 9. stoljeća.⁵³² To prihvaća i F. Rački godine 1877. te mu vladanje određuje u razdoblje između Muncimira i Tomislava.⁵³³ Godine 1902. na temelju stilske analize spomenika Luka Jelić proglasio je Višeslava prvim poznatim i pokrštenim knezom Primorske Hrvatske s početka 9. st.,⁵³⁴ a što su kasnije prihvatili i F. Šišić i Lj. Karaman.⁵³⁵ S. Gunjača vladavinu kneza dodatno precizira smještajući je u kraj 30-ih godina 9. stoljeća, nakon kneza Borne, a slično rješenje donosi i T. Raukar koji također predmnijeva dataciju u prvim desetljećima 9. stoljeća.⁵³⁶ Nasuprot tome, V. Sokol 1986. godine poistovjećuje ga s Vojnomirom koji se spominje pri franačkom osvajanju avarske države u Panoniji na samom kraju 8. stoljeća.⁵³⁷ U najnovijem radu temeljem niza argumenata A. Uglešić donosi novi prijedlog prema kojem bi Višeslav mogao biti jedan od sinova kneza Domagoja.⁵³⁸

Nedorečenosti te povijesne determiniranosti vladara navedenog kao *Wissaslavo* dodatno su doprinijela i različita tumačenja stilsko-umjetničkih karakteristika samog zdenca.

⁵²⁷ E. A. CICOGNA, 1853, 405.

⁵²⁸ ISTO

⁵²⁹ Vaglio, br. 33, 1853.

⁵³⁰ I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1853, 336.

⁵³¹ I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1857, 390-392.

⁵³² G. FERRARI CUPILLI, 1853.

⁵³³ F. RAČKI, 1877, 376-377.

⁵³⁴ L. JELIĆ, 1911, 15, 17.

⁵³⁵ LJ. KARAMAN, 1930, 79.

⁵³⁶ T. RAUKAR, 1997, 24-26.

⁵³⁷ V. SOKOL, 1986, 55-60.

⁵³⁸ A. UGLEŠIĆ, 2002, 87-92, 95.

Možda ponukani rekonstrukcijama Sakscinskog koje je u svojim interpretacijama prihvatio te u katalogu zbirke Correr 1859. g. i objavio direktor muzeja V. Lazzari, bardovi talijanske srednjovjekovne skulpture Cattaneo⁵³⁹ i Stüchelberg⁵⁴⁰ stilski ga datiraju na prijelaz s 8. u 9. stoljeće. Slijedeći te zaključke europskih autoriteta predromaničke umjetnosti i većina je hrvatskih znanstvenika prihvatila tezu da ukupan izgled spomenika očituje nastanak u ranom karolinškom dobu, oko godine 800.⁵⁴¹ Tumače to njegovom uporabnom namjenom kao „zdenca za krštenje uranjanjem“ te stilskim elementima na kamenim ploham. Tordirani stupići s naglašenim kapitelima, antički astragal i procesionalni križ tipični su za početni predromanički stil, a također i morfologija natpisa i jezični stil koji upućuju ne karolinšku epohu. Temeljem tih karakteristika smatralo se da je krstionica iz vremena Višeslava prvorazredna ilustracija prve etape pokrštavanja na tlu Hrvatske pod franačkim vrhovništvom.

Dodatne elemente za mogućnost datiranja na razmeđu 8. i 9. stoljeća daju recentna paleografska analiza krsnog zdenca iz Nina iz pera M. Matijević Sokol. Ona na osnovi sustava kratica korištenih u sastavljanju natpisa krstionicu pozicionira na početak 9. stoljeća, a osobito se dotiče i izričitog spomena Sv. Trojstva u natpisu sa zdenca. Pojavu tekstova s istaknutim Svetim Trojstvom u raznim izričajima na objektima vezanim za čin krštenja prepoznaje kao karakterističnu upravo za prvu polovinu 9. stoljeća, do kada traju procesi pokrštavanja među narodima koji su pod Karolinzima ušli u zajednicu europskih naroda.⁵⁴² To bi moglo biti relevantno pri tumačenjima šesterostranog monolita kao krsnog zdenca u najranijoj ranosrednjovjekovnoj fazi.

Suprotno većini mišljenja, M. Šeper pak, prepoznajući u epigrafskim karakteristikama srodnost s tzv. ciborijem prokonzula Grgura iz zadarske katedrale,⁵⁴³ u svojoj ponovljenoj analizi zdencu je pripisao nastanak u 11. stoljeću, a što je kao stajalište podržala jedino još N. Klaić.⁵⁴⁴

Budući da ni povijesnost druge osobe spomenute u natpisu na krsnom zdencu, a riječ je o *presbyter Iohannes*, nije apsolutno definirana, to stvara dodatan prostor za različite varijante u pogledu datacije spomenika. Prepoznajući u osobi Ivana s krsnog zdenca onog svećenika Ivana koji se spominje u pismu pape Ivana VIII. (872. – 882.), upućenom knezu Branimiru 879.

⁵³⁹ R. CATTANEO, 1890, 110-111.

⁵⁴⁰ E. STÜCKELBERG, 1909, 72.

⁵⁴¹ M. SUIĆ, 1979, 197 i d; J. BELOŠEVIĆ, 1998, 135–136; KARAMAN, 1960, 107-109.

⁵⁴² M. MATIJEVIĆ SOKOL, 2007, 1-31.

⁵⁴³ M. ŠEPER, 1959, 1-21.

⁵⁴⁴ N. KLAJĆ, 1971, 197-198.

godine, neki autori, od onih s početka historiografske obrade poput G. Ferrarija Cupillija⁵⁴⁵ pa do N. Jakšića⁵⁴⁶ u najrecentnijim objavama, dataciju zdenca smještaju u kraj 9. stoljeća. No prihvatimo li stilsku dataciju klesanja šesterostrane krstionice koja upućuje na razdoblje prijelaza iz 8. u 9. stoljeće, ostavlja se mogućnost da je taj svećenik Ivan mogao bi biti i neka druga povijesna osoba.

Za zadarskog povjesničara G. Ferrarija Cupillija vezuje se i uvođenje u hrvatsku historiografiju još jedne iznimno važne interpretacije koja je obilježila gotovo čitavu kronologiju povijesti zdenca do danas.⁵⁴⁷ Prema podacima koje je on 1860. godine prenio iz izgubljenog rukopisnog djela Anonima Filippija,⁵⁴⁸ jedan se monolitni krsni zdenac nalazio usred baptisterija smještenog uz ninsku katedralu sve do godine 1746., kada je prilikom rušenja baptisterija krišom odnesen iz Nina. U tom baptisteriju, koji rukopis Filippi opisuje kao kružni prostor s interijerom raščlanjenim četirima nišama, bio je ukopan kameni zdenac ukrašen natpisom i grbovima i do njega se silazilo pomoću pet stepenica.⁵⁴⁹ Iako u rukopisu nije precizirano kamo je iz Nina krsni zdenac odnesen, Ferrari Cupilli zaključuje da bi to mogla biti Venecija te šesterostrani monolit koji se nalazio u samostanu Il Redentore na Giudecchi on poistovjećuje upravo s onim, 1746. godine odnesenim iz Nina.

Ideja ninskog podrijetla krsnog zdenca dodatno je artikulirana zalaganjem don Luke Jelića koji je u Višeslavu prepoznao suvremenika Karla Velikoga čijim se nastojanjima kršćanstvo širilo među pokorenim ili savezničkim narodima. Prihvaćajući stav Ferrarija Cupillija da taj zdenac potječe iz Nina gdje je tijekom 9. stoljeća bila uspostavljena prva hrvatska biskupija, u istom tom Višeslavu Jelić prepoznaje prvog hrvatskog pokrštenog vladara pri čemu su zdenac i krstionica u kojoj je stajao bili namijenjeni upravo pokrštavanju Hrvata,

⁵⁴⁵ G. FERRARI CUPILLI, 1860, 175-178.

⁵⁴⁶ N. JAKŠIĆ, 2016, 243-256.

⁵⁴⁷ G. FERRARI CUPILLI, 1860, 22.

⁵⁴⁸ O ovom djelu H. MOROVIĆ, 1952., 39-40; 1988, 304-306

⁵⁴⁹ Tekst Anonima Filipija kojeg donosi G. Ferrari Cupilli glasi: „*il battisterio di figura rotonda a volti reali, adornato di quattro capelle. con quel privato metodo e profondo silenzio el di cui centro si vedeva una vasca di pietra a cui si discendeva per cinque gradini...molto più la perdita della vasca con iscrizioni e stemmi dissotterrata, ad altrove dell'umana avidità con altre lapidi asportata*“; prijevod Nedjeljke Balić Nižić – Uz katedralu sa strane prema buri od davnih je stoljeća bio izgrađen nadsvođeni baptisterij okruglog oblika, kojega su ukrašavale četiri kapelice, a u sredini se vidio kameni zdenac do kojega se silazilo niz pet stepenica;...još više gubitak krstionice s natpisima i grbovima koja je iskopana i koju je ljudska pohlepa odnijela negdje drugdje s drugim nadgrobnim pločama...; G. FERRARI CUPILLI, 1860., 177.

odnosno njihovih knezova.⁵⁵⁰ Kada se nakon Jelića i neprikosnoveni autoritet srednjovjekovne nacionalne povijesti Ferdo Šišić priklonio istoj rekonstrukciji, ninsko podrijetlo i Višeslav kao prvi pokršteni hrvatski vladar postali su općeprihvaćeni obrazac hrvatske historiografije.

Ipak, i ovdje se javljaju oponirajući stavovi koji se ogledaju u hipotezi da je šesterostrani zdenac izrađen u Veneciji i da zapravo od tamo nikad nije ni odnesen. Najistaknutiji je zastupnik takve teze, posebno u svojim djelima u posljednjih dvadesetak godina, N. Jakšić, koji mišljenje o venecijanskom podrijetlu krsnog zdenca temelji na tri važne premise. Prva je prepoznavanje prezbitera Ivana kao onog svećenika koji se spominje u pismu pape Ivana VIII. upućenom knezu Branimiru 879. godine. Zasvjedočena živa diplomatska djelatnost tog svećenika na prostoru raznih slavenskih kneževina navodi ga na pomisao da je krstionicu s imenom kneza Višeslava pripremio za neko od takvih diplomatsko-misionarskih poslanja. Drugu premisu predstavljaju bunarske krune sa šireg venecijanskog prostora u kojima Jakšić pronalazi komparativne sličnosti sa zdencem iz vremena kneza Višeslava.⁵⁵¹ Treća premisa spomenuti je tekst F. Altana u kojem je zasvjedočena kolokacija šesterostranog zdenca u kapucinskom samostanu u Veneciji 1749. godine, a takvo rano javljanje u Veneciji Jakšić navodi kao dokaz za osporavanje podatka Anonima Filipija o odnošenju krstionice iz Nina 1746. godine. Međutim, s obzirom na nedostatak pouzdanog izvora o smještaju zdenca u Veneciji prije 1746. godine, možda bi se iz Altanova izvještaja moglo iščitati i suprotno, odnosno možda bi se njegov opis mogao promatrati kao trag novopridošlog spomenika na venecijanski teritorij, koji bi time predstavljao posrednu potvrdu da je on zapravo opisao spomenik koji je, sukladno izvještaju Anonima Filippija, prenesen iz Nina nakon rušenja krstionice 1746. godine.

Prethodno opisani angažman don Luke Jelića po pitanju podrijetla i stilske klasifikacije krsnog zdenca iz vremena kneza Višeslava nije stao samo na analitičkoj obradi tog vrijednog predromaničkog spomenika, već je on 1910. proveo i arheološka istraživanja uz katedralni kompleks u Ninu upravo s ciljem lociranja ninskog baptisterija. To nisu bila prva takva istraživanja jer su već polovinom 19. stoljeća, a osobito tijekom rada Petra Sticottija 1895. godine, istraživane manje zone uz sakristiju.⁵⁵² Upotreba arheološke metode u pokušaju cjelovitog i utemeljenog znanstvenog elaboriranja i datiranja ninske krstionice i zdenca koji joj je pripadao, nakon te Sticotijeve i kasnije Jelićeve kampanje koje su bile obilježene onodobnim

⁵⁵⁰ F. ŠIŠIĆ, 1914, 119-120; ISTI, 1925, 356, 360.

⁵⁵¹ Posebno tu treba istaknuti sličan šesterostrani zdenac iz *Giornica*; N. JAKŠIĆ, 2016, 255-256.

⁵⁵² L. JELIĆ, 1902., 106-107, sl. 48.

stupnjem razvoja arheološke znanosti, ali i tendencioznim Jelićevim interpretacijama, nastavljena je 1960. godine.⁵⁵³ Te godine revizijska istraživanja proveli su Mate Suić i Melkior Perinić, a nakon toga 2001. godine i Janko Belošević. Širi prostor nadžupnog kompleksa u sklopu kojeg se nalazio i baptisterij sustavnije je istražen konzervatorskim i zaštitnim radovima u razdoblju od 1974. do 1980.,⁵⁵⁴ a kasnije istraživanjima koja je u razdoblju od 1995. do 2005. godine proveo Arheološki muzej u Zadru.⁵⁵⁵

Zamjetna je kod svih tih istraživanja neupitna upućenost na arhivske i druge povijesne izvore pri koncipiranju, provođenju i tumačenju nalaza. Iz izvještaja o istraživanjima koja je proveo don Luka Jelić 1910. godine vidimo da se koristio zapisima kroničara poput Ivana Kašića, koji je opisao ninske svjetovne i crkvene spomenike iz 17. stoljeća.⁵⁵⁶ U rukama je imao i spomenuto djelo Anonima Filippija koje je nastalo u posljednjem desetljeću 18. stoljeća i u kojem se s odmakom od pedesetak godina govori o izgledu i sudbini ninskog baptisterija. Osobito se osvrće i na zapise C. F. Bianchija, zadarskog crkvenog povjesničara koji je veći dio svog drugog sveska *Zara Cristiana* posvetio upravo Ninu. U Bianchijevu djelu posebno je važan opis baptisterija ninske katedrale za koji je očito da je ishodište imao u istim izvorima kao i Anonim Filippi, no kod njega pronalazimo i malo precizniji opis reljefnog ukrasa na krsnom zdenču u obliku „religioznih emblema“, što bi po svemu sudeći mogla biti sintagma koja predstavlja procesionalni križ s jedne od stranica krsnoga zdenca: „Adjacente alla cattedrale dal lato di borra esisteva l'antichissimo Battistero di forma rotonda il quale era l'unico in tutta la città. Quattro cappellette lo adornavano internamente; nel centro aveva una vasca marmorea ornata di religiosi emblemi in bassorilievo, nella quale discendevasi mediante cinque gradini, indizio questo non dubbio della sua alta antichità, che risalir doveva all'epoca del battesimo per immersione, innanzi cioè al decimo secolo.“

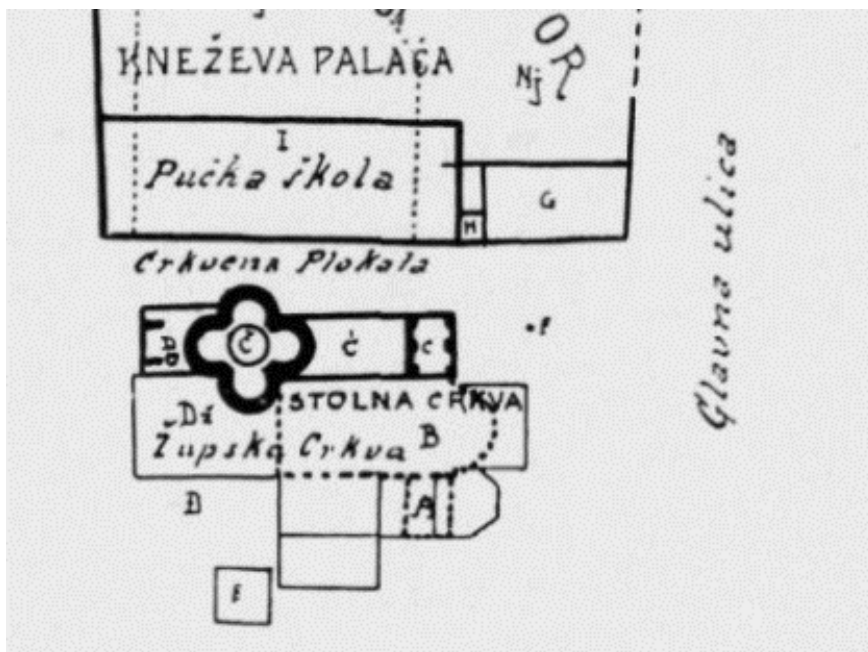
Upravo su ti detalji spominjanja religioznih amblema kod C. F. Bianchija te natpisa i grbova na oplošju krsnog zdenca kod Anonima Filippija bitan element u prepoznavanju recipijenta iz muzeja Correr kao onog koji je stajao u ninskom baptisteriju. Istraživanja koja je proveo Jelić duž sjevernog zida katedrale (današnje nadžupne crkve sv. Asela), na prostoru tzv. Crkvene plokate, rezultirala su tlocrtnom dispozicijom na kojoj je krstionica definirana kao križna edikula s četiri prostrane niše, okružena nizom arhitektonskih dodataka i prigradnji.

⁵⁵³ Mnogi autori, naime, tumače da je Jelić zapravo u svojim nacrtima donio nepostojeći tlocrt monumentalnog križnog krstioničkog prostora; A. UGLEŠIĆ, 2022, 38.

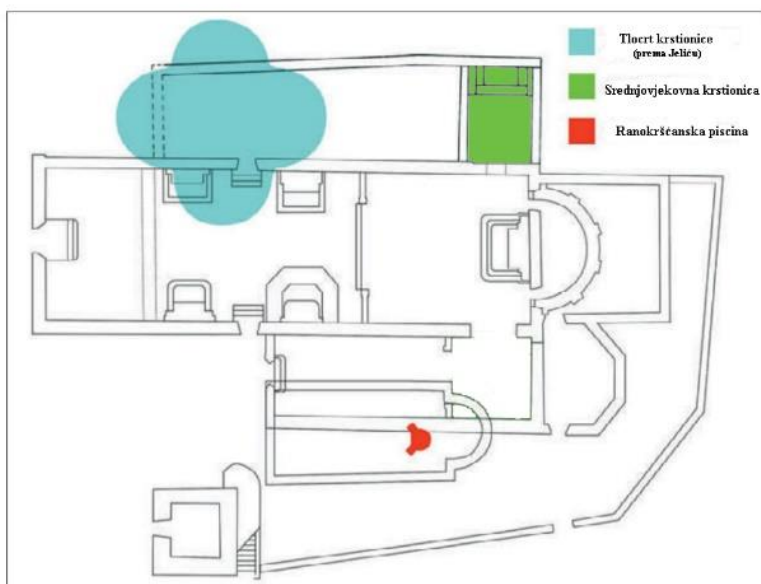
⁵⁵⁴ P. VEŽIĆ, 1986., 201-215

⁵⁵⁵ M. KOLEGA, 2014, 15-28.

⁵⁵⁶ L. JELIĆ, 1911.

Sl. 50. Tlocrt iskopina u Ninu iz 1910. godine – prijestolni dvor i episkopalni kompleks s naznačenom pretpostavljenom krstionicom (označena slovom „č“); izvor: L. JELIĆ, 1911, Tab. III, 3.

Sl. 51. Pozicija Jelićeve krstionice, srednjovjekovne krstionice istražene 2001. godine i ranokršćanske piscine; adaptirani plan prema N. JAKŠIĆ, 2016.

Jelićevi rezultati arheoloških istraživanja uz katedralni sklop vrlo su brzo kritički preispitivani u domaćoj stručnoj literaturi,⁵⁵⁷ a 1960. provedena su i revizijska istraživanja s ciljem provjere vjerodostojnosti pozicije i tlocrta križne četverokonalne krstionice. Negativni rezultati autentičnosti do kojih su došli M. Suić i M. Perinić doprinijeli su i određenoj pauzi u obradi te teme.⁵⁵⁸ Tek je I. Petricioli obrađujući problematiku ninskog baptisterija 1984. donio kronologiju povijesti zdenca od njezina otkrića 1853. godine u kapucinskom samostanu Il Redentore na otoku Giudecca, a usto i još jedan presjek arhivskih dokumenata u kojima je zasvjedočen spomen baptisterija ili opis monolitnog krsnog zdenca iz katedralnog kompleksa u Ninu, od opisa apostolskog vizitatora Agostina Valiera iz 1579. godine do onih vizitatora Michelea Priulija iz 1603. godine.⁵⁵⁹

Sagledavanje svih tih sačuvanih zapisa i iznesenih konstatacija u kontekstu posljednjih arheoloških istraživanja koja je 2001. godine obavio Janko Belošević upućuje na to da je zdenac mogao biti smješten u prostoriji s lijeve strane glavnog oltara na sjevernoj strani crkve sv. Asela. Izostanak cjelovite objave tih istraživanja djelomično je usporio mogućnosti evolucije spoznaja o toj temi, sve donedavno kada ih je u monografiji koja sintetizira sva dosadašnja arheološka istraživanja uz crkvu sv. Asela, pa i ta iz 2001. godine, te koja donosi cjeloviti presjek historiografske i arheološke problematike o prostoru krstionice ninske prvostolnice te o monolitnom krsnom zdencu s imenom kneza Višeslava, objavio A. Uglešić.⁵⁶⁰

Prema toj objavi revizijskim istraživanjima 2001. godine na sjeveroistočnoj je strani ninske katedrale doista otkrivena prostorija, razvijena na ranijim kasnoantičkim temeljima. Otkriveni je prostor veličine 5,10 x 3,4 m, a na sjevernom dijelu te prostorije otkriven je bazen dimenzija 1,75 x 1 m, ožbukani hidrauličnom žbukom. Nastala je neposredno nakon gradnje crkve u 6. stoljeću, kada je ona u skladu s proširenim liturgijskim obredima pretvorena u pastoforiju.⁵⁶¹ Kad ta pastoforija postaje krstionicom, ne može se sa sigurnošću tvrditi. Prema mišljenju A. Uglešića to se dogodilo već krajem 6. ili na samom početku 7. stoljeća.⁵⁶² U predromaničko doba ta je prostorija zasigurno obnovljena kao krstionica, a u romaničko doba dobila je šest pilona, sa svake strane po tri, te pod od kamene kaldrme, a u njezinu je središtu, sva je vjerojatnost, bio postavljen Višeslavov krsni zdenac. Osim kao krstionica, u nedostatku drugih pomoćnih prostorija služila je i kao sakristija.

⁵⁵⁷ M. KOLEGA, 2014, 22, bilj. 44.

⁵⁵⁸ M. SUIĆ, M. PERINIĆ, 1969, 317–320.

⁵⁵⁹ I. PETRICIOLI, 1984, 130-131; J. KOLANOVIĆ, 1969, 485-528; ACTA VISITATIONUM, 2022, ASV, S. Congr. Concilii Relationes, Ninska biskupija, sv. 587, fol. 47. HR-AZDN-53.

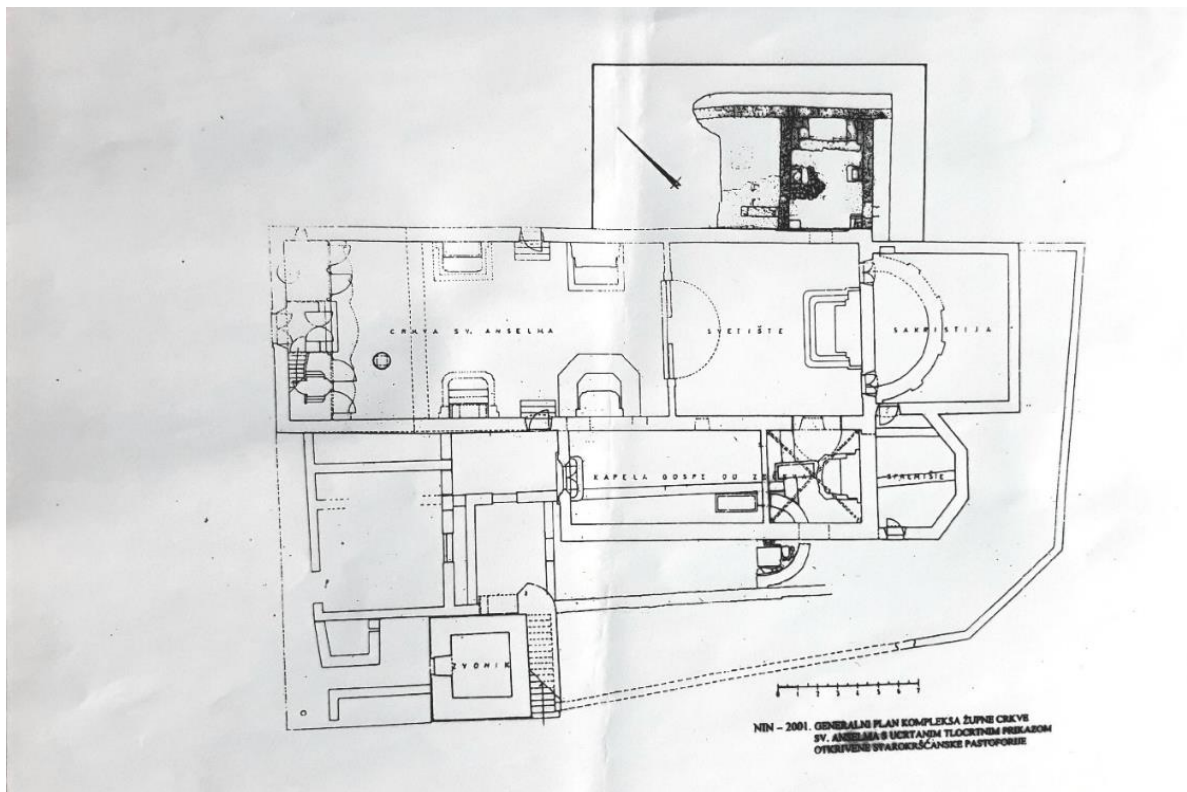
⁵⁶⁰ A. UGLEŠIĆ, 2022.

⁵⁶¹ A. UGLEŠIĆ, 2022, 94.

⁵⁶² A. UGLEŠIĆ, 2022, 53, 69-70.

Sl. 52. Detalj s istraživanja krstionice na sjevernoj strani crkve sv. Asela, koja je 2001. godine proveo J. Belošević; foto: J. BELOŠEVIĆ

Sl. 53. Tlocrt katedrale u Ninu sa zonom istraživanja 2001. godine; izradila: S. PIJACA

Cjelinu slike revizijskih istraživanja iz 2001. godine nadopunjuju rezultati istraživanja koje je na južnoj strani kompleksa katedrale od 1995. do 2005. godine provodila M. Kolega.⁵⁶³ Na prostoru postavljenom nasuprot zone na kojoj je Belošević vršio istraživanja, s južne strane katedrale, Kolega je otkrila ranokršćanski zdenac za krštenja, koji je ostao u funkciji do premještanja krstionice na sjevernu stranu crkve. U pronađenoj ukopanoj piscini gotovo kružnog oblika, sazidanoj od opeke, promjera 1,20 x 1,10 m, s dvama krakovima stepenica, jednim silaznim (na jugozapadu) i drugim izlaznim (na sjeveroistoku), sasvim sigurno prepoznajemo ranokršćanski krsni zdenac, što nam omogućuje lociranje pozicije baptisterija iz razdoblja gradnje glavne crkve u 6. stoljeću. Taj se bazen za krštenja nalazio u prostoru koji je izvorno bio formiran kao ranokršćanski oratorij. Po svemu sudeći u isto je vrijeme prostor na sjeveroistočnoj strani služio kao pastoforija, najvjerojatnije sakristija, a nedugo nakon toga pretvoren je u krstionicu.⁵⁶⁴ Tada se u krstionici na južnoj strani događaju preinake, zatrpavaju se krakovi stepeništa.⁵⁶⁵

Što se tiče samog monolitnog zdenca, izvršenom petrografskom analizom i analizom tragova paljevine na zdencu koje Uglešić ističe kao svjedočanstvo požara na ninskoj katedrali 1646. godine, ninska provenijencija zdenca s imenom kneza Višeslava dodatno se potkrepljuje.⁵⁶⁶ Uglešić uz to navodi da je taj monolitni šesterostranični zdenac „izrađen za utemeljenje hrvatske biskupije sa sjedištem u Ninu, tj. za posvetu crkve sv. Asela kao ninske katedrale“.⁵⁶⁷ Iako se možda može činiti da se takvim tumačenjem umanjuje vrijednost tog spomenika u vezi s dokumentiranjem najranijeg pokrštavanja Hrvata, već sama njegova povezivost s tzv. Benediktinskom klesarskom radionicom iz vremena kneza Branimira i očitovanje utjecaja karolinškog kulturnog kruga i evangelizacije predstavljaju vrijednosni element koji nipošto ne možemo smatrati zanemarivim.

3.4.6. Reinterpretirani kameni spomenici s natpisima

Uz navedene spomenike koji su izvorna i u određenom stupnju potvrđena građa o osvjetljavanju procesa kristijanizacije, jednoj drugoj skupini nalaza kasnijim se znanstvenim

⁵⁶³ M. KOLEGA, 2014, 15-28.

⁵⁶⁴ A. UGLEŠIĆ, 2022, 69.

⁵⁶⁵ M. Kolega drži da je i nakon preuređivanja, sve do 16. stoljeća krstionica bila u funkciji na južnoj strani episkopalnog kompleksa. No tu situaciju oko krsnog zdenca i njegovu degradaciju arheološki ona dokumentira najkasnije do 8. stoljeća; M. KOLEGA; 2014, 21.

⁵⁶⁶ A. UGLEŠIĆ, 2022, 95.

⁵⁶⁷ A. UGLEŠIĆ, 2022, 95.

interpretacijama takva uloga obezvrijedila. Takvi primjeri u kojima se određenim analizama, usporedbama i tumačenjima, a u skladu s razvojem novih saznanja baca novo svjetlo na dotad prihvaćene stavove, samo su još jedna potvrda da je u tumačenju i donošenju zaključaka potreban veliki oprez. Riječ je o mramornom sarkofagu nadbiskupa Ivana Ravenjanina iz Splita, mramornom luku iz Kaštel Sućurca te nadvratniku crkve Sv. Križa u Ninu s uklesanim imenom župana Godečaja.⁵⁶⁸

U slučaju sarkofaga iz Splita, u natpisu koji spominje nadbiskupa Ivana prepoznat je bio tzv. Ivan Ravenjanin iz kronike Tome Arhiđakona, nadbiskup kojem se pripisivao ustroj splitske crkve poslije propasti Salonitanske biskupije početkom 7. stoljeća. Temeljem takvog tumačenja i nastanak samog spomenika datirao se vrlo rano.⁵⁶⁹ Analizom koju je 1982. godine proveo Ž. Rapanić⁵⁷⁰ utvrđeno je, međutim, da je riječ o izvorno antičkom sarkofagu koji je početkom 9. stoljeća bio prerađen u dio crkvenog namještaja splitske katedrale, a da je natpis prema kojem mu se atribuirala uloga u svjedočenju pokrštanja nastala tek u nekoj trećoj upotrebi sarkofaga.

Mramorni luk ograde svetišta iz Kaštel Sućurca također se tumačio kao rezultat misionarenja Ivana Ravenjanina te mu se podrijetlo tražilo u Sustjepanu na području povijesne hrvatske kneževine.⁵⁷¹ S. Gunjača je, međutim, dokazao da luk izvorno potječe iz neke splitske crkve građene u 8. stoljeću, a da je u Sućurac dospio tijekom 14. stoljeća kao materijal za gradnju kule kaštela splitskog nadbiskupa.⁵⁷²

Jednako tako ni interpretacija nadvratnika s imenom župana Godečaja iz Nina još uvijek nije u potpunosti znanstveno definirana. Fino klesani natpis s plitkim reljefnim ukrasom isklesanim u sivom mramoru glasi: *GO..DE..ZAI ..IVP.PA..NO..? IS..TO..DOMO..CO.*⁵⁷³ Iako bi se na temelju drugih slučajeva – gdje su dokumentirane osobe s latinskom intitulacijom *iuppanus* (hrvatski ‘župan’) zapravo donatori izgradnje crkava, poput primjerice bibriskog župana Pristine iz crkve u Ždrapnju ili župana Gostihe iz Sv. Spasa na vreli Cetine – slična situacija mogla pretpostaviti i u Ninu, ona nije dokumentirana.⁵⁷⁴ Ponajprije stoga što se ni do danas nije precizno definiralo je li nadvratnik ugrađen odmah pri izgradnji crkve ili se to

⁵⁶⁸ J. BELOŠEVIĆ, 1998, 130–132.

⁵⁶⁹ A. IVANDIJA, 1967, 440.

⁵⁷⁰ Ž. RAPANIĆ, 1982, 233 i d.

⁵⁷¹ M. BARADA, 1940, 402–418.

⁵⁷² S. GUNJAČA, 1973, 290 i d.

⁵⁷³ I. PETRICIOLI, 1969, 324.

⁵⁷⁴ V. DELONGA, 1995a, 121.

dogodilo naknadno, tijekom sekundarne upotrebe. Po svemu sudeći, ipak bi crkva i sam nadvratnik trebali vremenski biti različitog postanka.

3.5. Prve sakralne gradnje na tlu ranosrednjovjekovne hrvatske države

Širenje vlasti franačkih vladara tijekom druge polovine 8. i početkom 9. stoljeća u pravilu je bilo popraćeno i širenjem kršćanstva pri osvajanju poganskih krajeva, odnosno prilagodbom na franačke norme područja u kojima je postojala ranokršćanska tradicija. Iako su na dijelu hrvatskog područja na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek prisutne kršćanske zajednice, osobito ondje gdje je jače izražena gravitacija prema središtima na obali istočnog Jadrana, ukupno hrvatske krajeve u to vrijeme ocjenjujemo kao poganske. Širenjem vlasti Karla Velikoga i na Hrvatsku, ona dolazi pod vojnu i upravnu vlast furlanskog markgrofa, a paralelno s time započinje i jurisdikcija akvilejskog patrijarha u crkvenom pogledu. Poslanje franačkih misionara postaje glavna aktivnost Akvileje, a njihovo smo djelovanje donekle utvrdili nalazima iz grobova i drugim umjetnički vrijednim liturgijskim predmetima, relikvijarima i slično. Praksa je franačke države bila povjeravanje misionarske zadaće benediktinskim redovnicima, a izravna posljedica njihovih nastojanja osim pokrštavanja bili su i nastanak ili, što je češće, obnova zamrlih sakralnih objekata te formiranje i izgradnja samostana benediktinskih zajednica.

U tom smislu, izbor građevina koje povezujemo sa samim početkom pokrštavanja ograničit ću samo na preuređene, u svojoj osnovi ranokršćanske objekte. To su svakako objekti na kojima je zasvjedočena ili pretpostavljena uloga franačkih misionara u podizanju prvih samostana (Rižinice, Nin), odnosno u izgradnji ili opremanju crkava (Sv. Marta, Sv. Martin) te izgradnje u doba kneza Branimira, ponajprije posvjedočene brojnim nalazima kamene plastike koje je moguće egzaktno datirati u drugu polovinu 9. stoljeća. U toj selekciji važno je uočiti da su neki od njih smješteni na vladarskim posjedima ili zadužbinama, primjerice na lokalitetima Sv. Marta, Rižinice ili Galovac, što ilustrira činjenicu da je put prema pokrštavanju cjelokupne populacije započeo kada su kršćansku doktrinu usvojile ponajprije političke elite.

3.5.1. Crkva sv. Petra u Rižinicama kraj Solina (samostan)

Vrijednost lokaliteta Rižinice u solinskom polju u prvom je redu zasvjedočena povijesnim dokumentima. Prvi je spis „O Božjem Trojstvu“ čuvenog skolastika, benediktinca Gottschalka koji je zbog svog učenja o predestinaciji morao bježati pred progonima Crkve, u

kojem on govori o svom boravku na dvoru kneza Trpimira.⁵⁷⁵ Drugi je čuvena Trpimirova darovnica koja se smatra vjerodostojnom, unatoč različitim jezičnim slojevima isprave. Iz nje doznajemo da je vladar Hrvata Trpimir dao izgraditi samostan i dovesti zbor redovnika te da je za opremanje samostana od splitskog nadbiskupa posudio srebra zauzvrat mu potvrđujući posjed crkve sv. Jurja na Putalju. Tumačenje tih dokumenata uz njihovo povezivanje s nalazom natpisa sa zabata ograde svetišta iz Rižinica,⁵⁷⁶ *PRO DUCE TREPIM(ero)*, moglo bi se sažeti u zaključak da boravak benediktinca Gottschalka na Trpimirovu dvoru hrvatskom vladaru donosi elemente kulturnog napretka i vjerskog naučavanja, a sasvim sigurno ga upućuje i na nove oblike društvene i gospodarske organizacije. Upravo pod njegovim utjecajem na položaju Rižinice u predjelu Rupotina, na jednom seoskom posjedu (*villa, curtis*) Trpimir obnavlja samostan koji je tamo uz jednu manju ranokršćansku crkvu i prije postojao.

Na tom je lokalitetu doista i otkrivena pregrađena ranokršćanska jednobrodna crkva.⁵⁷⁷ Arheološka istraživanja još potkraj 19. stoljeća vodio je don F. Bulić te potom E. Dyggve 1930-ih godina. Definiran je jednostavni tipološki oblik sa širokom apsidom. Uočena intervencija nad kasnoantičkim slojem približno se smješta u sredinu 9. stoljeća, a to potkrepljuju i nalazi kamene plastike ornamentirane oltarne ograde. Riječ je o ulomku lijeve strane zabata i dva fragmenta arhitrava od kojih je jedan danas izgubljen. Na ulomcima je ostatak natpisa koji glasi:

1.(zabat) – *PRO DUCE TREPIM(ero)*

2. (izgubljeni dio arhitrava) – [...*prece*]S CHR(ist)O SV(b)MIT[tatis...]

3. (sačuvani dio arhitrava) – [...*hab*]ETE COLLA TREME[ntes...]

U prijevodu: ... *Za kneza Trpimira...Kristu se pomolite iu strahu prignite vrat tresući se...*⁵⁷⁸

Sl. 54. Ulomci zabata i arhitrava ograde svetišta iz Rižinica kod Solina; izvor: V. DELONGA, 2000a, 329-330.

⁵⁷⁵ I. GOLDSTEIN, 1995a, 201-202.

⁵⁷⁶ F. BULIĆ, 1892, 3 i d.

⁵⁷⁷ Pretpostavlja se da je bila dijelom ranokršćanskog samostanskog kompleksa; L. KATIĆ, 1956, 12.

⁵⁷⁸ Prijevod iz: V. DELONGA, 1996, 128-129.

Osim polja s natpisom, zabat je na vanjskom rubu ukrašen kukama koje su svojim dvoprutim drškama oslonjene na pojas sa stiliziranim kimatijem. Od središnje kompozicije sačuvan je samo dio paunova repa, ukrašen motivom riblje kosti. Arhitrav je također ukrašen dvoprutim kukama koje teku u dva nasuprotna pravca s trolistom kao razdjelnicom.

Primjer izgradnje benediktinskog samostana u Rižinicama sugerira da je polovinom 9. stoljeća u punom zamahu učvršćivanje kršćanstva, ponajviše potaknuto utjecajima zapada, uz karakteristiku da je izbor mjesta izgradnje tih najranijih sakralnih objekata nastalih za vrijeme hrvatskih vladara ponajprije bio vezan za kasnoantičke tradicije i adaptaciju ranokršćanskih zdanja.

Sukladno dosadašnjim spoznajama, u vrijeme kneza Trpimira došlo je do obnavljanja ranijih ranokršćanskih crkava,⁵⁷⁹ ali istodobno i do intenziviranja izgradnje novih sakralnih objekata.⁵⁸⁰ Iz takvog obnoviteljskog i graditeljskog angažmana nastala je potreba i za djelovanjem majstora, odnosno zasebnih klesarskih radionica koje crkvenim namještajem i drugom opremom interijera i eksterijera opremaju te crkve. Dobro strukturirano poznavanje tipologije i kronologije tih radionica iskoristit će ovdje kao pomoć pri utvrđivanju vremena nastanka i pojedinih crkvenih izgradnji.

Jedna od takvih radionica klesarske produkcije je i ona prepoznata na nalazima dijelova ograde svetišta crkve u Rižinicama. Budući da ju je temeljem spomena kneza Trpimira (845. – 864.) na nekim arhitektonskim ulomcima moguće datirati nešto prije polovine 9. stoljeća, poznavanje stilskih karakteristika i rasprostranjenost te produkcije važna je i za potvrđivanja kronologije ranog sloja kršćanske arhitekture na prostoru ranosrednjovjekovne države. Djelovanje te klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira zabilježeno je na više lokaliteta srednje i sjeverne Dalmacije – Rižinice kod Solina, Kapitul kod Knina, Uzdolje i Lopuška glavica u Biskupiji kod Knina, Vrpolje i Plavno kod Knina, Kašić kod Zadra, Žažvić kod Bribira, Biograd, Pridraga, Begovača u Biljanima Donjim, Korlat te Sv. Martin u Lepurima.⁵⁸¹

Iako identificiranje prisutnosti pojedinih radionica na određenom lokalitetu ima veliku korist u arheološkim obrazloženjima, na lokalitetima s više preinaka i obnoviteljskih faza može se pronalaziti i više različitih radionica. Kompleksnost takvih situacija i teškoće u razdvajanju pojedinih građevinskih ili umjetničkih faza potvrđena je i nalazom fragmenata ciborija crkve u

⁵⁷⁹ N. JAKŠIĆ, 1993, 127-144.

⁵⁸⁰ N. JAKŠIĆ, 1986, 48; I. GOLDSTEIN, 1995a, 252; M. JURKOVIĆ, 2000, 183-184; ISTI, 2001a, 167; V. DELONGA – N. JAKŠIĆ – M. JURKOVIĆ, 2001, 25-26.

⁵⁸¹ I. JOSIPOVIĆ, 2013, 106-108.

Rižinicama prilikom istraživanja provedenih 2011. godine za potrebe izgradnje brze ceste Solin – Klis.⁵⁸² Analizom tog ulomka arkade ciborija I. Josipović ustanovio je i djelovanje Majstora koljanskog pluteja s početka 9. stoljeća na samostanskoj crkvi u Rižinicama.⁵⁸³

3.5.2. Crkva sv. Marte u Bijaćima

Za crkvu sv. Marte, kako smo već opisivali, vezana je skupina natpisa na kojima se spominje đakon i prezbiter Gumpert, iz kojih se očituje njegova uloga kao donatora, odnosno onog koji pokreće izgradnju te crkve. Time je definitivno potvrđena ustaljena franačka praksa uvođenja kršćanstva na osvojenim područjima, a prema podrijetlu imena Gumpert vidimo da je glavni subjekt u tome bio upravo franački svećenik.

Prilično specifičan položaj na kojem se crkva sv. Marte nalazila govori o ispravnosti pretpostavke da je pokrštavanje širih slojeva stanovništva uvjetovano time da novu vjeru prvotno prihvati vladajuća elita. Naime, da je na položaju uz crkvu sv. Marte postojala vladarska rezidencija, odnosno dvor hrvatskih knezova, potvrđuje više povijesnih izvora, od Trpimirove darovnice iz 852. godine, zatim Muncimirove isprave iz 892. gdje se navodi da je taj dokument potpisan pred vratima crkve sv. Marte,⁵⁸⁴ do Supetarskog kartulara (1080.) i više dokumenata od 11. do 13. stoljeća. Ta je rezidencija bila smještena na sjeverozapadnom dijelu kaštelanskog polja, a sama crkva nalazila se u neposrednoj blizini kneževa gospodarskog kompleksa koji je nastao na prostoru antičke vile rustike.⁵⁸⁵ Budući da je jedan karolinški redovnik našao utočište na tom posjedu i da je njime upravljao nalažući izgradnju crkve, može se zaključiti da je zasigurno bio u zaštiti kršćanskog, odnosno pokrštenog vladara.

Crkva sv. Marte izgrađena je na položaju Stombrate, na mjestu ranije ranokršćanske crkve. Istraživanja je početkom dvadesetog stoljeća – od 1902. do 1905. godine – proveo don F. Bulić i hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti iz Splita „Bihać“, a D. Vrsalović i D. Jelovina obavili su i revizijska istraživanja u razdoblju od 1967. do 1970. godine.⁵⁸⁶ Lokalitet je ponovno istražen 90-ih godina prošlog stoljeća pod vodstvom T. Burića i I. Bilich.⁵⁸⁷ Utvrđenim tlocrtom crkva se svrstava u skupinu trobrodskih građevina, ima istaknutu središnju

⁵⁸² Lj. GUDELJ, 2014, 573-574.

⁵⁸³ I. JOSIPOVIĆ, 2013, 78-79.

⁵⁸⁴ I. BODROŽIĆ i drugi, 2012, 11-13; T. MARASOVIĆ, 2011, 170-172.

⁵⁸⁵ D. JELOVINA, 1987, 23-29; M. JURKOVIĆ, 1987; ISTI, 1995, 319-332.

⁵⁸⁶ T. MARASOVIĆ, 2011, 157-159.

⁵⁸⁷ I. BODROŽIĆ i drugi, 2012, 23.

pravokutnu apsidu te dvije bočne apside u ravnom završetku ziđa bočnih brodova. Dugačka je 14,80, a široka 8 metara. Njezine lađe odijeljene su zidanim stupovima pravokutnog presjeka, a na sredini pročelja naknadno je pridodan zvonik.⁵⁸⁸ Ranokršćanski baptisterij na južnoj strani u predromanici je adaptiran. Dobiva tada novi ciborij i ostaje u funkciji. Uz apsidu je otkriven sarkofag, a u njemu su pronađene naušnice tzv. žminjskog tipa iz 9. stoljeća.

Za tumačenje građevinskog razvoja pojedinih faza crkvenog sklopa više je različitih prijedloga. Kao temelj većine interpretacija uzima se prijedlog D. Jelovine o tri stupnja razvoja gradnje – prvog, u kojem se gradi jednobrodna bazilika s pravokutnom apsidom uz mješavinu kasnoantičkih i predromaničkih odlika; drugog, u kojem slijedi njezina transformacija u trobrodnu crkvu i stavljanje u funkciju krstionice te naposljetku trećeg stupnja, odnosno faze u kojoj se korpusu crkve pridodaje zvonik na pročelju.⁵⁸⁹ Takav slijed u nastanku trobrodne koncepcije zastupa i T. Marasović⁵⁹⁰ smještajući prvu fazu ranosrednjovjekovne crkve već u 7. ili 8. stoljeće.⁵⁹¹ Dijelove sačuvanog crkvenog inventara iz te faze T. Burić pripisuje posljednjoj salonitanskoj klesarskoj radionici iz 7. stoljeća, dok ga N. Jakšić atribuirao radovima Trogirske klesarske radionice.⁵⁹² Ponešto specifičnije razmišlja M. Jurković koji, osim što uz trobrodnost vidi i troapsidnost, crkvu sv. Marte ubraja u skupinu tzv. vladarskih predromaničkih crkava, odnosno skupinu crkava kakve se javljaju uz vladarske posjede ili zadužbine. U tu skupinu ubraja još i crkvu Sv. Spasa na vrelu Cetine, crkvu na Lopuskoj glavici, Crkvinu, Stupove i četvrtu crkvu na Biskupiji, crkvu u Koljanima, Žažviću te katedralu u Biogradu na Moru.⁵⁹³

Obnova crkve u pravom predromaničkom duhu s izrazitim karolinškim utjecajem izvršena je u 9. stoljeću. Podrobnom analizom recentnije je ustanovljeno da bi jedan dio arhitektonske plastike bilo moguće pripisati Majstoru koljanskog pluteja.⁵⁹⁴ Prije svega se to vidi na elementima poput zabata, ciborija glavnog oltara i ulomaka greda.⁵⁹⁵

Osim ciborija za koji se pretpostavlja da ga je izradio Majstor koljanskog pluteja, iz crkve sv. Marte poznat nam je još jedan ciborij, onaj za koji se pretpostavlja da je stajao nad

⁵⁸⁸ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 244.

⁵⁸⁹ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 244.

⁵⁹⁰ T. MARASOVIĆ, 1994, 76, 100.

⁵⁹¹ Dijelove sačuvanog crkvenog inventara iz ove faze T. Burić pripisuje posljednjoj salonitanskoj klesarskoj radionici iz 7. stoljeća; T. BURIĆ, 1982, 142 i d.

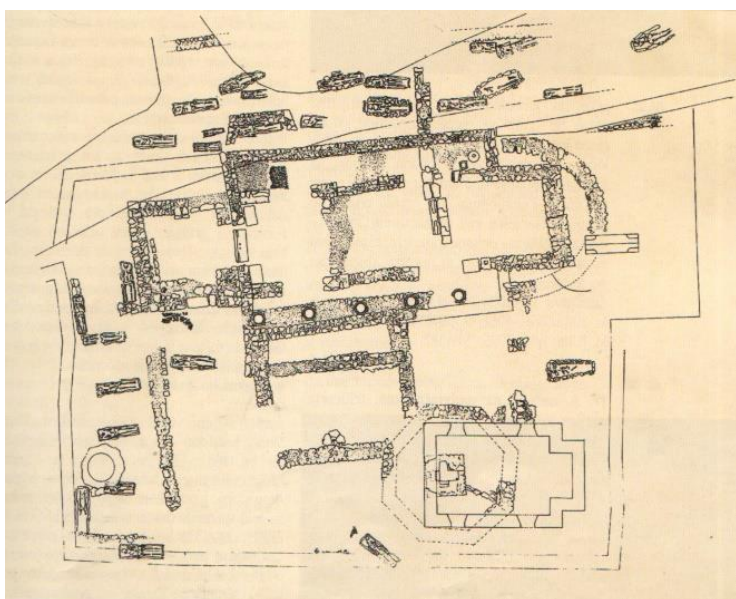
⁵⁹² N. JAKŠIĆ, 1986, 60–76.

⁵⁹³ M. JURKOVIĆ, 1986, 63–67.

⁵⁹⁴ N. JAKŠIĆ – I. JOSIPOVIĆ, 2015, 150–153.

⁵⁹⁵ N. JAKŠIĆ – I. JOSIPOVIĆ, 2015, 150–161.

krstionicom. Sukladno epigrafskim pokazateljima njegov nastanak V. Delonga datira u vrijeme kneza Mislava, dakle u drugu trećinu 9. stoljeća. O vrijednosti tog ciborija, odnosno krstionice uopće, valja istaknuti i ispravnu opasku T. Burića da je bila koncipirana u obliku križnog krsnog zdenca prikladnog za krštenje uranjanjem, što bi potvrđivalo krštenje odraslih doseljenih Slavena/Hrvata.⁵⁹⁶ Naime, u kontekstu pokrštavanja novodoseljenih populacija takav ritus *per immersionem* bi se i očekivao pa je ovo potvrda takve prakse. Uz to mislim da je potrebno istaknuti i činjenicu da je većina adaptacija ranokršćanskih osnovnih struktura u razdoblju predromanike nužno uključivala i obnovu ili dogradnju krstioničkih prostora. Vidljivo je to u Stombratama, u crkvi sv. Martina u Lepurima, u crkvi sv. Asela u Ninu i slično.

Sl. 55. Sv. Marta, Bijaći, tlocrtna situacija ranokršćanske crkve i njezinih kasnijih prepravaka; izvor: M. JURKOVIĆ, 1986, 63.

Sam titular sv. Marte posvjedočen je natpisom na spomenutom predromaničkom ciboriju. Podrijetlo njezina štovanja zasigurno je u franačko-akvilejskom krugu svetaca,⁵⁹⁷ koje prenose upravo misionari poput Gumperta. Osim sv. Marte taj krug sačinjavaju još i sv. Martin, Ludovik, Mogor (*Hermagoras*), Krševan (*Chrisogon*), sv. Eufemija te „ninska trijada“ – sv. Ambroz, sv. Anselmo i sv. Marcela. U tipološkom smislu analogije takve razvedene trobrodne bazilike pronalazimo najbliže u sjevernoj Italiji, na području pod jurisdikcijom akvilejskog patrijarha. Dobar primjer usporedbe predstavlja crkva sv. Feliksa i Fortunata u Vicenzi.

⁵⁹⁶ I. BODROŽIĆ i drugi, 2012, 30.

⁵⁹⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1998, 118; V. DELONGA, 1996, 307 i d.

3.5.3. Crkva sv. Bartolomeja, Galovac – Crkvina

Na sjeverozapadom dijelu sela Galovac, na lokalitetu Crkvina otkriven je ranokršćanski kompleks s evidencijom dviju faza njegova preuređenja datiranog u vrijeme predromanike. Crkva je posvećena sv. Bartolomeju.⁵⁹⁸ Istraživana je 30-ih godina 20. stoljeća, a potom je u razdoblju 1979. – 1991. godine sustavno provedeno pet istraživačkih kampanja pod vodstvom J. Beloševića.⁵⁹⁹ Ranokršćanska crkva bila je jednobrodno zdanje, imala je apsidu istaknutu u prostoru na istočnoj strani, narteks na zapadu i pastoforije sa sjeverne i južne strane.⁶⁰⁰ Obnovu crkve koja se zbila u predromaničkom razdoblju J. Belošević smješta u prvu polovinu 9. stoljeća, pri čemu inventar i liturgijsku opremu sagledava u dvije razvojne etape. U prvu smješta ogradu svetišta s lukom, dok u drugu ubraja ulomke ograde svetišta sa središnjim zabatom, dva ciborija, krsni zdenac i sačuvane elemente bifore.⁶⁰¹

Sl. 56. Zračni snimak lokaliteta Galovac – Crkvina; izvor: J. BARAKA PERICA – A. UGLEŠIĆ, 2021, 524.

Preciziranu i korigiranu tipološku i datacijsku analizu za predromaničke nalaze donose N. Jakšić⁶⁰² i osobito I. Josipović.⁶⁰³ Iz korpusa materijala koji se smatra prvom predromaničkom fazom izdvajaju arhitektonske i ulomke inventara koje dovode u vezu s produkcijom Radionice pluteja zadarske katedrale koja je djelovala do kraja 8. stoljeća.

⁵⁹⁸ N. JAKŠIĆ, 2000c, 17-18.

⁵⁹⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1994, 121 i d.

⁶⁰⁰ A. UGLEŠIĆ, 2002, 57–61.

⁶⁰¹ J. BELOŠEVIĆ, 1997, 149.

⁶⁰² N. JAKŠIĆ, 2000c, 17-64.

⁶⁰³ I. JOSIPOVIĆ, 2014, 43, 46, 57.

Materijal druge faze povezuju pak sa stilskim karakteristikama Majstora koljanskog pluteja, s početka 9. stoljeća.⁶⁰⁴

Činjenica da je titular crkve sv. Bartolomej apostol, zaštitnik nekoliko europskih vladajućih kuća, čini se kao indikator da bi se i u slučaju Crkvine u Galovcu mogla prepoznati određena vrsta vladarskog posjeda. Primjerice, sasvim bi sigurno to mogao potkrijepiti i nalaz sarkofaga u sakristiji crkve, a koji je pokazatelj imućnijeg društvenog sloja. Nalazi sarkofaga postavljenih u crkve u predromaničkom dobu u Dalmaciji inače su rijetki. Osim na Crkvini u Galovcu pojavljuju se još samo na Crkvini u Biskupiji kod Knina. No ta dva lokaliteta veže još jedna okolnost. Naime, na kamenoj plastici i jednog i drugog nalazišta evidentirana je stilska i tipološka produkcija Majstora koljanskog pluteja. Budući da se osim na ta dva nalazišta materijal koji možemo pripisati istom majstoru nalazi i na još nekoliko po pitanju vladarskih zadužbina znakovitih lokacija, a to su Koljane, Rižinice u Rupotinama kod Solina i Stombrate u Bijaćima kraj Trogira, kod nekih se autora uvriježilo Majstora koljanskog pluteja nazivati vladarskim klesarom.⁶⁰⁵ Naime, svi ti lokaliteti vezani su za vladajuću klasu ili predstavljaju mauzolej hrvatskih vladara poput crkve Sv. Marije na Crkvini u Biskupiji ili su pak moguće vladarske zadužbine koje su, pretpostavlja se, postojale na ostalim lokalitetima.

3.5.4. Crkva sv. Ambroza u Ninu (samostan)

Na prilično širokom prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske malo je većih antičkih aglomeracija koje su ostale netaknute u procesima dezintegracije i depopulacije koje donosi burno ranosrednjovjekovno razdoblje. Čini se da je na prostoru Dalmatinske Hrvatske jedino Nin (antička *Aenona*), uz smanjivanje opsega zajednice, nastavio život i kao najvažnija kasnoantička općina u rukama hrvatskog kneza te postaje prvim političkim i vjerskim središtem. Na teritoriju Nina tri su sakralna objekta koji bilježe ranokršćanski sloj u svojoj strukturi: župna crkva (katedrala) sv. Asela, bazilika Sv. Marije i crkva sv. Andrije u antičkoj luci.⁶⁰⁶ Oni potvrđuju postojanje crkvene organizacije na čijem su vrhu možda lokalni klerici podložni obližnjoj Zadarskoj biskupiji. Ta kasnoantička i ranokršćanska tradicija dolazi, međutim, u ranom srednjem vijeku u novu situaciju u kojoj široki prostor Zadarske biskupije biva podijeljen, pri čemu Nin i njegovo šire područje postaju dijelom hrvatske kneževine u kojoj vjerska kretanja diktiraju franački svećenici.

⁶⁰⁴ I. JOSIPOVIĆ, 2010, 11.

⁶⁰⁵ N. JAKŠIĆ, 2008b, 109, I. JOSIPOVIĆ, 2013, 196; M. KUMIR, 2017, 51–54.

⁶⁰⁶ A. UGLEŠIĆ, 2002, 34–41; P. VEŽIĆ, 1996, 87–88.

U arhitekturnom krajoliku koji nastaje u karolinškom razdoblju upravo su (preuređene) crkve sv. Asela i Sv. Marije uz novoosnovani benediktinski samostan nositelji i ishodište vjerskog života u Ninu koji će ubrzo postati prvi biskupski centar na prostoru kneževine.

Kako sam već istaknuo, nositelji kršćanskog misionarenja u sklopu politike franačkog cara u prvom su redu bili pripadnici reda sv. Benedikta.⁶⁰⁷ Njihovo, uz ostalo i propovjedničko djelovanje dovodi do intenzivnog širenja reda Europom te su oformljene brojne opatije poput Monte Cassina, Sv. Ambroza u Milanu, opatije Praglia i druge. Upravo ti benediktinci dolaze i osnivaju samostan i u Ninu. Zaključujemo to prema podacima iz povijesnih izvora koji postojanje cenobitske zajednice spominju već od godine 941.⁶⁰⁸ Tako rano spominjanje samostana u vrelima kao i zasvjedočena prisutnost franačkog opata Teudoberta u Ninu u doba kneza Branimira upućuju na to da je do njegova formiranja došlo još u 9. stoljeću. S benediktinskim misionarima vjerojatno je povezan i izbor zaštitnika samostana. Rekonstruirani izgled jednobrodne crkve iz razdoblja romanike i gotike sačuvan je do danas, a još početkom 20. stoljeća bili su vidljivi i trošni ostatci samostanskog kompleksa.⁶⁰⁹

Sl. 57. Suvremeni izgled romaničke crkve sv. Ambroza u Ninu

Identifikacija kompozicije i drugih stilskih karakteristika u prethodnom poglavlju opisanog arhitrava ograde svetišta sv. Ambroza u Ninu kao tipičnih za produkciju Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira pruža mogućnost i za kompariranje s materijalom s drugih srodnih lokaliteta. Na temelju toga izlučena je skupina kamene plastike gdje se javljaju proizvodi Benediktinske klesarske radionice, a osobito je važno uočiti da se osim na lokalitetima ranosrednjovjekovne Dalmatinske Hrvatske, u Ninu,

⁶⁰⁷ Osnovan 528. godine u Monte Cassinu; I. OSTOJIĆ, 1968-69, 389 i d.

⁶⁰⁸ I. PETRICIOLI, 1969, 299-354.

⁶⁰⁹ Isto, 325 i d.

Lepurima, Kuli Atlagića, Otresu, na Bukorovića podvornicama, u Lepurima, Uzdolju, Posedarju, Pađenima, Bribiru, Gornjem Muću i Stupovima u Biskupiji, pronalaze i izvan tog prostora, primjerice u Košljunu na Krku, Samostanu sv. Krševana u Zadru te splitskoj katedrali.⁶¹⁰

3.5.5. Crkva sv. Asela u Ninu

Istraživanja nekadašnje ninske katedrale posvećene sv. Aselu svoj početak imaju u drugoj polovini 19. stoljeća. Istraživanja P. Sticottija 1895. ili ono L. Jelića 1910. godine vezana su za početke oblikovanja hrvatske arheološke znanosti. Stoga su u kasnijim razdobljima uslijedila i druga, djelomična revizijska istraživanja 1960. godine⁶¹¹ te niz kampanja Zavoda za zaštitu spomenika (1973., 1974., 1978. – 1980.). Od 1995. godine arheološka istraživanja nastavljena su iskopavanjima M. Kolege⁶¹² te Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru 2001. godine, pod vodstvom J. Beloševića.

Najstariji sloj sakralne izgradnje na prostoru crkve sv. Asela vidljiv je u ranokršćanskom oratoriju⁶¹³ s kraja 4. ili 5. stoljeća, nastalom na južnoj strani suvremene crkve. U prvoj polovini 6. stoljeća gradi se nova crkva, a njezin tlocrt sačuvan je u gabaritima današnje župne crkve. Riječ je o jednobrodnoj građevini⁶¹⁴ s polukružnom istaknutom apsidom čiji je vanjski plašt bio raščlanjen plitkim lezenama. Crkva je imala glavna vrata na pročelju te po dvojica na bočnim stranama. Nadvratnici svih vrata bili su rasterećeni s po dva rasteretna luka, jedan iznad drugoga. Na jugoistoku crkve nalazila se pastoforija, vjerojatno diakonikon, a na sjeveroistoku krstionica koja je pri svom nastanku apsorbirala raniji kasnoantički izgrađeni prostor. Titular ninske crkve iz ranokršćanskog doba nije utvrđen. Ipak, jednu mogućnost donosi C. F. Bianchi, spominjući je kao crkvu Sv. Trojstva.⁶¹⁵ Posveta pak sv. Aselu sasvim je sigurno iz karolinškog doba te svjedoči o prisutnosti franačkog klera i franačke liturgije u Ninu. Prema stoljetnoj predaji Asel (Anselmo/Anzelmo) bio je jedan od sedamdesetorice Kristovih učenika, osnivač i prvi biskup ninske Crkve.⁶¹⁶ Blisko je povezan s još dva svetca franačkog kruga – sv. Marcelom

⁶¹⁰ I. JOSIPOVIĆ, 2013, 199.

⁶¹¹ M. SUIĆ – M. PERINIĆ, 1969, 317–320.

⁶¹² M. KOLEGA, 1996, 43–48; ISTA, 2001, 83–90; ISTA, 2002, 73–78

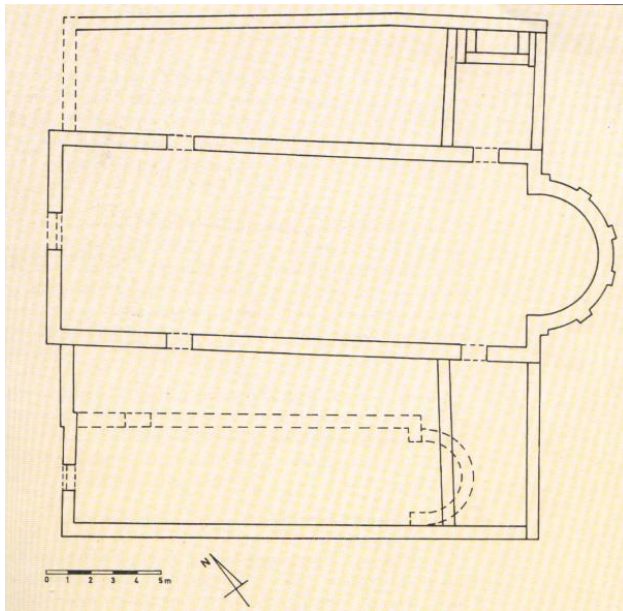
⁶¹³ A. UGLEŠIĆ, 2002, 36–40.

⁶¹⁴ S dimenzijama 10 x 22,50 m; A. UGLEŠIĆ, 2002, 38.

⁶¹⁵ P. VEŽIĆ, 1996, 90; C. F. BIANCHI, 1880, 194–224.

⁶¹⁶ *LEKSIKON IKONOGRFIJE...*, 1990, 110–111.

(Marija Negra) i sv. Ambrozom, koji se opisuju kao njegovi pratitelji na misionarskim pohodima u Galiji i kasnije u Hrvatskoj. Ikonografski prikaz sv. Asela tijekom ranog srednjeg vijeka uglavnom je onaj oranta u misnici, s kadionicom u ruci i tonzurom na glavi, što ga opisuje kao đakona. Anselmo se kao đakon imenuje i na opisanom epigrafskom nalazu pronađenom u Zadru.

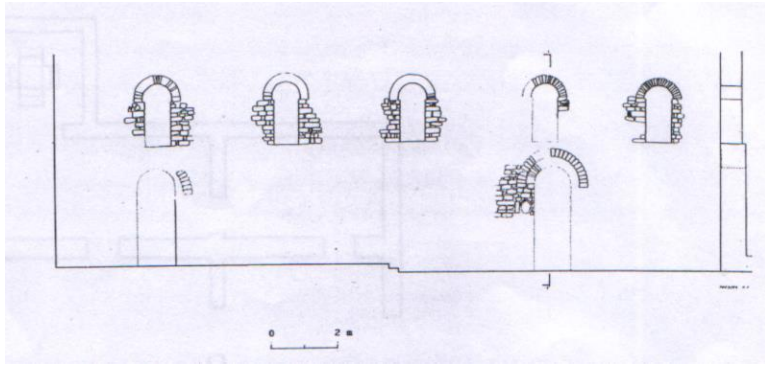
Sl.58. Nin, ranokršćanski sklop župne crkve sv. Asela, tlocrt; izvor: A. UGLEŠIĆ, 2002, 39.

Zasvjedočene promjene koje Franci donose u novim svetačkim kultovima još se izrazitije očituju u popravljaju ili preuređenju kulturnih građevina. Tako i crkva sv. Asela u karolinško doba doživljava promjene. Sačuvan je njezin raniji oblik, ali je djelomično izmijenjena zidna struktura. Nad starijim, prilično debelim donjim dijelom zida izgrađen je tanji zid koji je raščlanjen novim rasporedom otvora.⁶¹⁷ Izvedeno je pet monofora s polukružnim lukom širim od otvora prozora izrađenim od priklesanih tankih kamenih ulomaka i dvoja vrata s rasteretnim lukovima izvedenim od relativno pravilnih klesanaca. Promjene doživljava i krstionica uz sjeverni zid crkve koja definitivni izgled dobiva u romanici – kameno popločenje i šest pilona – te je unutar nje, smatra se, stajao Višeslavov krsni zdenac.⁶¹⁸ Opsežne promjene na građevini nadopunjene su i novim namještajem u crkvi o čemu svjedoči ulomak pluteja ukrašen predromaničkim ornamentima.⁶¹⁹ Tako je zaživjela ranosrednjovjekovna ninska crkva koja će već tijekom 9. stoljeća postati i biskupskim sjedištem.

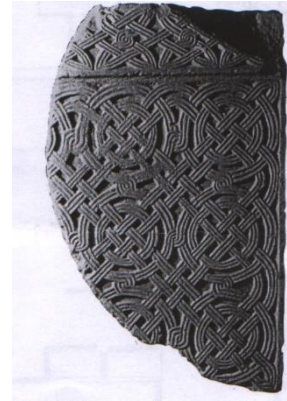
⁶¹⁷ I. PETRICIOLI, 1969, 318 i d.

⁶¹⁸ A. UGLEŠIĆ, 2002, 40.

⁶¹⁹ P. VEŽIĆ, 1996, 87–90.

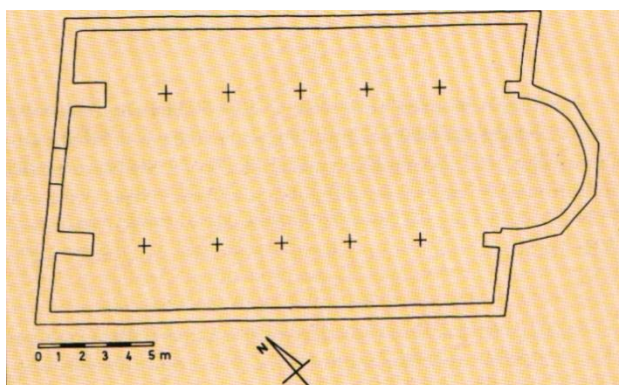
Sl. 59. Izgled južnog zida župne crkve sv. Asela u Ninu, s rasporedom otvora; izvor: P. VEŽIĆ, 1996, 87.

Sl. 60. Nin, Sv. Asel, ulomak pluteja s predromaničkim ornamentima; izvor: P. VEŽIĆ, 1996, 88.

3.5.6. Crkva Sv. Marije u Ninu

Crkva Sv. Marije, istraživana 1928. godine, u ranokršćanskom je razdoblju bila trobrodna bazilika s apsidom kojoj je vanjski plašt izveden poligonalno. Na samom lokalitetu 70-ih godina prošlog stoljeća bile su izgrađene dvije kuće, a tlocrti proizišli iz ranijih istraživanja E. Dyggvea objavio je Lj. Karaman⁶²⁰ i kasnije J. Belošević.⁶²¹ U ranom srednjem vijeku i ona je bila preuređena, što dokazuju pronađeni nalazi kamene plastike predromaničkih karakteristika. Uz tu je crkvu 948. godine osnovan ženski benediktinski Samostan sv. Marcele. Crkva je bila srušena 1646. godine, a materijal iz ruševina dugo se koristio kao kamenolom,⁶²² stoga izvornoj građi za komparaciju danas teško možemo ući u trag.

Sl. 61. Tlocrt ranokršćanske faze crkve Sv. Marije u Ninu; izvor: A. UGLEŠIĆ, 2002, 41.

⁶²⁰ Lj. KARAMAN, 1930, T. II.

⁶²¹ J. BELOŠEVIĆ, 1968, 59–60.

⁶²² I. PETRICIOLI, 1969, 319–320.

3.5.7. Crkva sv. Martina u Lepurima kod Benkovca

Lokalitet Sv. Martin u Lepurima kod Benkovca, na kojem se nalazila srednjovjekovna crkva, dugo je poznat u literaturi. Već 1927. godine fra Lujo Marun donosi podatke o nekoliko ulomaka s natpisima iz Lepura.⁶²³ S. Gunjača također u izvještaju o radu Muzeja hrvatskih starina izvještava da je M. Suić od mještana došao do podataka o nekoliko pleternih ulomaka⁶²⁴ među kojima onaj uzidan u pod sakristije datira u 9. do 10. stoljeće.⁶²⁵

Nakon što su srpski pobunjenici srušili srednjovjekovnu crkvu 1992. godine, pristupilo se istraživanju starijih arheoloških slojeva. Istraživanja su u više kampanja bila provedena od 1996. do 2004. godine, a do sada su rezultati samo djelomično objavljeni.⁶²⁶ Utvrđena je vrlo složena tlocrtna situacija gdje jednostavna srednjovjekovna crkvica s pravokutnom apsidom počiva na ranokršćanskom i predromaničkom sakralnom kompleksu. Prva je crkva podignuta u ranokršćanskom vremenu, 5. ili 6. stoljeću. Imala je jednostavan jednobrodni tlocrt s polukružnom apsidom poligonalno izvedenog vanjskog plašta. Toj su crkvi potom prigradeni pravokutni oratoriji jednakih dimenzija s obje strane, a u južnom je bio postavljen krstionički zdenac. Takvim rasporedom prostorija taj kompleks dobiva izgled križne građevine s izduženim središnjim brodom. U 9. stoljeću ranokršćanska osnova se obnavlja. Bočne prigradnje dobivaju polukružne apside, dok su u središnji prostor broda ubačena četiri stupa koja su mogla nositi kupolu. Time je još izrazitije naglašena centralnost prostora. Ukupna površina prostora popločana je kamenim pločama, a svako od svetišta, središnje i dva bočna, dobilo je svoju oltarnu pregradu. Sačuvani ostatci tog crkvenog namještaja svjedoče da su izrađeni u različitim klesarskim radionicama i od različitih donatora čija su imena na njima bila uklesana. Tijekom razdoblja romanike stupovi su pretvoreni u pilone, no nedugo zatim crkva je srušena. Ponovno je bila izgrađena u 14. stoljeću te potom još jednom srušena u 17. stoljeću. Rekonstrukcija koja je uslijedila održala se sve do Domovinskog rata.

Za ukupno sagledavanje tog lokaliteta od posebne je važnosti i analiza brojnih ulomaka kamene plastike. Prema tipološkim i stilskim analizama V. Delonge reljefi i ukrasi na kamenoj plastici odaju vrijeme nastanka u vrijeme hrvatskih knezova Trpimira (oko 840. – 864.) i Branimira (879. – 892.).⁶²⁷ T. Marasović donosi objavu ulomka oltarne ograde s kukama i

⁶²³ L. MARUN, 1927, 290.

⁶²⁴ S. GUNJAČA, 1955, 228–229.

⁶²⁵ N. GABRIĆ, 1974, 49.

⁶²⁶ N. JAKŠIĆ, 2000b, V. DELONGA, 1995b, 303–325; ISTA, 1997, 45–97.

⁶²⁷ V. DELONGA, 1995, 303–325.

Sl. 62. Tlocrt ranokršćanskog i predromaničkog kompleksa sv. Martina u Lepurima; izvor: I. JOSIPOVIĆ, 2012, 50.

natpisom ...*ERTUS ABBA HVNC DOMVM (edifi)CAVIT* iz kojeg iščitava germansko podrijetlo opata, a sam natpis datira prije sredine 9. stoljeća.⁶²⁸ Ta distinkcija tipologije građe, pa shodno tome i atribucije Trpimirovu odnosno Branimirovu vremenu, možda se najbolje očituje na ulomcima dvaju ciborija koje je analizirao I. Josipović. On je tako utvrdio postojanje šesterostraničnog ciborija koji pripisuje Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira, a koji spada u jedan od svega tri s prostora ranosrednjovjekovne Hrvatske te je najvjerojatnije bio smješten u južnoj kapeli koja je bila pretvorena u krstionicu.⁶²⁹ U ostalim ulomcima prepoznaje još jedan ciborij koji pripisuje produkciji Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira, a koji je najvjerojatnije stajao iznad glavnog oltara.⁶³⁰

3.5.8. Crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine

Crkva Sv. Spasa još je jedan lokalitet koji zbog konteksta nalaza prethodno opisane kadionice iz Vrljke predstavlja zasvjedočeno boravište franačkih misionara. Uz mnoge preinake to crkveno zdanje sačuvalo se do danas u ruševnom stanju. Radi se o jednobrodnoj građevini izvana raščlanjenoj polukružnim kontraforima, s trolisnim svetištem i zvonikom na pročelju. Crkva je prilično dobro sačuvana u izvornom obliku izuzev gradnje velike pravokutne apside iz kasnog srednjeg vijeka na mjestu starije polukružne. Na zapadnoj su strani između zvonika i

⁶²⁸ T. MARASOVIĆ, 2009, 267.

⁶²⁹ I. JOSIPOVIĆ, 2013, 124–131.

⁶³⁰ I. JOSIPOVIĆ, 2012, 56–59.

broda crkve sačuvani i konstruktivni elementi *westwerka*.⁶³¹ Riječ je o prostoru izvedenom u dvije etaže povezane vanjskim stepeništem, a osnovna mu je funkcija bila praćenje liturgije, najčešće svjetovnog dostojanstvenika, na glavnom oltaru. U prizemlju su najvjerojatnije u kripti čuvane relikvije titulara (Sv. Spasitelja) ili su bili ukopani dostojanstvenici, dok polukružna niša na katu *westwerka* sugerira postojanje manjeg prijenosnog oltara, pri čemu se taj prostor pretvarao u zasebni sakralni prostor za izuzetne liturgijske obrede, uz sudjelovanje najčešće pripadnika viših društvenih slojeva.

Sačuvani ulomci kamene plastike otkrivaju nam donatora opremanja crkve. Na dijelovima ograde svetišta sačuvan je natpis:

*AD ONOREM D(omi)N(u)M N(ostri) IESU CHR(ist)I EGO GASTICA HUPPANUS
D[onavi vel dedicavi] [...] ET ANIME MEE ET MATR(i)S MEE NOMINE NEMIRA ET
F(i)LIIS MEIS NOMINE.*

Iz toga razaznajemo da je oprematelj crkve župan Gostiha, a komparacija s drugim analognim primjercima ranosrednjovjekovnih natpisa datira nastanak tog pluteja u vrijeme kneza Branimira. Tipološko, a još više vremensko određivanje izgradnje crkve Sv. Spasa obrađuje se vrlo različito. Veći broj autora datira je u 9. stoljeće odnosno najkasnije u 10. stoljeće. Z. Vinski⁶³² precizira njezin mogući nastanak početkom 9. stoljeća vezan za djelovanje franačkih misionara, dok Z. Gunjača i I. Petricioli pretpostavljaju izgradnju potkraj 9. stoljeća.⁶³³

Iz postojanja trikonhalnog svetišta T. Marasović izvlači mogućnost da bi u crkvi Sv. Spasa trebalo gledati prijelazni tip iz centralnog u longitudinalni oblik te ga kao takvog povezuje i s ranokršćanskom arhitekturom u Dalmaciji.⁶³⁴ Zanimljiva je i interpretacija Ž. Rapanića koji pretpostavlja moguću ranokršćansku osnovu crkve te njezino preuređenje u Branimirovo doba kada su izgrađeni zvonik i kontrafori, nešto slično situaciji dokumentiranoj na Lopuškoj glavici.⁶³⁵ I mišljenje J. Beloševića upućuje na mogućnost ranokršćanskog postanka crkve Sv. Spasa, koja se uz mnoge preinake sačuvala sve do danas. Taj bi

⁶³¹ M. JURKOVIĆ, 1987, 61–85.

⁶³² Z. VINSKI, 1978, 164.

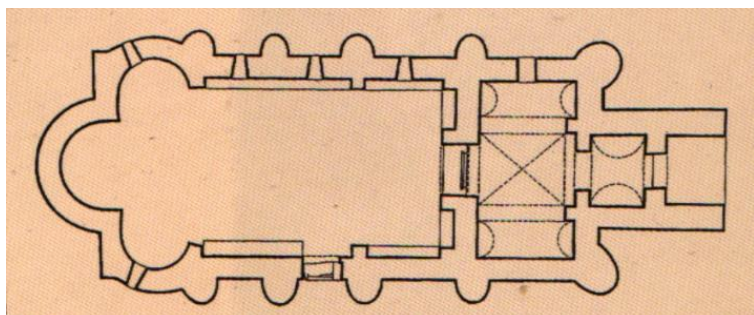
⁶³³ Z. GUNJAČA, 1984, 258 i d.; I. PETRICIOLI, 1984, 221 i d. Recentnije interpretacije donose T. MARASOVIĆ, 1996; M. JURKOVIĆ, 1995a, 117 i d.

⁶³⁴ T. MARASOVIĆ, 1978, 57–61.

⁶³⁵ Ž. RAPANIĆ, 1987, 171–172

ranokršćanski objekt poslužio kao baza franačkim misionarima, upravo onima koji su tu donijeli ranokarolinšku kadionicu iz Vrlike te odatle nastavili svoje misijske pohode.⁶³⁶

O crkvi Sv. Spasa kao ilustraciji izrazitijeg karolinškog utjecaja na ranosrednjovjekovnu arhitekturu na hrvatskom prostoru pisao je i M. Jurković osobito analizirajući introdukciju *westwerka* u crkvenu arhitekturu.⁶³⁷ Iako ga u kontekstu crkve Sv. Spasa definira „reduciranim (atrofiranim) westwerkom“, vrijednost je njegovih studija što utvrđuje model kojim je taj element karolinške arhitekture našao put do hrvatskog dijela istočnojadranskog zaobalja. Ponovno je u tome važna uloga benediktinca Gottschalka za kojeg je utvrđeno da je boravio u predromaničkoj bazilici u Petersburgu kraj Fulde, a ta crkva s *westwerkom* pokazuje znatne sličnosti s bazilikom na Crkvini, gdje Jurković također pretpostavlja postojanje *westwerka*.⁶³⁸

Sl.64. Tlocrt crkve Sv. Spasa na vrelu Cetine; izvor: M. JURKOVIĆ, 1986, 61.

Sl. 63. Sv. Spas na vrelu Cetine; foto: A. PEROVIĆ

⁶³⁶ J. BELOŠEVIĆ, 1998, 125.

⁶³⁷ M. JURKOVIĆ, 1995b, 33, 88–91.

⁶³⁸ M. JURKOVIĆ, 1986, 61.

3.5.9. Gradnje iz vremena kneza Branimira

Na temelju neposrednog spominjanja kneza Branimira na arhitravima iz Nina⁶³⁹ i produkcije klesarske radionice iz vremena njegove vladavine o kojoj svjedoče već citirani nalazi kamene plastike iz Sv. Martina u Lepurima⁶⁴⁰ pretpostavljamo izrazitiju aktivnost tog vladara u sakralnoj izgradnji. To potvrđuje i još pet spomena njegova imena na dijelovima crkvene opreme s nalazišta u Otresu, Ždrapnju, Muću, Šopotu i Bribiru.

Prvi je nalaz arhitrava i zabata ograde svetišta iz predromaničke crkve u Otresu. Natpis spominje donatora neutvrđenog imena koji je izgradio ili možda obnovio crkvu u vrijeme kneza Branimira.⁶⁴¹ Drugi je nalaz pluteja i grede ograde svetišta s natpisom iz Ždrapnja koji govori o županu Pristini koji je sa svojom ženom pokrenuo izgradnju obiteljske zavjetne crkve. Vrijeme u kojem je to ostvareno ono je u kojem vlada *Branimir – dux Clavitorum*. Treći su nalaz ulomci arhitrava oltarne pregrade iz crkve sv. Petra u Muću Gornjem kod Sinja. Natpis na arhitravu spominje vladavinu kneza Branimira te je, štoviše, i vremenski determinira u godinu 888. Ukupna situacija crkve u Muću sugerira ranokršćansku osnovu preuređenu u doba Branimira, možda i zalaganjem ninskog biskupa Teodozija koji se tada nalazi i na splitskoj biskupskoj stolici.⁶⁴² Nalazi zabata i arhitrava oltarne pregrade iz Šopota kod Benkovca također najvjerojatnije predstavljaju predromaničku preinaku starijeg ranokršćanskog objekta, a na njemu se izravno navodi Branimir (*dux cruatorum*) kao donator te crkve.⁶⁴³ Novijim istraživanjima na Bribiru, 2015. godine, na položaju crkve sv. Joakima i Ane među ponovno upotrijebljenim antičkim spolijama izoliran je i jedan ulomak stranice sarkofaga s ranosrednjovjekovnim natpisima. Na jednoj od površina nalazi se natpis: ...*JIMIRO DUCE*, te se i u njemu prepoznaje ime kneza Branimira.⁶⁴⁴

Opisani epigrafski nalazi s kvalitativno superiornim reljefnim izričajem poslužili su za objedinjavanje serije srodnih nalaza koje N. Jakšić grupira pod nazivom Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira.⁶⁴⁵ Obilježava ju produkcija visoke obrtničke razine te na neki način predstavlja nastavak klesarskog pravca i razine dosegnute za vrijeme

⁶³⁹ Vidi str. 32.

⁶⁴⁰ N. JAKŠIĆ, 1995, 141 i d.

⁶⁴¹ M. ZEKAN, 1993, 405-420.

⁶⁴² M. ZEKAN, 1993, 405 i d.; L. MARGETIĆ, 1997, 194–214.

⁶⁴³ Ove natpise obrađuju: M. ZEKAN, 1993, 405–420; V. DELONGA, 1996, 165 i d.

⁶⁴⁴ A. MILOŠEVIĆ, 2017, 23.

⁶⁴⁵ N. JAKŠIĆ, 1995, 141-150.

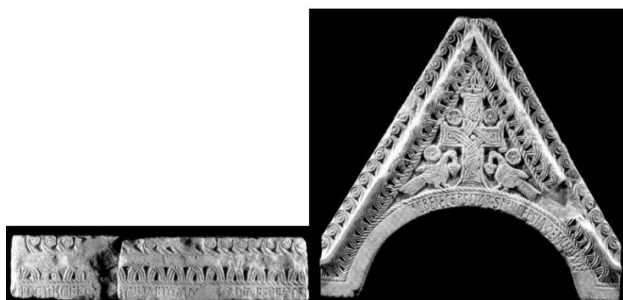
Sl.65. Arhitrav oltarne ograde iz Gornjeg Muća; izvor: V. DELONGA, 1996, 91.

Sl.66. Arhitravi ograde svetišta iz crkve sv. Ambroza u Ninu; izvor: V. DELONGA, 1996, 174.

Sl.67. Arhitrav ograde svetišta iz Otresa; izvor: V. DELONGA, 1996, 182.

Sl.68. Arhitrav i zabat oltarne ograde iz Uzdolja; izvor: V. DELONGA, 1996, 118.

Sl.69. Arhitrav i zabat oltarne ograde iz Šopota; izvor: V. DELONGA, 1996, 581.

Sl.70. Ždrapanj. Ulomci arhitrava oltarne ograde iz Ždrapnja; izvor: V. DELONGA, 1996, 228.

Sl.71. Ulomak sarkofaga s imenom kneza Branimira iz Bribira; izvor: A. MILOŠEVIĆ, 2017, 23.

kneza Trpimira. Lokacije na kojima su nalazi zasvjedočeni najopsežnije donosi I. Josipović pa ih uočava u Šopotu kod Benkovca, Ždrapnju kraj Skradina, Plavnom kod Knina, Cetini kraj Vrlike, Crkvini i Bukorovića podvornicama u Biskupiji kod Knina, Rapovinama kod Livna, Vrbi u Glamočkom polju, Lepurima kod Benkovca, Pidrasi, Biogradu, Ninu, Sv. Trojici u Biskupiji kod Knina, Korlatu i Kuli Atlagića.⁶⁴⁶

Postojanje istodobne Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira unatoč nekim mišljenjima nije se odmah ugasilo jer je na nekim lokalitetima zabilježena i paralelna produkcija, vidljiva primjerice u materijalu iz Lepura kod Benkovca te u dvama ulomcima pluteja iz Rapovina kod Livna.⁶⁴⁷

Povijesni su podatci o knezu Branimiru brojni. Uz sedam navedenih kamenih epigrafskih spomenika osobito vrijedne činjenice o njegovoj ulozi donosi nam ukupno sedam pisama koje Branimiru, te ninskom i kasnije splitskom biskupu Teodoziju, upućuju papa Ivan VIII. (872. – 882.) i Stjepan V. (885. – 891.). I u političkom i u religijskom smislu iz tih se podataka može iščitati veći stupanj participacije hrvatskog vladara u međudržavnim procesima i religijskim odnosima. A čini se da je činjenica što se u drugoj polovini 9. stoljeća knez Branimir iskazuje kao najveći graditelj i obnovitelj crkava u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj proistekla i iz promijenjenog stupnja političkog autoriteta hrvatskog vladara.

Svakako su i okolnosti slabljenja moći Franačke i Bizanta doprinijele tome da se hrvatska kneževina i formalno oslobodila franačkog vrhovništva i da gradovi bizantske Dalmacije počinju plaćati porez hrvatskom knezu, a ne više bizantskom strategu.⁶⁴⁸ U novoj konstelaciji snaga knez Branimir pristaje uz novog saveznika, rimskog papu. U kontekstu ilustriranja tog zaokreta zanimljiva je ideja N. Jakšića koji u povećanoj učestalosti dedikacije titulara crkava sv. Petru vidi upravo utjecaj bliskosti s Rimom.⁶⁴⁹

Svi primjeri sakralnih gradnji iz ovog poglavlja predstavljaju početak tzv. misionarskog sloja u crkvenoj arhitekturi hrvatske kneževine, a nastavit će se od kraja 9. i tijekom 10. stoljeća u nizu novoizgrađenih crkava.

⁶⁴⁶ I. JOSIPOVIĆ, 2013, 153–154.

⁶⁴⁷ I. JOSIPOVIĆ, 2013, 153.

⁶⁴⁸ N. BUDAK, 2018, 162.

⁶⁴⁹ Pet obnovljenih crkava iz Branimirova doba s titularom sv. Petrom su: Muć Gornji, Otres, Gradac kod Drniša, Rapovine kod Livna te Biovičino Selo kod Knina; N. JAKŠIĆ, 2009, 64–69.

4. SAMOSTANSKE ZAJEDNICE I SVETAČKI KULTOVI

Iz dosad razložene arheološke građe, prije svega natpisa na arhitravima ograda svetišta iz Nina, Lepura i Bijaća, mogli smo vidjeti da je u skladu s praksom franačke države na polju propagiranja i širenja katoličanstva iznjedrila elemente za evidentiranje prisutnosti franačkih svećenika i redovnika na dalmatinsko-hrvatskom prostoru. Oni svoje djelovanje ostvaruju obnovom ranokršćanskih sakralnih objekata, ali i izgradnjom novih crkava i samostana za daljnju misionarsku aktivnost. Stoga u ovom kratkom pregledu donosim vremenski okvir i frekvenciju pojavljivanja benediktinskih zajednica na prostoru Dalmacije te praćenje titulara i kultova za koje možemo pretpostaviti da su reprezentativni za franački kulturni krug kojem pripadaju.

4.1. Benediktinske zajednice

Najranije pojavljivanje monaštva zabilježeno je na istoku gdje je postojalo više zajednica saživljenih prema određenim pravilima, a najčuvenija je bila ona sv. Bazilija. Na zapadu je prvu zajednicu prema pravilima koja propisuju prava i obveze zajednice redovnika – reguli – osnovao Benedikt iz Nursije u 6. stoljeću. Formiravši samostan u Monte Cassinu, postavio je temelj za razvitak redovništva širom Europe.

Podatci o ranim redovničkim zajednicama na prostoru istočnog Jadrana poznati su nam iz pisama sv. Jeronima s početka 5. stoljeća. U jednom od tih pisama on se dopisuje s izvjesnim opatom Antunom iz Novigrada istarskog evidentirajući tako monašku prisutnost u Istri, dok u jednom drugom pismu pohvaljuje pak nekog dalmatinskog mecenu koji je podizao samostane na dalmatinskim otocima.⁶⁵⁰ Arheološkim istraživanjima neki od samostana su i evidentirani, primjerice na Braču i Šolti. Kao primjer rane poveznice misionarskog upliva na prostoru dalmatinsko-hrvatskog prostora može se sagledavati i misija opata Martina (641. – 642.) kojeg je papa Ivan IV. (640. – 642.) poslao da otkupi od pogana zarobljene kršćane i da moći kršćanskih mučenika donese u Rim.⁶⁵¹

Dokazi ili, preciznije, indicije o prvim zasvjedočenim benediktinskim zajednicama u Dalmaciji vezane su općenito za kontekst rasta moći franačke države. Nakon pobjede nad Langobardima, a zatim i pridobivanjem velikog dijela Dalmacije otvara se prostor i za evangelizacijsko djelovanje misionara, jer je zaštita i širenje kršćanstva uostalom i bila politika

⁶⁵⁰ N. BUDAK, 2018, 158.

⁶⁵¹ S. J. ŠKUNCA, 2006, 187–198.

Karla Velikog. U nedostatku pisanih izvora, posredne potvrde za prisutnost benediktinaca pronalazimo na primjer u rasprostranjenosti beneventanskog titulara sv. Bartolomeja i nekih titulara s područja Akvilejskog patrijarhata. Vrlo rane kontakte s Beneventom potvrđuje i zlatnik Grimoalda III. (788. – 806.), pronađen kod Trogira.⁶⁵² Uglavnom, može se istaknuti da su glavna središta prvotnog monaškog života bila koncentrirana na otocima i u priobalju.

Drugi važan posredni dokaz monaške prisutnosti mogu biti i imena benediktinskih redovnika zasvjedočena ili u izvorima ili na arheološkim nalazima. Primjer spomena boravka benediktinca Gottschalka na dvoru kneza Trpimira tako postaje pokazatelj da je upravo pod njegovim usmjerenjima možda formiran benediktinski samostan u Rižinicama. To zaključujemo jer je pouzdano potvrđeno da je samostan dao sagraditi knez Trpimir.⁶⁵³ U istom kontekstu treba sagledavati i franačkog redovnika, suvremenika kneza Branimira, potpisanog na arhitravu ograde svetišta kao donatora ili zavjetnika pri određenoj izgradnji na samostanskoj crkvi sv. Ambroza u Ninu.⁶⁵⁴ Taj ninski opat Teudobertus i još jedan redovnik s pretpostavljenim franačkim imenom s dočetcokom na *-ertus* koji je spomenut na epigrafskom spomeniku crkve sv. Martina u Lepurima⁶⁵⁵ nedvojbeno dokazuju prisutnost benediktinaca na prostoru ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine. Iz izvora su nam još poznati samostanski predstojnik Žitaj iz svite kneza Mutimira te moguće svećenik Ivan čija je misionarska aktivnost zabilježena u vrijeme kneza Domagoja, u čijoj se kneževskoj službi nalazio.⁶⁵⁶

Na temelju svih tih potvrda može se zaključiti da benediktinci dolaze na područje Dalmacije sredinom 9. stoljeća. Samostane izgrađuju ponajviše na građevinama s kasnoantičkom tradicijom, mjestima ranijeg boravka pustinjaka (cenobijima) ili na terenima koji su im darovani te se oni, zbog mnoštva djelatnosti koje pripadnici tog crkvenog reda uz glavnu religijsku sastavnicu obavljaju, pretvaraju u središta kulturnog, umjetničkog, proizvodnog i prosvjetnog života ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine.

Prema potvrdama u povijesnim dokumentima, kronološki je raspored potvrđenih osnovanih benediktinskih opatija na tlu Dalmacije sljedeći: Samostan sv. Jurja u Karinu (850.), samostan u Biševu na Visu (850.), Samostan sv. Krševana u Zadru (908.), Samostan sv. Ambrozija u Ninu (941.), Samostan Sv. Marije u Ninu (948.), Samostan sv. Stjepana kod Splita

⁶⁵² M. IVANIŠEVIĆ, 1980, 969; V. DELONGA, 1985, 102, 109.

⁶⁵³ F. BULIĆ, 1892. 3 i d.

⁶⁵⁴ Vrijedi istaknuti i da je unatoč tome što se sukladno podacima iz izvora osnutak samostana sv. Ambroza smješta u 941. godinu može nagađati i o ranijem osnutku; Z. STRIKA, 2017, 77.

⁶⁵⁵ N. JAKŠIĆ, 2000, 278–280.

⁶⁵⁶ I. OSTOJIĆ, 1963, 83.

(985.), Samostan Sv. Marije (sv. Benedikta) na Lokrumu kod Dubrovnika (1023.), opatija sv. Petra u Osoru, (1044.), Samostan Sv. Marije na Mljetu (1191.) i drugi.⁶⁵⁷ Ukupno je od početka benediktinskog misionarenja na istočnojadranskom zaobalju, koje se snažno afirmiralo i zbog pokroviteljstva vladajućih struktura, u 11. i 12. stoljeću u Hrvatskoj osnovano više od 50 samostanskih zajednica.⁶⁵⁸

4.2. Titulari akvilejskog kruga

Budući da je cilj ovog rada uočiti novine za koje bismo mogli pretpostaviti da su odraz promjena koje donosi evangelizacija u odnosu na svijet sa zamrlim ranokršćanskim osobinama i doseljenom novom poganskom komponentom, vrijedi uočiti postojanje jednog korpusa titulara svetaca koje bismo u tom kontekstu mogli sagledavati.

Tvorbu hagiografskih posveta pratimo od pojave kršćanstva te razlikujemo one „osnovne“ – Krista, Bogorodicu i apostole – zatim grupu svetaca mučenika te mjesne zaslužnike čiji se kult potom manje ili više proširuje.⁶⁵⁹ Ograničavajuća je činjenica za povijesna zaključivanja da titulari nisu nepromjenjivi. To znači da tradicija štovanja određenog svetca na nekom mjestu, ma koliko duga bila, nije garancija stalnosti. Načelno to možemo sagledavati već u ranokršćanskom razdoblju u kojem možemo prepoznati oslanjanje na antičku tradiciju. Na položajima antičkog poganskog supstrata može se, naime, aplicirati ranokršćanski. Kao moguća ilustracija za takav slučaj može, primjerice, poslužiti smještaj i titulacija crkve Sv. Trojstva (kasnije Sv. Donat) u Zadru, koja je nastala uz kapitolij gdje se štovala kapitolijska trijada, a iz čega neki autori iščitavaju mogućnost preslikavanja trovalentnog titulara iz antičkog u ranokršćansko doba.⁶⁶⁰

I okolnosti u drugim povijesnim razdobljima također evidentiraju promjene titulara. Jedan od primjera mogu biti i zamjene nastale uz kreiranje kršćanskih supstituta za mitološke slavenske toponimske obredne točke temeljene na štovanju Peruna, Velesa i Mokoši. Njihove kristijanizirane zamjene su, kako smo već u jednom od ranijih poglavlja naveli, sv. Ilija, sv. Vid, sv. Mihovil i Sv. Marija.

Ograničavajući su faktor kod upotrebe posveta kao elementa za praćenje nekog kontinuiteta, nazovimo ih tako, memorijski prekidi, pri čemu se dio sjećanja na nekog svetca

⁶⁵⁷ I. OSTOJIĆ, 1963, 11.

⁶⁵⁸ F. ŠANJEK, 2007, 226.

⁶⁵⁹ B. MIGOTTI, 1996, 191.

⁶⁶⁰ B. MIGOTTI, 1992a, 227.

gubi te ga se zamjenjuje svetcem sličnog imena ili sličnih osobina. Primjeri za situacije zamjene imena štovanje je sv. Antuna Padovanskog umjesto sv. Antuna opata ili sv. Ivana Krstitelja umjesto sv. Ivana evanđelista,⁶⁶¹ dok je primjer zamjene na temelju sličnih karakteristika, u tom slučaju vojničkih, zamjena štovanja sv. Mihovila štovanjem sv. Martina.⁶⁶²

Situaciju s kršćanskim titularima u ranosrednjovjekovnom razdoblju treba sagledavati kroz tri elementa – onaj sadržajne prirode, onaj koji je posljedica religioznih, kulturnih ili političkih kontakata te element koji je rezultat zamjene nekog nekršćanskog supstrata.⁶⁶³ Prvi element najčešće se odnosi na samu svetačku suštinu, odnosno njegovu zaštitničku funkciju. Primjer za to posveta je crkava sv. Andriji u mjestima gdje se izrazitije njeguje tradicija pomorstva i ribarstva.⁶⁶⁴ Kako smo na primjeru poganske toponimije slavenskih vjerovanja definirali element zamjene poganskog supstrata u ranom srednjem vijeku, vrijedi pokazati i elemente zamjene proistekle iz različitih religioznih ili čak političkih utjecaja. Tu ulazi pitanje provenijencije titulara, odnosno kulturnog ishodišta koje utječe na oblikovanje tog kulta pa tako na dalmatinsko-hrvatskom prostoru općenito možemo vidjeti i istočne i zapadne, rimske, akvilejske ili ravenske utjecaje.⁶⁶⁵

Za temu rasprave osobito je važna činjenica da u ranosrednjovjekovnom razdoblju na području hrvatske kneževine uočavamo sloj hagiografskih posveta koje imaju pretpostavljeno zajedničko i prepoznatljivo ishodište te ih je usto moguće kontekstualizirati u ukupnim povijesnim prilikama. Tako one postaju marker za prepoznavanje jačine utjecaja i njihovih smjerova te na neki način opisuju i proces pokrštavanja Hrvata.

Titulari s lokaliteta dalmatinsko-hrvatskog prostora poput sv. Marte, sv. Ambroza i sv. Martina evidentiraju podrijetlo kulta koji se izvodi iz franačko-akvilejskog kruga svetaca i koji prenose upravo misionari poput Gumperta ili Teudoberta. Taj krug sačinjavaju još Ludovik, Mogor (*Hermagoras*), Krševan (*Crisogon*), sv. Eufemija, sv. Marcela i sv. Asel.

Treba, međutim, biti oprezan pri atribuiranju franačkog epiteta nekima od titulara. Primjerice, atribuciju ekskluzivnog franačkog podrijetla sv. Martinu, iako može biti opravdana, treba sagledavati i uz činjenicu da se na posvetu tom svetcu nailazilo i na bizantskom prostoru, pa su crkve posvećene sv. Martinu mogle potjecati i iz justinijanskog doba.⁶⁶⁶ Još je

⁶⁶¹ B. MIGOTTI, 1988, 138; B. MIGOTTI, 1996, 216, 220, 234.

⁶⁶² N. JAKŠIĆ, 1993, 129–130; B. MIGOTTI, 1998, 157

⁶⁶³ A. BADURINA, 2003, 305–306; B. MIGOTTI, 1988, 141–143; B. MIGOTTI, 1992a, 225–249.

⁶⁶⁴ I. BABIĆ, 1995, 206–207;

⁶⁶⁵ B. MIGOTTI, 1988, 139–141; B. MIGOTTI, 1992b, 179.

⁶⁶⁶ B. MIGOTTI, 1988, 157; A. UGLEŠIĆ, 2002, 56.

problematičniji, primjerice, titular sv. Bartolomej koji se pojavljuje na nalazištima vezanim za ranosrednjovjekovne vladarske dvorove ili zadužbine i za koji N. Budak smatra da je nastao pod sjevernotalijanskim, beneventanskim utjecajem,⁶⁶⁷ dok N. Jakšić upućuje na izravne franačke utjecaje iznoseći kao paralelu kapelu sv. Bartolomeja koja je bila izgrađena uz palaču Karla Velikog u Paderbornu.⁶⁶⁸ No i kod posvete sv. Bartolomeju, prema situaciji s lokaliteta Crkvina u Galovcu, treba razmotriti mogućnost kontinuiteta iz ranokršćanskog vremena.⁶⁶⁹

Situaciju u kojoj bi štovanje ranokršćanskog svetca bilo nastavljeno i u ranosrednjovjekovno doba pokušava na primjeru sv. Asela definirati Z. Strika.⁶⁷⁰ On tradiciju imena sv. Asela, koja upućuje na ranokršćansko vrijeme, smatra ojačanom u franačko doba upotrebom germansko-franačkog imena Anselmo.

Izneseni podaci ukazuju na određene komparativne prednosti hagiografije pri sagledavanju različitih arheoloških pitanja, u ovom slučaju procesa pokrštavanja Slavena/Hrvata. Sloj titulara koji je karakterističan i blizak karolinškom franačkom kulturnom krugu čini nam se prepoznat. No složenost određenih pitanja ni ovdje ne dopušta konačne zaključke. Stoga se najboljim rješenjem čini prožimanje podataka svih znanstvenih disciplina koje sam koristio u preispitivanju činjenica iz zadane problematike te temeljenje zaključaka na onima koji se preklapaju kod većine. O svemu tomu treba u budućnosti provesti dodatna istraživanja.

⁶⁶⁷ N. BUDAK, 1999, 246.

⁶⁶⁸ N. JAKŠIĆ 2000c, 46.

⁶⁶⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1993, 121–142

⁶⁷⁰ Z. STRIKA, 2011, 9–10; Z. STRIKA, 2017, 78.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Pitanje pokrštavanja ranosrednjovjekovnog hrvatskog entiteta kao predmet mnogostrukih rasprava niza znanstvenika i istraživača i dalje se promatra kao jedna od problematičnijih tematika na području nacionalne historiografije. U postupcima njegove elaboracije neodvojivo, i možemo reći temeljno, polazište predstavlja sagledavanje ukupne problematike etnogeneze Hrvata, također prepuno različitih pogleda koji problem čine još složenijim. Oslanjanje na rijetke, više ili manje pouzdane povijesne izvore usmjerilo je promišljanja te je iskristaliziralo nekoliko teorija o vremenu i ishodištima pokrštavanja Hrvata na prostoru Dalmacije. Osnovu tih izgrađenih historiografskih premisa pronalazimo ponajprije u podacima iz različitih slojeva djela *De Administrando imperio* Konstantina VII. Porfirogeneta te djela *Historia Salonitana* splitskog povjesničara Tome Arhiđakona. I dok je teoriju iz djela *Historia Salonitana* koja se temelji na izjednačavanju Hrvata s Gotima te sukladno tome promatranju arijanstva, a ne poganstva kao njihove religijske pozadine još F. Šišić dekonstruirao kao nevjerodostojnu, druge teorije inspirirane podacima spomenutih dvaju srednjovjekovnih autora opstale su do danas. U okviru jednog aspekta rezoniranja oblikovano je mišljenje da je uz djelovanje misionara iz Rima kristijanizacija započela pod vodstvom splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina, ostalog svećenstva Splita i drugih romanskih gradova u Dalmaciji tijekom prve polovine 7. stoljeća. Potkrepu za takvu tezu povjesničari starije generacije poput F. Račkoga ili V. Jagića pronalaze u djelu Konstantina VII. Porfirogeneta kada on opisuje nastojanja cara Heraklija (610. – 641.) da pomoću svećenika iz Rima pokrsti Hrvate te u poslanici pape Agatona (678. – 681.) caru Konstantinu IV. (668. – 685.) u kojoj se spominju biskupi koji djeluju među narodima koji uključuju i Slavene. Također, u okviru istog razmatranja relevantna je i jedan dio zapisa iz djela Tome Arhiđakona, kao i tradicija splitske Crkve opisana u kompilacijskom djelu *Historia Salonitana Maior*. Alternativna ideja naslonjena na druge, različito intonirane slojeve povijesnih zapisa iz djela *De Administrando imperio* i *Historia Salonitana* pretpostavlja pokrštavanje kao proces koji je započet krajem 8. i početkom 9. stoljeća, a koji su pomoću svećenika Akvilejskog patrijarhata provodili Franci. Uz F. Šišića tu teoriju zastupaju brojni autori tradicionalne nacionalne historiografije sve do 70-ih godina prošlog stoljeća.

Opisane konvencionalne povijesne analize osobito u novije doba sve se više nadopunjuju analizama jezikoslovne, antropološke, arheološke i druge izvorne građe. Zasebne evaluacije svakog od tih znanstvenih polja svakako su korisne, no bez kontekstualnog sagledavanja u određenoj multidisciplinarnoj formi ne ostvaruju svoj puni učinak. Nepotpuna

istraženost materijalne ostavštine te u određenim slučajevima i njezina neadekvatna interpretacija doprinijele su stanju da ni potencijali arheoloških analiza nisu u potpunosti iskorišteni kao nadopuna osnovnoj povijesnoj obradi. Stoga je kao osnovni cilj ovog rada postavljeno utvrđivanje i pokušaj sistematizacije činjenica koje o procesu pokršćavanja Hrvata donosi arheološka građa do sada poznata u literaturi.

Prednosti arheologije po tom pitanju proistječu iz činjenice da ona u sebi sadrži dokumentacijsku, ali i interpretacijsku komponentu. Ističem to ponajviše jer je pokršćavanje određenog subjekta promjena koja se odvija na duhovnom polju, ali koja svoje manifestacije ima i u materijalnoj ostavštini. Budući da nam iz suvremene perspektive o stupnju duhovne i religijske transformacije ranosrednjovjekovnih pokršćenika nije moguće suditi, na temelju sadržaja materijalne ostavštine nastojao sam razlučiti barem njihovu formalnu i manifestacijsku okrenutost kršćanstvu. To pretpostavlja i zaključak da je osnovni hrvatski supstrat bio nekršćanski, odnosno poganski. Stoga je iskoristivost arheološke metode u prepoznavanju poganskog sloja materijalne kulture te njegove postupne preobrazbe u izraziti kršćanski horizont koji evidentiramo od polovine 9. stoljeća velika. Pritom, dakako, cilj ovog rada nije opovrgavanje ili potvrđivanje pojedinih postojećih historiografskih konstrukcija, već prije svega pokušaj što objektivnijeg vrednovanja dostupne arheološke građe.

Proces narodnosnog oblikovanja Hrvata započinje doseljenjem poganskog supstrata hrvatskih zajednica slavenskog podrijetla na tlo rimske provincije Dalmacije u 7. stoljeću. U suživotu s autohtonim, više ili manje romaniziranim stanovništvom tu dolazi do kohezije i etničkog oblikovanja novog naroda koji zadržava dio osobina koje je baštiniio iz pradomovine, ali i prima usvojene antičke tekovine domorodačkog stanovništva. Sačuvani materijalni ostatci koji dokumentiraju tu situaciju opterećeni su nemogućnošću diferencijacije hrvatskih u odnosu na slavenske elemente. U tom smislu, premda se u literaturi ponekad pribjegava deskriptivskim izrazima Hrvati/Slaveni ili Hrvati i Slaveni, u ovom se radu i u tom najranijem razdoblju, obilježenom isprepletenošću slavenskih i hrvatskih sadržaja, usuđujem definirati Hrvatima, odnosno hrvatskima sve populacije i sve sadržaje na prostoru koji će do polovine 9. stoljeća biti konstituiran kao samostalna hrvatska kneževina. Taj prostor u historiografskom smislu rekonstruiramo iz opisa hrvatskih županija te političkih granica svih slavenskih naroda na području nekadašnje rimske Dalmacije koje donosi Konstantin VII. Porfirogenet. Prema tim opisima hrvatske županije obuhvaćaju prostor istočno-jadranskog zaobalja od Istre na sjeveru do rijeke Cetine na jugu. Dublje u unutrašnjosti granice su slabije definirane, no pretpostavljeno sežu do porječja Vrbasa, a na prostoru sjeverno od Like i Gorskog kotara sežu do Kapele odnosno Petrove gore.

Veliki broj dosad identificiranih i sustavno ili parcijalno arheološki istraženih lokaliteta na opisanom prostoru pokazuje ujednačenu materijalnu kulturu tijekom čitavog ranosrednjovjekovnog razdoblja. Iz razlučene materijalne ostavštine može se raspoznati jedna ili više srodnih etničkih skupina koje čine osnovni supstrat na koji u razdoblju od 7. do 9. stoljeća u većem ili manjem opsegu utjecaj vrši bizantski ili franački kulturni krug. Jezgru tog prostora sasvim sigurno čine lokaliteti na prostoru između rijeka Zrmanje i Cetine, no spomenutu ujednačenost pokazuju i lokaliteti sa svih graničnih dijelova, od primjerice lokaliteta Gorica kod sela Stranče u Vinodolskoj općini na zapadnoj strani do položaja Rusanovići kod Rogatice na istoku, kao i područje od Glibodola na Maloj Kapeli na sjeveru do mjesta Rose u blizini Herceg-Novog na jugu. Nedovoljan stupanj istraženosti, osobito zone Like i brdovitih dijelova zapadne Bosne, otežava sagledavanje cjeline razvoja hrvatskog povijesnog prostora, a isto tako ne olakšava ni mogućnosti za rješavanje prijepornih ranosrednjovjekovnih pitanja pa se može pretpostaviti da bi sustavnija istraživanja tih prostora mogla pružiti značajne rezultate. Takva očekivanja potiču primjerice rezultati istraživanja na lokalitetu Brekinjova kosa na području Banovine gdje je istražen vjerojatni sakralni objekt sa ranosrednjovjekovnim kristijaniziranim slojem ukopa s kraja 8. i prve polovine 9. stoljeća. Na temelju iznimno bogatih nalaza iz „kneževskog“ groba 4, koji ukupno reprezentiraju analogije s građom s lokaliteta Biskupija – Crkvina, te na temelju položaja lokaliteta na graničnom prostoru između Karolinga i Avara stvara se mogućnost i za dopunu granica ranosrednjovjekovnog hrvatskog prostora zvanog Dalmatinska ili Primorska Hrvatska.

Da su slavensko-hrvatske populacije pridošle na prostor istočnojadranskog zaobalja neposredno po doseljenju zadržale svoje tradicije poganske mnogobožачke religije, moguće je iščitati iz više elemenata. Vidljivo je to ponajprije u prepoznatljivom sloju toponimijskog nasljeđa slavenskog podrijetla kojim se, kako je utvrđeno, označavaju prostori sakralnog karaktera. Naime, na nekoliko je mjesta Dalmatinske Hrvatske i Istre utvrđen slučaj geografskih zona specifične morfologije koja uključuje kombinacije prostornih pozicija na uzvisinama, uz izvore vode te na teže pristupačnim močvarnim ili stjenovitim položajima na kojima su zabilježeni preostatci smještanja mitoloških likova iz slavenskih vjerovanja u krajobraz, pri čemu lokacije na koje su aplicirani Perun, Veles, Mokoš i Jarilo formiraju sveti trokut. Takve mitološke predodžbe „upisane“ u prostor evidentirane su na uzvisinama Perun i Trebišća nad Mošćenicama na obroncima Učke, položaju Perunčevac kod Gračišća u Istri, lokaciji Veles kraj Novog Vinodolskog, na lokalitetu Drvišica ponad Karlobaga, monte Borunu u Kaštelima i na Perunovu brdu na primorskoj padini Mosora kod Žrnovnice.

Vrijedi zapaziti da do prve trećine 7. stoljeća na većini kasnoantičkih groblja pokapanje prestaje, tako da horizont ranosrednjovjekovnih groblja koja se javljaju u 7. i 8. stoljeću, bez obzira na određene kasnoantičke utjecaje, ipak treba sagledavati odvojeno od kasnoantičkih. U odnosu na kasnoantičko razdoblje u materijalnoj grobnoj ostavštini ranog srednjeg vijeka primjećuje se diskontinuitet koji se najčešće smatra posljedicom doseljavanja slavenskih i hrvatskih populacija. Jedna od tradicija koje oni zadržavaju te prakticiraju i po dolasku svakako je poganska praksa spaljivanja pokojnika. Sigurno utvrđeni ukopi spaljenih pokojnika na groblju Kašić – Maklinovo brdo, Dubravice kod Skradina te nalazi iz Donjeg polja kraj Šibenika upućuju na povezanost s ostalim slavenskim narodima koji upotrebljavaju obred incineracije. Kao posljedica utjecaja autohtone kasnoantičke sastavnice ti se paljevinski slojevi ukopa već tijekom 7. stoljeća prekidaju, kada je vidljivo prevladavanje groblja s inhumacijom. Budući da je unatoč mišljenjima nekih autora o mogućoj istovremenoj biritualnoj praksi ukopavanja u velikom broju slučajeva utvrđeno stratigrafsko diferenciranje te na nekim mjestima i preslojavanje paljevinskih ukopa onim kosturnim, ne možemo sa sigurnošću reći je li promjena pogrebnih ritusa posljedica i promjene populacije koja ih primjenjuje ili je ta tranzicija vezana za isto doseljeno stanovništvo te tako pokazuje njegovu prilagodbu na zatečene tradicije. Iz iznesene situacije jedino se uočava da je preživjeli dio autohtonog kasnoantičkog stanovništva bio dovoljno brojan da ima kapaciteta utjecati na doseljenike te se ujedno u poziciju preispitivanja stavlja nekad isticana predimenzionirana brojnost doseljenih Hrvata kojih, čini se, ipak nije bilo toliko da bi sve ranije tradicije u potpunosti mogli potrti. Pod utjecajem kasnoantičke tradicije formiraju se tzv. groblja na redove, uz različite strukture gradnje grobova, od onih u običnim jamama s upotrebom kamene arhitekture do grobova s drvenim ljesovima, no i oni su u cijelosti obilježeni poganskim običajima u ukopnim obredima.

Važna je odlika tog tzv. poganskog horizonta ukopa običaj prilaganja keramičkih posuda s popudbinom uz upotrebu tzv. tipično slavenske keramike koja se od kasnoantičke razlikuje jednostavnijom i grubljom izradom uz često dorađivanje rukom. Tu keramiku karakteriziraju najoliki oblici posuda izduženijeg trbuha, s manje naglašenim vratom. Karakterističan element groblja poganskog horizonta predstavljaju i tragovi paljenja vatre uz grobove i nad njima, koji su utvrđeni primjerice na grobljima Nin – Ždrijac i Materiza, Kašić – Maklinovo brdo, Biljane Donje – Trljuge (Pržine) i Stankovci – Klarića kuće te na lokalitetima Glavice – Gluvine kuće II i Jojine kuće i Velim, a najčešće se objašnjava kao vjerojatna praksa istjerivanja zlih duhova. Uz to distinkcijski marker u odnosu na kasnoantičke ukope predstavljaju i tragovi drugih rituala poput razbijanja keramičkih posuda, ukopavanja priloga u jame uz grobove, postavljanja većeg kamenja na tijelo pokojnika i slično.

Redukcija količine i različiti sastav grobnih priloga koji je uočljiv od početka 9. st. pripisuju se razvitku društva i procesima prihvaćanja kršćanstva. Prilaganje keramike i drugih ranije uobičajenih predmeta smanjuje se, dok se istovremeno kao prilog češće javljaju nakitni predmeti. Ta transformacija dovela je do stvaranja izdvojenog horizonta groblja od 9. do 11. stoljeća čija su karakteristika bili elementi s prevladavajućom kršćanskom tradicijom. Kao jedan od najupečatljivijih izdvaja se specifičan nakitni tip tzv. jagodnih naušnica koje postaju najreprezentativniji nalaz na dalmatinsko-hrvatskim grobljima kasnog 9. stoljeća. Isto tako, promjene koje se evidentiraju u horizontu s kršćanskim osobinama pokapanja vezane su i za činjenicu da se uz nastavak organizacije groblja na redove sve više koriste i groblja raspoređena oko sakralnih objekata. Reprezentativnija groblja iz tog razdoblja istražena su na lokalitetima Biljane Donje – Begovača, Biskupija – Crkvina, Biskupija – Bukorovića podvornica, Bribir, Kapitul kod Knina, Kašić – Mastirine i dr.

Najveća frekvencija najranijih slavenskih hrvatskih skeletnih groblja utvrđena je na području sjeverne Dalmacije, poglavito na širem području Nina i u Ravnim kotarima. Dijelom je to posljedica bolje istraženosti tih područja, ali i niza povijesnih i društvenih okolnosti poput činjenice da se upravo na tom području razvilo kasnije političko i vjersko središte hrvatske države. Takva geografska rasprostranjenost pruža nam mogućnost i za sagledavanje odnosa novopridošlog stanovništva i bizantskih gradova na jadranskoj obali.

U metodološkom pogledu namjera je ovog rada bila detektirati pretežite elemente poganskog konteksta ukopa te utvrditi prepoznavanje najranije pojave kršćanskih sadržaja unutar njih. Iz istog razloga sagledavano je i pitanje o kontinuitetu i povezanosti groblja 7. i 8. stoljeća s grobljima formiranim u razdoblju od 9. do 11. stoljeća. Uočavanjem pojedinih elemenata grobnog inventara, npr. noževa i drugih priloga karakterističnih za poganski horizont koje nalazimo i u grobovima 9. stoljeća kada je već znakovito evidentiran i kršćanski sadržaj, potvrđuje se da određeni povezivi slijed među njima ipak postoji. Utvrđeni kontinuitet ukapanja, bez stratigrafskog prekida, i u poganskom i u kršćanskom horizontu na grobljima Dubravice kod Skradina, Glavice kod Sinja, Smrdelji – Debeljak, Biskupija – Bračića podvornice, Nin – Ždrijac, Biljane Donje – Trljuge ili Kašić – Glavčurak dokazuje da je ta groblja koristila ista populacija. Kontinuitet ukapanja istog stanovništva prepoznat je i na slučaju gustog pozicioniranja triju srednjovjekovnih groblja iz različitih faza u Kašiću. Naime, položaj groblja poganskog horizonta na položaju Kašić – Razbojine, prostorno blizak onom iz kristijaniziranog horizonta na položaju Kašić – Mastirine i onom iz kasnog srednjeg vijeka na parceli obitelji Drača, sasvim sigurno upućuje na ukope jedinstvenog populacijskog korpusa.

Sve te okolnosti omogućile su unutar osnovnog poganskog korpusa identificiranje najranijih pojava kristijaniziranih sadržaja.

Slika ukupnog materijala iz dalmatinsko-hrvatskih groblja ranog horizonta očituje, dakle, osnovnu, općeslavensku pogansku sastavnicu koju nadopunjuje autohtona komponenta kasnoantičkog pučanstva. Takvu situaciju ne mijenja ni prisutnost određenog broja nalaza bizantskog podrijetla od kojih neki imaju kršćansku simboliku. Uglavnom je riječ o nakitnim predmetima od kojih izdvajamo nalaze grozdolikih naušnica koje predstavljaju bizantski import iz druge polovine 8. ili ranog 9. stoljeća. Budući da ih pronalazimo i u kontekstu poganskog i kristijaniziranog sloja ukopa, predstavljaju poveznicu između ta dva horizonta. Nalazi prstenja s ugraviranim križevima iz groba 53 na Maklinovu brdu u Kašiću ili onih iz groba 41 uz crkvu sv. Asela u Ninu te prsteni s pentagramom iz grobova 63, 324 i 326 na Ždrijacu također predstavljaju predmet trgovačke razmjene, no u njima vjerojatno možemo prepoznati i prvi odraz određenog utjecaja Bizanta na proces pokrštavanja Hrvata.

Od kraja 8. stoljeća inventar starohrvatskih grobova ranog horizonta bilježi znatniju brojnost nalaza karolinškog kulturnog podrijetla. Uglavnom je riječ o nalazima dijelova opreme za ratovanje, karakteristične za franačke konjanike (mačevi, bojni noževi, koplja, strijele, ostruge). Zajedno s nalazima nekih ukrasnih predmeta karolinške provenijencije ta oprema ratnika konjanika sugerira jačanje franačkih utjecaja na šire slojeve hrvatskog društva. Uz vojno-političke, to su ponajprije refleksije u širenju kršćanske vjere, o čemu zorno govori nalaz srebrnog lijevanog privjeska s prikazom Sv. Trojstva iz groba 216 s groblja na Ždrijacu u Ninu. Raspoznavanjem na njemu ikonografskog prikaza Sv. Trojstva koji je karakterističan za zapadnu Crkvu u ranom karolinškom dobu, privjesku se pripisuje franačko podrijetlo i datacija u drugu polovinu 8. ili početak 9. stoljeća te stoga i značajna važnost u prepoznavanju i praćenju procesa kristijanizacije.

Među nakitne predmete koji sugeriraju neupitne poveznice s kršćanskim svjetonazorom ubrojio sam i unikatni nalaz brončanog križića iz groba 324, pronađenog na Ždrijacu u Ninu, koji također odaje pripadnost karolinškom kulturnom krugu s početka 9. stoljeća. Najznačajnije paralele s tim ninskim primjerkom moguće je pronaći kod križnih fibula najčešće identificiranih u plemićkim ranokarolinškim grobovima na prostoru Njemačke te na križevima iz Mikulčica u Moravskoj na temelju čega im se pretpostavlja ishodište u zapadnoeuropskim kopčama reprezentativnim za karolinško razdoblje.

Predmeti s obilježjima kršćanske simbolike pojavljivati se počinju polovinom 8. i početkom 9. stoljeća te su pretežito bili vezani za ženske grobove. S obzirom na to da se uz njih u istom razdoblju javljaju i grobovi sa spomenutim prepoznatljivim karolinškim priložima –

dijelovima vojne opreme – detektira se određena povezanost franačkog svijeta i širenja kršćanstva na više razina. Analizom tipologije ukupno 25 primjeraka karolinških mačeva prikazana je zastupljenost većinom mačeva tipa K, tipa H i prijelaznog tipa 1. U kronološkom smislu to znači da su na to područje pristizali od zadnje trećine 8. stoljeća, kada su datirani mačevi iz Orlića, pa do polovine 9. stoljeća – u to razdoblje smještaju se prepoznatljivi nalazi iz grobova 1, 6 i 8 s lokaliteta Crkvina u Biskupiji. Evidentirana kršćanska obilježja koja pronalazimo na nekima od njih predstavljena su primjerice u obliku sidrastog križića uočenog na maču tipa K iz Koljana te na primjerku mača s lokaliteta Poletnice u Zadvarju, na kojem je uz urezani križić fragmentarno sačuvan i spomen imena vlasnika mača.

Ornamenti s kršćanskom simbolikom identificirani su i na garnituri ostruga iz groba 4, smještenog na južnoj strani crkve Sv. Marije u Biskupiji, na čijim je petljama i završecima krakova tauširanjem izveden prikaz križa te na ostrugama s ukrašenim motivima utisnutih križića s proširenim krajevima, pronađenim u kneževskom grobu, u sarkofagu iz atrija crkve Sv. Marije u Biskupiji.

Tumačenje pojavljivanja karolinških mačeva kao priloga u ranosrednjovjekovnim grobljima na prostoru Dalmatinske Hrvatske nije moguće jednoznačno razložiti. Sasvim sigurno oni mogu biti pokazatelj bilo darivanja s očekivanjem postizanja određenih političkih ciljeva bilo intenzivnih savezničkih odnosa između franačke države i hrvatske kneževine. No ne može se isključiti ni jednostavni trgovački trenutak kao možda najprozaičnije objašnjenje, a koji kao vjerojatnost možda treba prepoznati ponajprije u nalazima staklenih proizvoda evidentiranim u grobovima bogatijeg staleža. Prisutnost većine luksuzne robe pritom bi trebalo razumijevati i kao legitimiranje bogatstva i potvrdu višeg društvenog statusa novih ranosrednjovjekovnih elita.

U ranom srednjem vijeku, uspostavom novog odnosa snaga i dolaskom hrvatskih prostora u interesne sfere Bizanta i Franačke vidljiv je i utjecaj koji proizlazi iz ta dva kulturna kruga. Osobito je naglašen odnos s Franačkom, a intenzivna evangelizacija dokumentirana je nizom nalaza iz starohrvatskih grobova od kraja 8. do sredine 9. stoljeća. Ti nalazi sugeriraju nam da su doticaje s kršćanstvom prvi ostvarili pripadnici vladajuće elite preko kojih se religija potom širila i na šire društvene slojeve. Još jednom treba istaknuti da nemamo uvida u to koliko je proces kristijanizacije bio potpun u smislu istinskog razumijevanja i prihvaćanja vjere. Vjerojatnije je da se radi o usvajanju formi i običaja kršćanstva uz koje poneki poganski običaji i dalje žive. Primjer groba 62 s nekropole Ždrijac u Ninu, datiran srebrnim novcem Lotara I. (840. – 855.) u sredinu 9. stoljeća, te grobovi dostojanstvenika s nedvojbeno poganskim priložima pronađenima na lokalitetu Crkvina u Biskupiji slikovit su primjer kako u vrijeme

kada je evangelizacija već odavno zaživjela ponegdje još uvijek egzistiraju nekršćanske tradicije u obredu pokapanja. Ta činjenica onemogućava da se vrijeme završetka pokrštavanja s preciznošću utvrdi, osobito jer zasigurno postoji mogućnost da su u samim počecima pokrštavanja određeni poganski elementi preživjeli i kod pokrštenog stanovništva.

Osim nalaza inventara iz starohrvatskih grobova o misionarskom djelovanju Franaka u prvoj polovini 9. stoljeća svjedoči i nekoliko liturgijskih i drugih predmeta sakralnog obilježja karolinškog podrijetla. Prije svega izdvaja se nalaz kadionice iz Stare Vrlike, najvjerojatnije s kraja 8. stoljeća. Ona predstavlja prvorazredni dokaz prakticiranja kršćanstva, a osobito je vrijedna i zbog pretpostavljenog mjesta pronalaska u blizini karolinškog misionarskog središta uz crkvu Sv. Spasa na vrelu Cetine. Vrlo vjerojatno istim misionarima možemo pripisati i luksuzno ukrašen pojasni jezičac iz Gornjih Vrbljana na rijeci Sani te pojasnu garnituru iz Mogorjela kraj Čapljine koje datiramo u posljednju četvrtinu 8. ili na sam početak 9. stoljeća. Disperzija i tih misionarskih nalaza pritom slijedi trase rimskih cesta koje su očito ostale u upotrebi i tijekom ranosrednjovjekovnog razdoblja.

U sličnom kontekstu misionarskog djelovanja sve donedavno bespogovorno se tumačilo i problematiku dvaju relikvijara iz Nina čija je datacija najčešće bila smješтана u prvu polovinu 9. stoljeća. U slučaju relikvijara u obliku torbice ili burse koji pripada skupini moćnika kakvi su često bili korišteni kao mali prenosivi oltari za improvizirano bogoslužje, većina autora koji su se bavili proučavanjem njegove morfologije i značenja suglasni su da u likovima prikazanih triju svetaca treba prepoznati tzv. ninsku trijadu, odnosno milanskog biskupa sv. Ambroza, sv. Marcelu i sv. Anselma – đakona. Takvo prepoznavanje izvedeno je na temelju komparacija sa svetačkim figuracijama koje se pojavljuju na bursama prve polovine 9. stoljeća iz Clunyja, Siona, Ellwangena i iz Mortainea. Datira se u početke 9. stoljeća te povezuje s obrtničkim radionicama sjeverne Italije te mogućim misionarskim angažmanom benediktinaca iz Sant' Ambrogia u Milanu. Takva interpretacija proizišla je osobito uzimajući u obzir zatvoreni oblik kadionice koju drži lik đakona Anselma kao i kompoziciju višestrukih arkada koja uokviruje likove. Novijim interpretacijama koje pak donose T. Vedriš i N. Maraković koncept trijade iz kruga milanskih svetaca preispituje se i predlaže da se u ikonografiji relikvijara, uz prikaz sv. Ambroza i sv. Anselma, sagledava lik Bogorodice. Budući da su takvi prikazi u upotrebi i kasnije, sve do 11. i 12. stoljeća, mogućnost da je u Nin došla misionarskim djelovanjima ili nešto kasnije dovodi se u pitanje. Bez obzira na to prihvaćamo li dosadašnje konvencionalno tumačenje ili novu, izmijenjenu koncepciju interpretacije, svakako je potrebno naglasiti činjenicu da relikvijar pokazuje vrlo rane kontakte Hrvata s karolinškim svijetom.

Misionari koji su upotrebljavali te liturgijske predmete sukladno praksi franačke države vjerojatno su bili benediktinski redovnici. Rezultati njihova djelovanja izravno su se ogledali u procesu pokrštavanja, izgradnji novih crkava ili, još češće, obnovi zamrlih ranokršćanskih objekata. Prisutnost franačkih redovnika neposredno je zabilježena i u natpisima na crkvenoj opremi s nekoliko lokaliteta Dalmatinske Hrvatske. Opat Teudobert iz vremena kneza Branimira, čije je ime bilo uklesano na kamenoj gredi iz Nina, đakon i prezbiter Gumpert koji se spominje na kamenim nadvratnicima crkve sv. Marte iz Bijaća te franački opat (možda ponovno *Teudobertus*) zasvjedočen na kamenom ulomku iz Lepura zasigurno su bili stvaratelji novog krajolika crkvenih gradnji u hrvatskoj kneževini. Budući da je dio tih gradnji nastao na vladarskim posjedima samih knezova, ti karolinški misionari vjerojatno su djelovali uz privolu pokrštenog vladajućeg sloja. Početke tzv. misionarskog sloja sakralne arhitekture uz spomenute pregradnje i obnove postojećih ranokršćanskih crkava predstavljaju i osnivanje i izgradnja samostanskih redovničkih zajednica. Tako na mjestu ranije ranokršćanske jednobrodne samostanske crkve u Rižinicama u solinskom polju knez Trpimir podiže benediktinski samostan, a primanjem franačkih misionara pod svoju zaštitu sugerira da je učvršćivanje kršćanstva u punom zamahu. Potvrđuje to i osnivanje Samostana sv. Ambroza u Ninu, najvjerojatnije u 9. stoljeću.

Izbor ranokršćanskih objekata za adaptaciju donekle uvjetuje i postojanje krstionica koje su u početnim etapama kristijanizacije bile neophodne. U tom smislu možemo promatrati predromaničke adaptacije niza crkava poput Sv. Marte u Bijaćima, pokrenute zalaganjem franačkog svećenika Gumperta, crkve sv. Martina u Lepurima kod Benkovca, možda crkve sv. Bartolomeja u Crkvini kod Galovca te preinake crkve sv. Asela u Ninu iz karolinškog doba. Vezano za tu ninsku crkvu osobito je potrebno istaknuti krsni zdenac iz vremena kneza Višeslava koji po tipološko-stilskim osobinama ubrajamo u krug karolinške kulturne provenijencije s dosadašnjim različitim prijedlozima datacije koji se kreću od početka 9. pa sve do 11. stoljeća. Najnovijim prilogom A. Uglešića utvrđeno je više elemenata koji u tumačenju tog spomenika od velike važnosti za nacionalnu arheološku i povijesnu znanost donose mogućnost jedne nove znanstvene interpretacije. Njome se zdenac povezuje s osnutkom Ninske biskupije u drugoj polovini 9. stoljeća te se tumači u kontekstu tadašnjeg pretvaranja crkve sv. Asela u doličnu katedralnu crkvu. U propitivanju presudne važnosti koja se do sada tom spomeniku atribuirala u procesu pokrštavanja Slavena/Hrvata, a s obzirom na njegovo sagledavanje kao krsnog zdenca za krštenje odraslih osoba uranjanjem (*per immersionem*), argumenti A. Uglešića temeljem kojih zaključuje da je zdenac ipak bio namijenjen za krštenje polijevanjem posve su prihvatljivi. Iako se takvom definicijom zdenca njegovo značenje i

neposredna uloga u procesu ranosrednjovjekovnog pokrštavanja naizgled umanjuje, smatram da njegova prisutnost u Ninu u bilo kojem periodu 9. stoljeća može biti promatrana kao valjani dokaz karolinškog utjecaja na proces pokrštavanja.

Crkvene gradnje u drugoj polovini 9. stoljeća uglavnom su, kako je to već istaknuto, vezane za preuređenje ranokršćanskih zdanja. Iz Trpimirova doba to je uz samostan u Rižinicama kod Solina i crkva u Žažviću, a iz Branimirova uz ninsku katedralu i benediktinski samostan i crkva Sv. Marije u Ninu te crkva sv. Petra u Muću. Branimirovo je vrijeme, prema zasvjedočenim spomenima tog kneza na nizu ulomaka kamene plastike s nalazišta u Ninu, Otresu, Muću, Ždrapnju, Šopotu i Bribiru, vrijeme intenzivne crkvene gradnje u kojoj, prema nalazu iz Šopota, vladar i sam sudjeluje. Time je još jednom potvrđeno zaživljavanje kršćanske vjere među Hrvatima pod protekcijom vladajućeg sloja društva.

Iako se prepoznavanje titulara bliskih karolinškom kulturnom krugu može smatrati vjerodostojnim, u nizu drugih, poput sv. Marte, sv. Martina i sv. Asela, a zatim još i Ludovika, Mogora (*Hermagoras*), Krševana (*Crisogon*), sv. Eufemije, sv. Marcele i sv. Ambroza, rasprave o podrijetlu naslovnika, koje smatram indikativnim za dokazivanje i praćenje misionarske franačke ekspanzije, ni izbliza nisu jednostavne ni jednoznačne. Primjerice, štovanje sv. Martina koji se častio i u Bizantu jednako tako može biti i trag Justinijanove rekonkviste. Pojava štovanja sv. Bartolomeja na ranosrednjovjekovnim lokalitetima na kojima su se nalazili vladarski posjedi i dvorovi, a koja je bila u skladu s tipičnim izborima zaštitnika i europskih vladarskih dinastija, nema sigurno potvrđeno provenijencijsko ishodište. Osim mogućnosti da su je na dalmatinsko-hrvatskom prostoru uveli langobardski misionari iz Beneventa gdje je taj kult bio iznimno zastupljen, moguće je i da predstavlja izravne franačke utjecaje jer je usporediva s posvetom kapele sv. Bartolomeja, izgrađene uz palaču Karla Velikog u Paderbornu. S druge pak strane ne može biti isključena ni mogućnost kontinuiteta iz ranokršćanskog vremena sukladno situaciji s lokaliteta Crkvina u Galovcu.

Zaključno možemo reći da problematika dokumentiranja i interpretiranja složenog procesa pokrštavanja Hrvata kroz prizmu arheološke materijalne ostavštine ne daje u potpunosti egzaktne i dovršene odgovore. Temelji koje je prilogom pod nazivom *Počeci kršćanstva kod Hrvata u svjetlu arheološke građe* postavio J. Belošević, ovim radom nadopunjeni su objedinjenim sagledavanjem tipologija ukopa te sintetiziranjem tipoloških skupina materijalnih ostataka, sitne građe, ali i epigrafskih spomenika te arhitekture. Uz arheološki metodološki pristup kao okosnicu pristupanja problematici disertacije, a u skladu s odrednicama poslijediplomskog studija hrvatske kulture, izvorna materijalna građa sagledavana je i iz drugih rakursa, demografskog, antropološkog i religijskog, te ju se pokušalo kontekstualizirati i

povezati s identitetskim pitanjima u cilju postizanja određenog stupnja cjelovitosti hrvatske kulture.

Iako pomaka u posljednja dva desetljeća na polju novih istraživanja, interdisciplinarnog nadopunjavanja i novih pristupa tematici ima, sasvim sigurno oni nisu zadovoljavajući. Dovoljno je, primjerice, uočiti iznimno malen broj organskih uzoraka iz grobova starijeg horizonta ranosrednjovjekovnih groblja, datiranih suvremenim fizičkim metodama čijom bi većom uporabom brojna prijevorna pitanja, barem kronološka, mogla biti riješena. Veliki problem predstavlja i nedovoljan stupanj istraženosti ukupnog ranosrednjovjekovnog prostora hrvatske kneževine. Možemo uočiti da su čitave regije poput Like i nekih zona u zapadnoj Bosni gotovo u potpunosti neistražene. Stoga prostora za očekivanu evoluciju, nadogradnju, pa i za buduća istraživanja i na već poznatim lokalitetima svakako ima napretek.

Ipak, ovim radom deskribirana građa pruža zbir iznimno vrijednog arheološkog materijala iz dijela najranije hrvatske povijesti. U njoj je dokumentirano pokrštavanje Hrvata kao proces koji je s različitim intezitetom trajao tijekom dužeg razdoblja, a započinje neposredno od samog doseljenja i susreta s autohtonim kasnoantičkim stanovništvom. Poticaji koji u tom religijskom sazrijevanju dolaze iz dalmatinskih gradova na obali pod vlašću Bizanta predstavljaju jednu amplitudu u tom oscilirajućem procesu, a vrhunac svakako predstavljaju franački utjecaji i misionarenje tijekom 9. stoljeća kad nova vjera zahvaća najprije pripadnike vladajućih elita, a potom i široke slojeve hrvatskog društva.

KRATICE

AA Archeologia Adriatica

ARR Arheološki radovi i rasprave

EJA European Journal of Archaeology

GZM Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu

HAM Hortus artium mediaevalium

HS Hrvatska smotra

HZ Historijski zbornik

Izdanja HAD-a Izdanja Hrvatskog arheološkog društva

Jahrbuch RGZM Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz Ljetopis

JAZU Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti

OA Opuscula Archeologica

Obavijesti HAD-a Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva

PPUD Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji Pril. Inst. arheol. Zagrebu Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu

Rad HAZU/JAZU Rad Hrvatske / Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti

Radovi IPU Radovi Instituta za povijest umjetnosti

Radovi ZHP Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

RFfZd Radovi Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zadru

s. serija

Senj ZB Senjski zbornik

SHP Starohrvatska prosvjeta

VAHD/VAPD Vjesnik za arheologiju i historiju / povijest dalmatinsku

VAMZ Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu

VHAD Viestnik Hrvatskoga arheologičkoga društva

ZČ Zgodovinski časopis

IZVORI

Arhiv Zadarske nadbiskupije:

HR-AZDN-53, Zbirka preslika arhivskog gradiva iz inozemstva, kut. 1.

Državni arhiv u Zadru:

HR-DAZD-12, Općina Nin, knjiga 4.

Museo Correr Venezia:

Museo civico Correr, n. 332, Cicogna.

Viz. izvori I 1955 – Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (tom 1.), Beograd, SANU.

Viz. izvori III 1966 – Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (tom 111.), Beograd, SANU.

LITERATURA

- A. ALAJBEG 2014 – "O topografskoj kronologiji ranosrednjovjekovnih grobalja s poganskim osobinama pokapanja u Dalmaciji", *Archaeologia Adriatica*, VIII.
- F. ALTAN 1749 – Lettera del sig. Abate conte Federigo Altan de' conti di Salvarolo al molto rev. padre Filippo da Verona cappucino, contente la spiegazione di un celebre battesimale geroglifico, ed alcuni inediti documenti sopra le ceremonie del Battesimo, Nella Stamperia del Seminario. Appresso Giovanni Manfrè, Padova.
- T. ARHIĐAKON 2003 – *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, Split.
- I. BABIĆ 1995 – Crkva sv. Andrije na Čiovu, *Petricioliev zbornik I., Prilozi Povijesti umjetnosti u Dalmaciji* / Belamarić, Joško (ur.), Split: Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel Split, str. 203-223.
- BADURINA, A. 2003. – Anđelko Badurina, Hagiotopografija Hrvatske, Radovi Instituta za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, 27, Zagreb, 305-310.
- T. BALI 2014 – Pečat bizantskih careva Lava VI. i Aleksandra iz Podgradine kod Livna, *Radovi, Zavod za hrvatsku povijest, vol. 46*, Zagreb, 161-177.
- M. BARADA 1940 – Nadvratnik VII. Stoljeća iz Kaštel Sućurca, *Serta Hoffileriana*, Zagreb, 402-418.
- F. BARTH 1969 – "Introduction", u: *Fredrik Barth (ur.), Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Boston, 9-38.
- L. BEKIĆ 2006 – Zaštitna arheologija u okolici Varaždina, Zagreb.
- L. BEKIĆ – A. UGLEŠIĆ 2020 – Nalaz ranokarolinškog mača iz Škabrnje, *Starohrvatska prosvjeta* III. serija – svezak/vol. 47/2020, Split, 231-250.
- V. BELAJ 1998 – *Hod kroz godinu – Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*, Zagreb, Golden marketing.
- V. BELAJ 2007 – *Hod kroz godinu. Pokušaj rekonstrukcije prahrvatskoga mitskoga svjetonazora*, 2. izd., Zagreb.
- V. BELAJ 2009 – Poganski bogovi i njihovi kršćanski supstituti, *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 21, Zagreb, 169-197.
- V. BELAJ – J. BELAJ 2014 – *Sveti trokuti. Topografija hrvatske mitologije*. Zagreb, 200-215.
- J. BELOŠEVIĆ 1965 – Nekoliko ranosrednjovjekovnih metalnih nalaza na području sjeverne Dalmacije, *Diadora*, 3, Zadar, 143-158.

- J. BELOŠEVIĆ 1968 – Janko, Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Kašiću kraj Zadra, *Diadora*, 4, str. 221-246.
- J. BELOŠEVIĆ 1973 – Starohrvatska nekropola uz humak 'Materiza' kod Nina, *Diadora*, 6, str. 221-244.
- J. BELOŠEVIĆ 1974 – Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar, *Balcanoslavica*, 1, Prilep, 73-86.
- J. BELOŠEVIĆ 1975 – Über einige Besonderheiten in der Entwicklung der Keramik auf dem Gebiete Dalmatiens, *Balcanoslavica*, 3, Beograd, 161-181.
- J. BELOŠEVIĆ 1980 – *Materijalna kultura Hrvata od 7. do 9. stoljeća*, Zagreb.
- J. BELOŠEVIĆ 1984 – Bizantske naušnice grozdolikog tipa iz starohrvatskih nekropola ranog horizonta na području Dalmacije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 23(10), Zadar, 141-163.
- J. BELOŠEVIĆ 1993 – Dva predromanička ciborija iz Crkvine kod Zadra (Summary: Two pre-Romanesque Ciboriums from Crkvina in Galovac near Zadar), *Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 32(19), Zadar, 177-215.
- J. BELOŠEVIĆ 1994. – Ograda svetišta ranokršćanske crkve sv. Batolomeja sa Crkvine u Galovcu kod Zadra (Summary: The Septum from the Early Christian Church of St. Bartolomeus from Crkvina in Galovac near Zadar), *Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 33(20) (1993/94), Zadar, 121-144.
- J. BELOŠEVIĆ 1997 – Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja u selu Galovcu kod Zadra (Summary: A Review of the Final Excavation Results at the Site of Crkvina in the Village of Galovac near Zadar), *Diadora*, 18-19, Zadar, 301-333.
- J. BELOŠEVIĆ 1998 – Počeci kršćanstva kod Hrvata u svjetlu arheološke građe, *RFfZd*, 36 (23), str. 101-140.
- J. BELOŠEVIĆ 2000. - Slavenska nasebinska keramika otkrivena u okolišu crkve sv. Križa u Ninu (Summary: Slavic Settlement-Ware from Surroundings of Holy Cross Church in Nin), *Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 38(25) (1999), Zadar, 110- 120.
- J. BELOŠEVIĆ 2002 – Razvoj i osnovne značajke starohrvatskih grobalja horizonta 7.-9. stoljeća na povijesnim prostorima Hrvata, *RFfZd*, 39 (26), str. 71-97.
- J. BELOŠEVIĆ 2007 – *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*, Zadar.
- J. BELOŠEVIĆ 2010 – Janko, Starohrvatsko groblje na Maklinovu Brdu u selu Kašiću kod Zadra / Altkroatisches Gräberfeld auf Maklinovo Brdo im Dorf Kašić bei Zadar, Split.
- Š. BEŠLAGIĆ – Đ. BASLER 1964 – Grborezi – srednjovjekovna nekropola, Sarajevo.

- C. F. BIANCHI 1880 – *Zara cristiana*, Tipografia Woditzka, Zadar.
- G. BILOGRIVIĆ 2009 – Karolinški mačevi tipa K / Type K Carolingian Swords, *OA*, 33, 2009., Zagreb, str. 125-182.
- G. BILOGRIVIĆ 2010 – Čiji kontinuitet? Konstantin Porfirogenet i hrvatska arheologija o razdoblju 7. – 9. stoljeća, *Radovi ZHP*, 42, Zagreb., str. 37-48.
- G. BILOGRIVIĆ 2011 – O mačevima posebnog tipa u Hrvatskoj, *SHP*, s. III, 38, Split, str. 83-110.
- G. BILOGRIVIĆ 2013 – Carolingian Swords from Croatia – New Thoughts on an Old Topic, *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, X, 2013., str. 67-83.
- G. BILOGRIVIĆ 2016 – Etnički identiteti u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj – materijalni i pisani izvori, Doktorska disertacija, Zagreb.
- G. BILOGRIVIĆ 2018 – Urne Slaveni i Hrvati. O paljevinskim grobovima i doseobi u 7. stoljeću, *Zb. Odsjeka povij. znan. Zavoda povij. druš. znan. Hrvat. akad. znan. umjet.*, 36 (2018), Zagreb, str. 1-17
- BIZANTINI – CROATI – CAROLINGI 2001 – Bizantini – Croati – Carolingi: Alba e tramonto di regni e imperi, (ur. C. Bertelli et al.), Brescia – Milano.
- I. BODROŽIĆ i drugi 2012. – Ivan Bodrožić, Ante Uglešić, Tonči Burić, Vedrana Delonga, Josip Dukić, *Sveta Marta u Bijaćima*, Trogir, 11-47.
- M. BRANDT 1980 – *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb.
- R. BRATOŽ 1986 – *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, Ljubljana.
- R. BRATOŽ – 2014 *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki*, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana.
- N. BUDAK 1994 – Neven, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb.
- N. BUDAK 1996 – Neven, *Pokrštavanje Hrvata i neki problemi crkvene organizacije*, u: Miljenko Jurković - Tugomir Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, str. 127-136.
- N. BUDAK 1999 – Was the Cult of Saint Bartholomew a Royal Option in Early Medieval Croatia?, u: *Balázs Nagy – Marcel Sebök (ur.), ... The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways Festschrift in Honor of János M. Bak*, Budapest, str. 241-249.
- N. BUDAK 2018 – *Hrvatska povijest od 550. do 1100*, Zagreb.
- N. BUDAK – T. RAUKAR 2006 – *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb.

- F. BULIĆ – J. BERVALDI 1912 – Kronotaksa solinskih biskupa, *Bogoslovska smotra*, Vol 3, No, 1., Split.
- F. BULIĆ 1888 – Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije, Zagreb.
- F. BULIĆ 1892 – Nadpis Trpimira bana hrvatskog našast u Solinskom polju, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 14, Zagreb.
- T. BURIĆ 1982 – Tonči Burić, Predromanička skulptura u Trogiru, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 12/1982., Split, 127-160.
- T. BURIĆ 1992 – Posljednji salonitanski klesari. Geneza predromaničke skulpture splitskotrogirskog kruga, *VAHD*, 85, str. 177-197.
- T. BURIĆ – V. DELONGA 1998 – Ostrovica kod Bribira : arheološko-povijesna skica : Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, katalog izložbe, Split.
- T. BURIĆ 2011 – Perunovo brdo (monte Borun) – prilog poznavanju poganske slavenske toponimije u Kaštelima, *SHP*, s. III, 38, str. 59-82.
- N. CAMBI 1976 – Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, *Materijali* 12/1972, str. 239-282, (IX Kongres Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Zadar 1972.).
- N. CAMBI 2001 – Područje šibenske biskupije u starokršćansko doba, *Sedam stoljeća šibenske biskupije: zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998.*, Šibenik, 22. do 26. rujna 1998, Šibenik, 9-21.
- N. CAMBI 2002 – Antika (Povijest umjetnosti u Hrvatskoj), Naklada Ljevak Zagreb.
- S. CASTLES – M. J. MILLER 1998 – The age of migration: international population movements in the modern world , New York-London.
- R. CATTANEO 1888 – L'architettura in Italia dal sec. VI al Mille circa. Ricerche storico-critiche, Ferd. Ongania Editeur, Venezia.
- R. CATTANEO 1890. L'architecture en Italie du VIe au XIe siècle. Recherches historiques et critiques, Venezia.
- Ž. CETINIĆ 1997 – Stranče – Gorica, starohrvatsko groblje, Rijeka.
- Ž. CETINIĆ 2010 – Starohrvatsko groblje Stranče – Gorica: osvrt na horizont grobova s poganskim načinom pokapanja, *Archaeologia Adriatica*, IV, str. 1-23.
- E. A. CICOGNA 1853 – Illustrazione d' una vasca battesimale, *Gazzetta Uffiziale di Venezia*, 102, 7. 5. 1853., 405.
- F. CURTA 2003 – East Central Europe, Early Medieval Europe, 12, 3, London, 283-291.
- R. CUNJA 1989 – Poznorimski i zgodnj srednjoveški Koper, Koper.

- S. ČAČE 1995 – *Civitates Dalmatiae u «Kozmografiji» Anonima Ravenjanina. The civitates Dalmatiae in the Cosmographia of the Anonymous Geographer of Ravenna*, Zadar, 16.
- V. DELONGA 1985 – Kasnoantički i bizantski novac iz Trogira i okolice, VAHD, 78, Split, 95-116.
- V. DELONGA 1988 – Starohrvatska crkva na “Mastirinama” u Kašiću kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, 18/19 88, Split, 39-89.
- V. DELONGA 1995a – Donatorski natpis župana Gostihe iz crkve Sv. Spasa u Cetini (Vrh Rici), *Starohrvatska prosvjeta*, s. 3, No. III, Split.
- V. DELONGA 1995b – Predromanički spomenici iz Crkve Sv. Martina u Lepurima kod Benkovca, *Prilozi povijesti umjetnosti u Damaciji (Petriciolijev zbornik)*, 1, 35, Split. 303-325.
- V. DELONGA 1996 – Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, Split.
- V. DELONGA – N. JAKŠIĆ – M. JURKOVIĆ 1995 – *Arhitektura, skulptura, i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Zagreb.
- V. DELONGA 2000a – Rižinice kraj Solina, IV. 228. djelovi trabeacije oltarne ograde, oko 845-864. godine, u: *Hrvati i Karolinzi - Katalog*, (ur.) Ante Milošević, Split, 229-230.
- V. DELONGA 2000b – Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci - latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima, u: *Hrvati i Karolinzi - Rasprave i vrela*, (ur.) Ante Milošević, Split, 216-249.
- Z. DOLINAR – M. VIDOVIĆ 1974 – Študija zobovja iz grobišča Buzet-Mejica, *Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije*, Vol. 11, 47-53.
- E. DYGGVE 1996 – Povijest salonitanskog kršćanstva, Split.
- D. DŽINO 2021 – Rethinking Periodization in Post-Roman Southeastern Europe: The Case-Study of Dalmatia, *Archaeologia Bulgarica* 25/1,55–76
- T. FABIJANIĆ 2008 – Problem doseljenja Slavena/Hrvata na istočni Jadran i šire zaleđe u svjetlu arheoloških nalaza, neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.
- T. FABIJANIĆ – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ u tisku – Vaćani – Laluše, ranosrednjovjekovno groblje, Izdanja HAD-a.
- G. FERRARI-CUPILLI 1853 – Sull' isruzione di un' antica vasca battesimale in Venezia, *Osservatore Dalmato*, 135, 24. 8. 1853.
- G. FERRARI-CUPILLI 1860 – Su d' un antica vasca battesimale del Museo Correr di Venezia, *La voce Dalmatica*, 1, Venezia.
- A. R. FILIPI 1969 – Ninske crkve u dokumentima iz godine 1575. i 1603., *Radovi instituta JAZU u Zadru*, (16-17), Zadar, 549-593.

- K. FILIPEC 2009a – Rani Slaveni u Belišću, *Zbornik: grad Belišće - Muzej*, 3, str. 27-30.
- K. FILIPEC 2009b – Slavenski paljevinski grob iz Lobora, *Archaeologia Adriatica*, III, str. 347-357.
- K. FILIPEC 2010 – Drvena crkva u Loboru – najstarija franačka misionarska crkva u sjevernoj Hrvatskoj, *SHP*, s. III, 37, str. 51-59.
- D. FOY 1995 – Le verre de la fin du IVe au VIIIe siècle en France Méditerranéenne, Le verre de l'antiquité tardive et du haut moyen âge. Typologie, chronologie, diffusion, Guiry-en-Vexin, 187-242.
- J. FLAVUS – Judejske starine, prijevod H. St. J. Thackeray i Ralph Marcus, 9 svezaka, Loeb Classical Library, Cambridge, Mass, Harvard University Press, 1926.–1969.
- D. FREY 1911 – Die mittelalterliche Baukunst Dalmatiens, *Mitteilungen der Zentralvereinigung der Architekten*, sv. 9, str. 7.
- N. GABRIĆ 1974 – Neobjavljeni starohrvatski spomenici u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju, *Kačić* 6, Sinj, 39-51.
- V. GAŠPARAC GUNJAČA – A. MILOŠEVIĆ 2007 – Dva nova zanimljiva srednjovjekovna grobna nalaza iz okolice Sinja, *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol, 24, Zagreb, 443-452.
- A. GLAVIČIĆ 1996 – Ostaci crkvice Sv. Vida u Senju i Karlobagu Prilog istraživanju starohrvatskih sakralnih objekata Velebita - II. dio, *Senj ZB*, 23, 41-58.
- M. GLAVIČIĆ 1993 – Prilozi proučavanju poleogeneze i urbanističkog razvoja Senije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Sveučilište u Splitu, 32 (19), 79–104.
- I. GOLDSTEIN 1992a – Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I., Zagreb.
- I. GOLDSTEIN 1995a – Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb.
- I. GOLDSTEIN 1995b – "Uloga Bizanta u procesu etnogeneze Hrvata u IX. stoljeću", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, str. 105-109.
- V. P. GOSS 2009 – The three header from Vaćani, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, sv. 36/200, Split, 35-54.
- H. GRAČANIN 2015 – Bizant na hrvatskom prostoru u ranome srednjem vijeku, *Nova zrnaka u europskom svjetlu, Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 - oko 1150)*, Nikolić Jakus, Zrinka (ur.).Zagreb: Matica hrvatska, str. 495-516.
- B. GRAFENAUER 1952 – Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata, *HZ*, V/1-2, str. 1-56.
- LJ. GUDELJ 2014 – Izvješće o arheološkim istraživanjima, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 10/2013, Zagreb, 573-574.

- LJ. GUDELJ 2005 – Ruševine crkve svetog Ivana u Uzdolju kod Knina, *SHP*, s. III, 32, str. 53-75.
- S. GUNJAČA 1953 – Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950, *Ljetopis Jugoslavenske akademije*, knj. 57, Zagreb, 9 – 49.
- S. GUNJAČA 1955 – Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1952., *SHP*, s. III, 4, Zagreb, 221–234.
- S. GUNJAČA 1956 – Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1953., *SHP*, s. III, 5, Zagreb, 201–216
- S. GUNJAČA 1973 – Dva arheološka objekta u pogrešnoj primjeni na historijsku problematiku, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji I*, Zagreb, 293-301.
- S. GUNJAČA, 1978 –, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji (tom IV)*, Zagreb, 99-204.
- S. GUNJAČA 1953 – Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950., *Ljetopis JAZU*, 57, str. 9-49.
- Z. GUNJAČA 1976 – O kontinuitetu naseljavanja na šibenskom području, *Šibenski zbornik*, Šibenik.
- Z. GUNJAČA 1984 – O pojavi elemenata kasnoantičke graditeljske tradicije na nekim ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, Split, 8 (1984), 253-263.
- Z. GUNJAČA 1989 – Dubravice kod Skradina – Ranosrednjovjekovno groblje, *Arheološki pregled*, 28, Ljubljana, 148-150.
- Z. GUNJAČA 1995 – "Groblje u Dubravicama kod Skradina i druga groblja 8-9. stoljeća u Dalmaciji", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, str. 159-168.
- Z. GUNJAČA 2000 – Ranosrednjovjekovno groblje u Dubravicama, u: Župa Dubravice u prostoru i vremenu (ur.: fra Petar Klarić), *Dubravnice*, 41-55.
- K. GUSAR – D. VUJEVIĆ 2012a – "Duševića glavica", u: Brunislav Marijanović (ur.), *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra / Tumuli from Krneza and Podvršje near Zadar*, Zadar, str. 103-135.
- D. B. HARDEN 1936 – *Roman Glass from Karanis*, Ann Arbor.
- D. B. HARDEN 1975 – Donald B. Harden, Some Lombard Glasses of the 6th and 7th Centuries, *Srednjovjekovno staklo (V-XV vek)*, *Posebna izdanja Balkanološkog instituta SANU*, 3, Beograd, 11-29.
- G. HASELLOF 1951 – *Der Tassilokelch*, *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte I*, München 1951, p. 10.

- LJ. HAUPTMAN 1937 – Seobe Hrvata i Srba, *Jugoslavenski istorijski časopis*, Ljubljana Zagreb–Beograd/, III/1937, sv. 1–4, 30–61.
- J. W. HAYES 1975 – John W. Hayes, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*, Toronto.
- C. ISINGS 1957 – *Roman glass from dated finds*, Groningen-Djakarta.
- Y. ISRAELI 2003 – *Ancient Glass in the Israel Museum: The Eliahu Dobkin Collection and Other Gifts*, Jerusalem.
- A. IVANDIJA 1967 – Pokrštenje Hrvata prema najnovijim znanstvenim rezultatima, *Bogoslovska smotra*, sv. 3–4, Zagreb, 440-444.
- F. IVANIČEK 1951 – Staroslavenska nekropola u Ptuj: rezultati antropoloških istraživanja, *Dela*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani; 5, Ljubljana.
- F. IVANIČEK 1949 – Istraživanje nekropole ranog srednjeg vijeka u Bijelom Brdu, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 55, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 111–144.
- M. IVANIŠEVIĆ 1993. – Milan Ivanišević, Salonitanski biskupi, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 86, Split, 223-252.
- M. IVANIŠEVIĆ 1980 – Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine, *Mogućnosti*, 27, Split.
- N. JAKŠIĆ 1984 – "Majstor koljanskog pluteja", *Izdanja HAD-a*, 8, str. 243-252.
- N. JAKŠIĆ 1986. – Nikola Jakšić, Kiparsko klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća (doktorska disertacija), Zadar.
- N. JAKŠIĆ 1993 – "Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj Biskupiji", *Diadora*, 15, str. 127-144.
- N. JAKŠIĆ 1995 – Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, *SHP*, s. III, 22, str. 141-150.
- N. JAKŠIĆ 1997a – Nikola Jakšić, *Croatian Art in the Second Half of the Ninth Century*, *Hortus artium medievalium*, vol. 3, Zagreb - Motovun, 41-54.
- N. JAKŠIĆ 2000a – Klesarstvo u službi evangelizacije, u: Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, Katalog izložbe, Split, str. 191-213.
- N. JAKŠIĆ 2000b – Nikola Jakšić, *Arheološka istraživanja razorene crkvice Sv. Martina u Lepurima kod Benkovca*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 27, Split, 189-200.
- N. JAKŠIĆ 2000c – Vladarska zadužbina sv. Bartula u srednjovjekovnom selu Tršci, *Rad Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 42, str. 17-64.

- N. JAKŠIĆ 2000d – Bijaći, Stombrate kraj Trogira, IV. 3. natpisi na nadvratnicima, tridesete godine 9. stoljeća, u: Ante Milošević (ur.), Hrvati i Karolinzi (Katalog), Katalog izložbe, Split, str. 180-183.
- N. JAKŠIĆ 2002 – Skulptura Branimirova doba u Hrvatskoj, u: Hrvatska u doba kneza Branimira. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanoga u Benkovcu 12. lipnja 1998. godine, Zadar, str. 111-121.
- N. JAKŠIĆ 2008a – Zadarsko sakralno kiparstvo od ranog kršćanstva do rane renesanse Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije: Kiparstvo I - od IV. do XVI. stoljeća, (ur.) Nikola Jakšić, Zadarska nadbiskupija, Zadar.
- N. JAKŠIĆ 2008b – Il ruolo delle antiche chiese rurali nella formazione del ducato croato medievale, HAM, 14, 103-112.
- N. JAKŠIĆ 2009 – Nikola Jakšić, Il culto di san Pietro nella Dalmazia paleocristiana e medievale, u: San Pietro e San Marco - arte e iconografia in area adriatica, (ur.) Letizia Caselli, Roma, 61-93.
- N. JAKŠIĆ 2012 – Novi natpis s imenom kneza Branimira, u: Miljenko Jurković – Ante Milošević (ur.), Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana, Zagreb – Motovun – Split, str. 213-221.
- N. JAKŠIĆ 2015 – *Klesarstvo u službi evangelizacije. Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Split.
- N. JAKŠIĆ 2016 – Una vasca battesimale altomedievale fra le due sponde dell'Adriatico, *ALLA RICERCA DI UN PASSATO COMPLESSO, Contributi in onore di Gian Pietro Brogiolo per il suo settantesimo compleanno, ur: Alexandra Chavarría Arnau Miljenko Jurković DISSERTATIONES ET MONOGRAPHIAE 8*, Zagreb-Motovun, 243-257.
- N. JAKŠIĆ – I. JOSIPOVIĆ 2015 – Majstor koljanskog pluteja u kontekstu predromaničkih reljefa s lokaliteta Stombrate u Bijaćima, SHP, s. III, 42, str. 145-164.
- N. JAKŠIĆ – R. TOMIĆ 2004 – *Zlatarstvo (Umjetnička baština zadarske nadbiskupije)*, Zadarska nadbiskupija, Zadar, 46-48.
- M. KUMIR 2017 – For the Salvation of One's Soul: Piety, Status and Memory in the Dalmatian Duchy (c. 812-850), Annual of medieval studies at CEU, vol. 23, Budapest, 48-61.
- M. JARAK 2019 – Kristijanizacija Hrvata u 9. stoljeću u svjetlu grobnih nalaza i crkvene arhitekture, Zbornik predavanja održanih tijekom Branimirove godine u Arheološkom muzeju u Zagrebu, Zagreb, 72-82.
- M. JARAK 2002 – Zapažanja o grobljima 8. i 9. stoljeća u Dalmaciji, OA, 26, str. 247-255.

- M. JARAK 2020 – Crtice iz hrvatskoga ranog srednjeg vijeka - karolinški nalazi iz kraja 8. i prve pol. 9. stoljeća, *Zdenko Vinski - život i znanstveni rad. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 2016. godine*, ur. Jarak, Mirja ; Bunčić, Maja, Zagreb, 221-241.
- M. JARAK 2021 – Groblja i nalazi 7. i 8. stoljeća i formiranje identiteta u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 54, No. 1, Zagreb, 225-240.
- L. JELIĆ 1902 – Spomenici grada Nina, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, nova serija, 6, 103 – 116 (= Spomenici grada Nina, III, poseban otisak, Zagreb).
- L. JELIĆ 1911 – Dvorska kapela sv. Križa u Ninu: s uvodom o starohrvatskoj Ninskoj župi i o istraživanju starohrvatskih spomenika u Ninu, a s dodatkom o postanku dalmatinsko-persijskoga kružno- kubetnoga graditeljskoga tipa, *Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 19 [= Dvorska kapela sv. Križa u Ninu: s uvodom o starohrvatskoj Ninskoj župi i o istraživanju starohrvatskih spomenika u Ninu, a s dodatkom o postanku dalmatinsko-persijskoga kružno-kubetnoga graditeljskoga tipa. Posebno izdanje „Bihaća“, Knjižara Jugoslavenske akademije (Đuro Trpinac), Zagreb].
- D. JELOVINA 1963 – Statistički tipološko-topografski pregled starohrvatskih naušnica na području SR Hrvatske, *SHP*, s. III, 8-9, str. 101-119.
- D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ 1968 – Sveta Marta, Bijaći kod Trogira - arheološka revizija 1967. i 1968. godine, *Arheološki pregled* 10, Beograd.
- D. JELOVINA 1976 – Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine, Split.
- D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ 1981 – Srednjovjekovno groblje na „Begovači“ u selu Biljanima Donjim kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 11, Split, 55-134.
- D. JELOVINA 1986a – "Glavne značajke starohrvatske materijalne kulture od 7. do 12. stoljeća na području između rijeka Zrmanje i Cetine", *SHP*, s. III, 16, str. 25-50.
- D. JELOVINA 1986b – Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika / Schwerter und Sporen karolingischer Formgebung in Museum kroatischer archäologischer Denkmäler, Split.
- D. JELOVINA 1987 – Starohrvatska crkva Sv. Marte u Bijaćima, *Kaštelanski zbornik* 1, Kaštela, str. 23-29.
- I. JOSIPOVIĆ – I. TOMAS 2017 – The Abbey of St. Chrysogonus in Zadar - between Early Christian sculpture and the Romanesque architecture // *Hortus artium medievalium : journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages*, **23** (2017), 1; 299-308.

- I. JOSIPOVIĆ 2010 – "Majstor koljanskog pluteja" u stilskom razvrstavanju predromaničke skulpture iz Galovca kod Zadra, Radovi IPU, 34, str. 7-18.
- I. JOSIPOVIĆ 2012 – "Dva ranosrednjovjekovna ciborija iz Lepura kod Benkovca", u: Tomislav Šeparović (ur.), Dani Stjepana Gunjače 2: zbornik radova sa Znanstvenog skupa "Dani Stjepana Gunjače 2". Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština. Međunarodne teme. Split, 18. – 21. listopada 2011., Split, str. 49-62.
- I. JOSIPOVIĆ 2013 – Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća, neobjavljena doktorska disertacija, Zagreb.
- I. JOSIPOVIĆ 2014 – Radionica plutejâ zadarske katedrale, Ars Adriatica, 4, str. 43-62.
- A. JURČEVIĆ 2011 – "Nalazi ranokarolinškog oružja i konjaničke opreme u doba formiranja Hrvatske Kneževine", SHP, s. III, 38, 2011., str. 111-147.
- A. JURČEVIĆ 2016 – *Arhitektura i skulptura s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina*, neobjavljena doktorska disertacija.
- I. JURIĆ 2011 – Podrijetlo Hrvata. Genetički dokazi autohtonosti, Zagreb.
- R. JURIĆ 2006 - Lokalitet: Velim - Velištak, Hrvatski arheološki godišnjak 2/2005 (2006), 318-319.
- R. JURIĆ 2007 – Ranosrednjovjekovno groblje u Velimu kod Benkovca, Diadora, 22, 2007., str. 217-234.
- K. JURIŠIĆ 1990 – Pitanje ranijeg pokrštavanja Hrvata, i nedostatak izvorne arheološke građe o tom pitanju, *Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII. do kraja IX. stoljeća*, Split, 249-254.
- M. JURKOVIĆ 1986 – Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu. Pravci istraživanja, PPUD, 26, 1986.-1987., str. 61-85.
- M. JURKOVIĆ 1987 – Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu“. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 26, 61-85
- M. JURKOVIĆ 1995a – Od Nina do Knina / From Nin to Knin / De Nin a Knin. Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća, Zagreb. JURKOVIĆ, Miljenko, "Franački utjecaj na konstituiranje crkvene umjetnosti u Hrvatskoj", u: Neven Budak (ur.), Etnogeneza Hrvata, Zagreb, 1995., str. 117-121.
- M. JURKOVIĆ 1995b – Sv. Spas na vrelu Cetine i problem westwerka u hrvatskoj predromanici, SHP, s. III, 22, str. 55-80.
- M. JURKOVIĆ 2000 – "Arhitektura karolinškog doba", u: Ante Milošević (ur.), Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela), Katalog izložbe, Split, str. 163-189.
- B. KALIN 1994 – Povijest filozofije: s odabranim tekstovima filozofa, Zagreb.

- LJ. KARAMAN 1921 – Zlatni nalaz na Trilju nedaleko od Sinja, VAHD, XLIV, str. 320.
- LJ. KARAMAN 1924 – Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosrednjovjekovna pleterna ornamentika u Dalmaciji, *Starinar*, III, 1924.-1925., str. 43-59.
- LJ. KARAMAN 1930 – Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb.
- LJ. KARAMAN 1940a – Starohrvatsko groblje na 'Majdanu' kod Solina, VAHD, LI, 1930.1934. [1940.], str. 67-100.
- LJ. KARAMAN 1940b – Iskopine društva 'Bihaća' u Mravincima i starohrvatska groblja, *Rad JAZU*, 268, str. 1-44.
- LJ. KARAMAN 1943 – *Živa starina*, Zagreb.
- LJ. KARAMAN 1960 – O vremenu krstionice kneza Višeslava, *Peristil*, 3, Zagreb, 107-109.
- Š. KARO – T. KNIFIC 2015 – Gradišče above Bašelj in the early medieval Carniola (Slovenia). – V / In: D. Callebaut, H. van Cuyck (ur. / eds.), *The Legacy of Charlemagne 814–2014*, 285– 296, Ename, Gent.
- R. KATIČIĆ 1991 – Hoditi – roditi. Tragom tekstova jednoga praslavenskog obreda plodnosti, *Studia ethnologica Croatica*, Vol. I, No. 1, Zagreb, 45-63.
- R. KATIČIĆ 1993 – *Uz početke hrvatskih početaka*, Filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju, Split.
- R. KATIČIĆ 1998 – *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb.
- R. KATIČIĆ 2008 – *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Ibis grafika, Zagreb – Mošćenička Draga.
- R. KATIČIĆ 2017 – *Naša stara vjera. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Ibis grafika, Matica Hrvatska, Zagreb.
- L. KATIĆ 1956 – Solin od VII do XX stoljeća, *posebni otisak iz Priloga o povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 9, Književni krug, Split, 298-310.
- A. KISA 1908 – *Das Glas in Altertume, Hiersemanns Handbucker*, I-III, Leipzig.
- L. KATIĆ 1932 – Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, *Bogoslovska smotra*, XX/4, str. 1-30.
- N. KLAIĆ 1955 – *Izvori za hrvatsku povijest do godine 1107*, Zagreb.
- N. KLAIĆ 1967 – *Historia Salonitana Maior*, Beograd.
- N. KLAIĆ 1971 – *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb.
- N. KLAIĆ 1984 – O problemima stare domovine, dolaska i pokrštenja dalmatinskih Hrvata, *ZČ*, 38/4, str. 253-270.

- N. KLAJIĆ 1988 – Poganska Stara ili Vela Hrvatska cara Konstantina Porfirogeneta, *Croatica Christiana periodica*, vol. 12, no. 21, Zagreb, 49-62.
- V. KLAJIĆ 1998 – Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvanjskom polju, *Zbornik radova Prvi hrvatski kralj Tomislav*, Sveučilišna tiskara d.o.o, Zagreb:
- J. KOLANOVIĆ 1969 – Zbornik ninskih isprava od XIII. do XVII. Stoljeća, *Radovi instituta JAZU u Zadru*, (16-17), Zadar, 485-528.
- J. KOLARIĆ 1990 – Historiografija o pokrštanju Hrvata, *Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII. do kraja IX. stoljeća*, Split, 39-52.
- M. KOLEGA 1996 – Nin – zaštitna istraživanja u sklopu župne crkve Sv. Asela, *Obavijesti*, Hrvatsko arheološko društvo, 28, 3, Zagreb, 43-48. 2005 – Nin – nastavak sustavnih iskopavanja na lokalitetu Banovac, *Obavijesti*, Hrvatsko arheološko društvo, 37, 1, Zagreb, 90-97.
- M. KOLEGA 2001 – Nin – arheološka istraživanja u sklopu župne crkve Sv. Asela (Anselma), *Obavijesti HAD-a*, 33/2, 83 – 90.
- M. KOLEGA 2002 – Nin– nadžupni kompleks sv. Anselma (Asela), istraživanja godine 2001. M Kolega. *Obavijesti*, Hrvatsko arheološko društvo, 34 2, 73-78.
- M. KOLEGA 2014 – Ranokršćanski sloj arhitekture u Nadžupnom kompleksu Sv. Asela u Ninu, *Ars Adriatica*, 4, Zadar, 15 – 28.
- J. KOROŠEC 1952 – Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka, Ljubljana.
- J. KOROŠEC 1955 – Ali so južni Slovani tudi sežigali svoje mrliče?, *Zbornik Filozofske fakultete*, 2, Ljubljana, 85-102.
- P. KOROŠEC 1991 – Kronološka i kulturna ocjena triljskog nalaza, *SHP*, 21/1991, Zagreb, 87-98.
- P. KORUNIĆ 2003 – Nacija i nacionalni identitet: uz porijeklo i integraciju hrvatske nacije, *Zgodovinski časopis*, 57 (2003), 1/2; 119-164.
- V. KOŠČAK 1995 – Irska teorija o podrijetlu Hrvata, u: *Etnogeneza Hrvata* (ur.: N. Budak), Zagreb, 110-116.
- J. KOVAČEVIĆ 1966 – Avari na Jadranu, *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije*, 3, Novi Sad, 53-81. 1977 – Avarski kaganat, Beograd.
- Ž. KRNČEVIĆ – T. FABIJANIĆ 2013 – Staklo u ranosrednjovjekovnim grobovima u Hrvatskoj povodom novog nalaza iz Vaćana kod Skradina, *Materijali (Društvo za povijest i kulturni razvitak Istre)*, Br. 25, Džin, Kristina (ur.), Društvo za povijest i kulturni razvitak Istre, Pula, 48-49.

- Ž. KRNČEVIĆ 1995 – Sv. Lovre – Donje polje, sustavna arheološka istraživanja, *Obavijesti, Hrvatsko arheološko društvo*, 27, 3, Zagreb, 52-55.
- Ž. KRNČEVIĆ 1998 – Srednjovjekovna arheološka nalazišta na šibenskom području, Područje šibenske županije od pretpovijesti do srednjeg vijeka (=Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 19), Zagreb, 197-225.
- Ž. KRNČEVIĆ 2001 – *Novija istraživanja srednjovjekovnih arheoloških lokaliteta šibenskog kraja*, Gradska knjižnica Juraj Šižgorić, Šibenik.
- Ž. KRNČEVIĆ 2000 – Dubravice kraj Skradina, Hrvati i Karolinzi, vol. II – Katalog (ur.: A. Milošević), Split, 256-257.
- Ž. KRNČEVIĆ 2005 – Sv. Lovre – šibensko Donje polje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1, Zagreb, 211-213.
- O. KRONSTEINER 1978 – Gabes unter den Alpenlawen eine kroatische ethnische Gruppe?, *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 24, str. 137-157.
- I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1853 – I. K. S. o svom putu po Italiji i Austriji, *Carsko kraljevske službene narodne novine*, 19/217, 23. 9. 1853., 605 – 606. (= Neven, 39).
- I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1857 – Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, 4, 305 – 392. (= *Glasnik dalmatinski*, 23 – 25; *Narodne novine*, 56 – 58, 60 i 62).
- H. KUNSTMANN 1984 – Wer waren die Weisskroaten, des byzantinischen Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos? *Die Welt der Slaven* (München), XXIX, 8, 111– 122.
- L. BEKIĆ – A. UGLEŠIĆ 2020 – Nalaz ranokarolinškog mača iz Škabrnje, *Starohrvatska prosvjeta*, s. 3, No. 47, 231-250.
- V. LAZARI 1859 – Notizia delle opere d'arte e d'antichità della ricolta Correr, *Tipografia del Commercio*, Venezia.
- LEKSIKON ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* – 1979, Zagreb, 110-111.
- R. LOPEZ 1978 – *Rođenje Europe*, Zagreb.
- V. MADIRACA i drugi 2017 – Ranosrednjovjekovni nalazi s lokaliteta Brekinjova Kosa (rezultati istraživanja 2011. i 2015. godine), *Archaeologia Adriatica*, Vol. 11, No. 11, Zadar, 145-215.
- S. MALEŠEVIĆ 2009 – *Sociologija etniciteta*, Beograd.
- T. MARASOVIĆ 1978 – Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji: Prilozi istraživanja starohrvatske arhitekture u Dalmaciji, Split/Zagreb.
- T. MARASOVIĆ 1994 – *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split.

- T. MARASOVIĆ 1996 – “Westwerk” u hrvatskoj predromanici, *Starohrvatska baština*, Zagreb, 215-223.
- T. MARASOVIĆ 1999 –Bijaći u svjetlu proučavanja ranosrednjovjekovnih vladarskih rezidencija Starohrvatska prosvjeta , s. 3., No. 26, 331-359.
- T. MARASOVIĆ 2009 – Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 2. Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija, Split – Zagreb.
- T. MARASOVIĆ 2011 – Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: srednja Dalmacija, Split – Zagreb.
- L. MARGETIĆ 1977 – Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, Zbornik Historijskog zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 8, Zagreb, 5-88.
- L. MARGETIĆ 1997 – Hrvatska država u vrijeme narodnih vladara, *Hrvatska i Europa – kultura znanost i umjetnost sv, 1*, Zagreb, 194-214.
- L. MARUN 1927 – Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdojlu kod Knina sa pisanom uspomenom hrvatskoga kneza Mutimira, SHP, s. II, I/1-2, str. 1-14.
- L. MARUN 1998 – Starinarski dnevnici, Split.
- M. MESIĆ 2006 – Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi, Školska knjiga, Zagreb.
- B. MIGOTTI 1988 – Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije, *Arheološki radovi i rasprave Zagreb*, 11, (1988), 133-159.
- B. MIGOTTI 1992a – Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije, *Opuscula archaeologica Zagreb*, 16, (1992), 225-249.
- B. MIGOTTI 1992b – Dalmacija na razmeđu Istoka i Zapada u svjetlu međusobnog odnosa jaderske i salonitanske ranokršćanske crkve, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 24-25, (1992), 163-182.
- B. MIGOTTI 1996 – Naslovnici ranokršćanskih crkava u Dalmaciji, *Arheološki radovi i rasprave*, 12, (1995), 189-247.
- Ž. MIKIĆ 1990. – Živko Mikić, Antropološki profil srednjovekovne nekropole u Mravincima kod Splita, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 83, Split, 225-232.
- B. MARUŠIĆ 1986 – “Materijalna kultura Istre od IX. do XII. stoljeća”, *Izdanja HAD-a*, 11/2, str. 107-124.
- M. MILIŠA 2014 – Interpretacije predromaničke pleterne skulpture iz aspekta polikromije i postupka izrade samih kamenih reljefa, *Zbornik radova s prve medievističke znanstvene radionice u Rijeci*, ur. K. Jovanović, S. Milijan, Rijeka, 173-206.
- N. MILETIĆ 1963 – "Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine", GZM, n. s., XVIII, str. 155-178.

- N. MILETIĆ 1970 – Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora, GZM, n. s., XXV, str. 119-158.
- N. MILETIĆ 1978 – Ranosrednjovjekovna nekropola u Koritima kod Duvna, GZM, n. s., XXXIII, str. 141-204.
- A. MILOŠEVIĆ 1997 – "Ranosrednjovjekovno groblje kod Gluvinih kuća u Glavicama kod Sinja", SHP, s. III, 24, str. 111-126.
- A. MILOŠEVIĆ 1988 – *Arheološka topografija Cetine*, Split
- A. MILOŠEVIĆ 2000a – Karolinški utjecaji u Hrvatskoj kneževini u svjetlu arheoloških nalaza, u: Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, Split, str. 106-139.
- A. MILOŠEVIĆ 2000b – Relikvijar sv. Asela (kat. IV. 182), u: Hrvati i Karolinzi, katalog (ur. Ante Milošević), Split, 288–289.
- A. MILOŠEVIĆ 2008a – Križevi na obložnicama ranosrednjovjekovnih grobova u okolici Sinja, Croci sulle lastre rivestimento delle tombe altomedievali nell'area di Signa, Dubrovnik – Split.
- A. MILOŠEVIĆ 2008b – Reljef gromovnika Peruna? Žrvanj– glasilo udruge Prijatelji kulturne i prirodne baštine Žrnovnice, 4 (2008), 7, 8–10.
- A. MILOŠEVIĆ 2009 – Sarkofag kneza Branimira, *Histria Antiqua*, 18/2, str. 355-370.
- A. MILOŠEVIĆ 2012a – Novi mač iz Koljana u svjetlu kontakata s nordijskim zemljama u ranom srednjem vijeku, *Histria Antiqua*, 21, str. 459-470.
- A. MILOŠEVIĆ 2012b – "O izvornoj funkciji križolikoga okova sa Ždrijaca u Ninu", u: Miljenko Jurković – Ante Milošević (ur.), *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, Zagreb – Motovun – Split, str. 191-211.
- A. MILOŠEVIĆ 2017 – 5. Gunjačini dani / 5th Gunjača's Days Međunarodni znanstveni skup Kolokvij o Bribiru II, 23.
- MORIN-JEAN 1922 – *La Verrerie en Gaule sous l'empire Romain*, Paris.
- H. MOROVIĆ 1952 – Jedan nestali izvor za kulturnu povijest grada Zadra, *Zadarska revija*, 1/4, 36 – 43.
- H. MOROVIĆ 1988 – Jedan nestali izvor za kulturnu povijest grada Zadra, u: Hrvoje Morović. Izbor iz djela, ur. Ž. Jeličić, *Književni krug*, Split, 298 – 310.
- I. MUŽIĆ 2011 – Svetojurjevska problematika u Hrvata i sveti Juraj na reljefu crkve u Žrnovnici, *Starohrvatska prosvjeta*, s. 3, No. 38, 187–213.
- A. NAZOR 2000 – Hrvatska vojska u ranom srednjem vijeku (činjenice i mitovi), *Polemos, Journal of Interdisciplinary Research on War and Peace*, s. 3, No. 6, 93-145.

- L. NIEDERLE 1931 – Rukovět slovanské archeologie, Praha.
- M. NOVAK i drugi 2015 – Ž. Krnčević, J. Jović, M. Šlaus, Osteobiografija dva starohrvatska odličnika iz Vaćana – rezultati multidisciplinarne analize, *Program i knjiga sažetaka znanstvenog skupa „Rezultati arheoloških istraživanja na prostoru Šibensko-kninske županije*, Bratislava : Trnava, 13-13.
- I. OSTOJIĆ 1963 – *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, Sv. 1-3, Split.
- I. OSTOJIĆ 1968-69 – Montecassino i benediktinci u Hrvatskoj, *Historijski zbornik, Godina XXI – XXII*, 389-401.
- V. PAŠKVALIN 1986 – O utvrđenjima u Bosni i Hercegovini u rimsko doba, Materijali XXII. Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, XII kongres arheologa Jugoslavije Novi Sad 1984., Novi Sad, 153-161.
- M. PERIČIĆ – L. BARAĆ LAUC – I. MARTINOVIĆ KLARIĆ – B. JANIĆIJEVIĆ – P. RUDAN 2005 – "Review of Croatian Genetic Heritage as Revealed by Mitochondrial DNA and Y Chromosomal Lineages", *CMJ*, 46/4, str. 502-513.
- E. PERIČIĆ 1991 – *Sclavorum Regnum Grgura Barskog*, Zagreb.
- P. PÈRIN 1980 – *La Datation des Tombes Mérovingiennes*, Paris and Geneva
- Š. PEROVIĆ 2010 – Osvrt na staklene priloge iz starohrvatskog groblja na Ždrijacu u Ninu, *Archaeologia Adriatica*, IV, str. 37-52.
- J. PETERSEN 1919 – *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*, Kristiania.
- I. PETRICIOLI 1969 – Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 16 – 17 (= *Povijest grada Nina*), 299 – 356. I. PETRICIOLI 1980 – "Oko datiranja umjetničkih spomenika ranoga srednjeg vijeka", u: Ivan Erceg – Anđela Horvat – Ive Mažuran – Mate Suić (ur.), *Gunjačin zbornik*, Zagreb, str. 113-120.
- I. PETRICIOLI 1984 – Krstionica s imenom "Vuissasclavo duci" i problem ninskog baptisterija, *Starohrvatska prosvjeta*, s. 3, no. 14.
- I. PETRICIOLI 1984 – Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima, *Izdanja HAD-a*, 8, str. 221-226.
- I. PETRICIOLI 1990 – *Od Donata do Radovana. Pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*, Split, Književni krug.
- I. PETRICIOLI 1997 – *Esemplari di arte applicata carolingia in Croazia*, u: *Hortus artium medievalium*, Zagreb-Motovun, 1997., 55–59.

- M. PETRINEC 2000 – Izvještaj o arheološkim istraživanjima u Glavicama kod Sinja, Starohrvatska prosvjeta, 3. s., 27, Split, 201-217.
- M. PETRINEC 2002 – Dosadašnji rezultati istraživanja ranosrednjovjekovnog groblja u Glavicama kraj Sinja kao prilog razrješavanju problema kronologije starohrvatskih grobalja, OA, 26, 2002., str. 205-246.
- M. PETRINEC 2005 – Dva starohrvatska groblja u Biskupiji kod Knina, VAPD, 97, str. 171-212.
- M. PETRINEC 2006 – Groblja na redove 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne Hrvatske, doktorska disertacija, Zagreb.
- M. PETRINEC 2009 – Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države, Split.
- M. PETRINEC 2013 – By Their Fruit You Will Recognize Them: The Beginnings Of Christianity Among The Croats In The Light Of Archaeological Evidence, *Funeralie Lednicke*, 193-201.
- M. PETRINEC 2015 – Frühmittelalterliche Gräber aus Orlić angesichts bisheriger Erkenntnisse über den Horizont mit heidnischen Bestattungsmerkmalen, SHP, s. III, 42, str. 81-131.
- G. PILARIĆ 1967 – Antropološka istraživanja starohrvatskog groblja u Daraž – Bošnjacima 1961. godine. Arheološki radovi i rasprave 4/5: 419-443.
- G. PILARIĆ 1968 – Fenotipske značajke bjelobrdskih lubanja iz ranog srednjeg vijeka. Arheološki radovi i rasprave 6: 263-291.
- A. PITEŠA 2003 – Slaveni i rana hrvatska država, VAHD, 95, str. 471-518.
- A. PITEŠA 2002 – Karolinški mač s nazpisom iz Zadvarja (Žeravica donja), VAHD 94/2001, 347-360.
- A. PLETERSKI 1996 – Strukture tridelne ideologije pri Slovanih. *Zgodovinski časopis* 50, 163-185.
- A. PLETERSKI 2015 – Tko je Perun?, Starohrvatska prosvjeta, s.3, No. 42, 59-78.
- W. POHL 1995 – Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni, u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, str. 86-96.
- K. PORFIROGENET 1994 – O upravljanju carstvom, Konstantin Porfirogenet, preveo Nikola Tomašić, August Cesarec, Zagreb.
- K. PORFIROGENET 2003 – O upravljanju carstvom, 2 izd., prev. Nikola Tomašić, Zagreb.
- J. POULÍK 1948 – Staroslavenská Morava, Praha.

- M. PRELOG 1954 – Između antike i romanike Prilog analizi historijskog položaja "predromaničke" arhitekture u Dalmaciji, *Peristil: Scholarly Journal of Art History*, 5-14.
- Z. PREMUŽIĆ 2013 – Bioarheološka istraživanja srednjovjekovnih populacija Hrvatske, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 30 (2013), 173-188.
- D. PRIMORAC – D. MARJANOVIĆ – P. RUDAN – R. VILLEMS – P. UNDERHILL 2011 – "Croatian genetic heritage: Y-chromosome story", *CMJ*, 52/3, str. 225-234.
- I. PULJIĆ – A. ŠKEGRO 2006 – Sarsenterska biskupija, *Povijesni prilozi* 25 (30), Zagreb, 7-50.
- F. RAČKI 1877 – *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, Zagreb.
- F. RADIĆ 1896 – Grobna raka iz starohrvatske biskupske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, i u njoj nadjeni mrtvački ostanci, *SHP*, s. I, II/2, str. 71-86.
- Ž. RAPANIĆ 1981 – Bilješka uz četiri Branimirova natpisa, *SHP*, s. III, 11, str. 179-190.
- Ž. RAPANIĆ Željko 1982 – Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga“. *Arheološki radovi i rasprave VIII-IX. JAZU*, Zagreb.
- Ž. RAPANIĆ 1987 – Predromaničko doba u Dalmaciji, Split.
- T. RAUKAR 1997 – Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje, Školska knjiga, Zagreb.
- J. REX 1994 – Ethnic mobilization – some theoretical considerations, *Ethnic mobilisation in a multi-cultural Europe*, ur. J. Rex, B. Drury, Avebury.
- ROFFIA, E., 1979. - Elisabetta Roffia, Vetri romani del palazzo ducale di Mantova, *Annali Benacensi*, 5, Cavriana, 97-128.
- V. ROGIĆ 1982 – Regionalna geografija Jugoslavije (prirodna osnova i historijska geografija)", knj. L, Zagreb: Školska knjiga. A. ROSSI 1898 – "Ulomak starohrvatske ploče u crkvi sv. Klare u Kotoru", *SHP*, s. I, IV/2, str. 62-63.
- T. SEKELJ IVANČAN – T. TKALČEC 2006 – Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 23, Zagreb, 141-212.
- T. SEKELJ IVANČAN – T. TKALČEC 2006 – Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima / Slawisches Brandgräberfeld am Standort Duga ulica 99 in Vinkovci, *Pril. Inst. arheol. Zagrebu*, 23, str. 141-212.
- O. SEMINO i drugi 2000 – The Genetic Legacy of Paleolithic Homo sapiens sapiens in Extant Europeans: A Y Chromosome Perspective, *Science*, 290, 2000., str. 1155-1159.D.

- SEKULIĆ 2007 – "Etničnost kao društvena konstrukcija", *Migracijske i etničke teme*, 23/4, str. 347-372.
- F. SIEGMUND 2000 – *Alemannen und Franken*, Berlin – New York.
- SOKOL, Vladimir 1986 – Područje sjeverozapadne Hrvatske između 400. i 800. godine (Velika seoba naroda), u: 40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Koprivnica.
- V. SOKOL 2006 – *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save*, Zagreb.
- Á. Cs. SÓS – Á. SALAMON 1995 – *Cemeteries of the Early Middle Ages (6 th-9 th century A. D.) at Pókaszeptk*, Budapest.
- S. STINGL 2016 – Ranosrednjovjekovni paljevinski ukopi u Hrvatskoj, *Rostra: Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru*, Vol. 7., No. 7. Zadar, 41-60.
- J. STIPIŠIĆ, M. ŠAMŠALOVIĆ 1967 – *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Sv. 1, Listine godina 743-1100, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Z. STRIKA 2004 – Kada i gdje se prvi puta spominje zadarski biskup?, *Radovi zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, No. 46, Zagreb-Zadar, 31-64.
- Z. STRIKA 2011 – Početci i razvoj ninske Crkve do dolaska franačkih misionara u hrvatske krajeve, *Radovi zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, No. 53, Zagreb-Zadar, 1-47.
- Z. STRIKA 2017 – Hagiografska baština Ninske crkve i njezin odnos prema hagiografskoj tradiciji Salonitansko-splitske crkve: sukobljavanje salonitansko-splitskog i ninskog biskupa oko uspostave metropolije u svjetlu povijesne i hagiografske literature, *Radovi zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, No. 59, Zagreb-Zadar, 53-114.
- E. STÜCKELBERG 1909 – *Langobardische Plastik*, Verlag der Jos. Kösel'schen Buchhandlung, Kempten, München.
- J. STRZYGOWSKI 1927 – O razvitku starohrvatske umjetnosti. Prilog otkriću sjevernoevropske umjetnosti, Zagreb.
- M. SUIĆ 1970 – "Libvnia Tarsaticensis", u: Vladimir Mirosavljević – Duje Rendić-Miočević – Mate Suić (ur.), *Adriatica praehistorica et antiqua: zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb, str. 705-716.
- M. SUIĆ 1979 – Neke historijske determinante u formiranju hrvatskog etnosa, *Naše teme*, XXIII/2, str. 361-374.

- M. SUIĆ 1995 – Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata, u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, str. 13-27.
- M. SUIĆ 1988 – Nova post vetera - ponovni pad Salone, *Mogućnosti* 3-4, Zagreb, 328-335.
- M. SUIĆ 2003 – Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb.
- M. SUIĆ – M. PERINIĆ 1962 – Revizija iskopavanja ninskog baptisterija, *Diadora*, 2, Zadar, 317-320.
- F. ŠANJEK 2007 – Crkva i kršćanstvo, Hrvatska i Europa kultura, znanost i umjetnost, 2007., svezak I., Srednji Vijek (VII – XII. st.) Rano doba hrvatske kulture HAZU., 2007., 217. – 236.
- K. ŠEGVIĆ 1997 – Gotsko podrijetlo Hrvata, *Duces Gothorum seu Sclavorum; a pluribus Gothi appellabantur et nihilominus Sclavi*. Split.
- M. ŠEPER 1959 – Der Taufstein der Kroatischen Fürsten Višeslav aus dem Frühen Mittelalter, *Deutschen Instituts für merowingisch-karolingische Kunstforschung (Archiv Paulus)*, 14-16 (1957-1958), 1 – 21.
- F. ŠIŠIĆ 1914 – *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb
- F. ŠIŠIĆ 1990 – *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb (napomena: reprint izdanja iz godine 1925. s pogovorom N. Budaka).
- A. ŠKEGRO 2008 – Mukurska biskupija (Ecclesia Muccuritana), *Povijesni prilozi*, Vol. 27, No. 34, Zagreb, 9-25.
- J. ŠKUNCA 2006 – Papa Ivan IV. Zadranin i misija opata Martina 641. godine, *Radovi zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, No. 48, Zagreb-Zadar, 187-198
- M. ŠLAUS – K. FILIPEC 1998 – Bioarcheology of the medieval Đakovo cemetery: archaeological and anthropological evidence for ethnic affiliation and migration, *Opusc. Archaeol.*, 22, Zagreb, 129-139.
- M. ŠLAUS 2006 – Bioarheologija – demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija, *Školska knjiga*, Zagreb, 2006.
- M. ŠLAUS 1998 – "Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih populacija središnje Europe s posebnim osvrtom na položaj hrvatskih nalazišta", *SHP*, s. III, 25, str. 81-107.
- M. ŠLAUS 2000 – Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih populacija središnje Europe: novi dokazi o ekspanziji hrvatskih populacija tijekom 10. do 13. stoljeća, *OA*, 23-24, 1999-2000, 273-284.

- M. ŠLAUS – Ž. TOMIČIĆ – A. UGLEŠIĆ – R. JURIĆ 2004 – "Cranio-metric Relationships among Central European Populations: Implications for Croat Migration and Expansion", *CMJ*, 45/4, str. 434-444.
- M. ŠTEFANČIČ 1995 – Marija Šefančič, Antropološka obdelava zgodnjosednoveških okostij iz grobišča Nin – Ždrijac (severna Dalmacija), *Arheološki vestnik*, 46, Ljubljana, 291-325.
- R. TAAGEPERA 1979 – People, skills, and resources: An interaction model for world population growth, *Technological Forecasting and Social Change*, Volume 13, Issue 1, January 1979, 13-30.
- M. ŠLAUS – V. VYROUBAL – Ž. BEDIĆ 2010 – Neke karakteristike kvalitete života i zdravlja socijalno povlaštenog muškarca pokopanog na starohrvatskom groblju na Ždrijacu u Ninu, *Archaeologica Adriatica*, IV, str. 25-35.
- Ž. TOMIČIĆ 1978 – Rezultati ranosrednjovjekovnih arheoloških istraživanja u Međimurju i varaždinskoj regiji, u: *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Znanstveni skup Varaždin, 22–25. X. 1975, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 2, Zagreb 1978, 209–222.
- Ž. TOMIČIĆ 1984 – Prilog istraživanju karolinškog oružja u Međimurju i varaždinskoj regiji, *Starohrvatska prosvjeta*, s. III, 14 (1984), 216
- Ž. TOMIČIĆ 2003 – "Vjedrice hrvatskog ranog srednjovjekovlja", *Histria Antiqua*, 10, str. 149-166.
- Ž. TOMIČIĆ 2000 – Arheološka slika ranoga srednjeg vijeka na prostoru međurječja Drave, Dunava i Save, u: *Hrvati i Karolinzi*, vol. I – Rasprave i vrela (ur.: A. Milošević), Split, 142-161.
- Ž. TOMIČIĆ 2020 – Prostor od Alpa i Jadrana do Dunava i Neretve u svjetlu materijalnih tragova inzularne umjetnosti karolinškog doba, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, N0. 545=55, Zagreb, 131-162.
- G. S. TRANKVIL 1978 – *Dvanaest rimskih careva*, preveo, uvod i bilješke napisao Stjepan Hosu, Zagreb.
- V. TURČAN 1983 – Etnické vzťahy v 6.-8. storočí v Karpatskej kotline vo svetle žiarových hrobov, *Zborník Slovenského národného múzea, História* 23, vol. LXXVII, Bratislava, 95-115.
- M. UBOLDI 1993 – Marina Uboldi, I vetri, S. Giulia di Brescia, gli scavi dal 1980 al 1992, *Reperti preromani, romani e altomedievali*, Firenze, 271-307.

- A. UGLEŠIĆ 1992 – Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 30(17), Zadar, 65-77.
- A. UGLEŠIĆ 2002 – *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar.
- A. UGLEŠIĆ 2006 – *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*. Drniš – Zadar.
- A. UGLEŠIĆ 2022 - *U potrazi za Višeslavovom krstionicom*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Katalozi i monografije 24, Split.
- F. VALLA 1893 – *Poviest srednjega vieka*, (II. dio), Naklada Matice hrvatske, Zagreb.
- IL VAGLIO 1853 – *Sopra un passo controverso di epigrafe latina, intorno ad scoperta Vasca Battesimale, Il Vaglio*. *Giornale di scienze, lettere ed arti*, god. 17/33, 13. 8. 1853., 265 – 266.
- T. VEDRIŠ 2015 – *Pokrštavanje i rana kristijanizacija Hrvata*, u: *Zrinka Nikolić Jakus (ur.), Hrvatsked zemlje u ranome srednjem vijeku (o. 550. – o. 1150.)*, Zagreb, 173-200.
- T. VEDRIŠ – N. MARAKOVIĆ 2021 – *Bursa svetog Azela iz Nina i podrijetlo kulta ninskih svetaca zaštitnika*, *Ars Adriatica* No. 11, 77-104.
- P. VEŽIĆ 1986 – *Sklop župne crkve Sv. Asela, bivše katedrale u Ninu*, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 15, Split, 201-215.
- P. VEŽIĆ 1996 – *Ninska crkva u ranom srednjem vijeku – problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja*, u: *Miljenko Jurković – Tugomir Lukšić (ur.), Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, str. 87-99.
- K. VINSKI-GASPARINI 1958 – *Ranosrednjovjekovna kadionica iz Stare Vrlike*, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 6, 129-159.
- Z. VINSKI 1954 – *Gibt es frühslawische Keramik aus der Zeit der südslawischen Landnahme*, *Archaeologia Iugoslavica*, 1, Beograd, 71-82
- Z. VINSKI 1955 – *"Osvrt na mačeve ranog srednjeg vijeka u našim krajevima"*, *VVM*, 2, str. 34-52.
- Z. VINSKI 1970 – *Oružje na području starohrvatske države do godine 1000.*, *Midznarodowy kongres archeologii Slowianskej*, 135-158.
- Z. VINSKI 1977/1978 – *Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji*, *VAMZ*, 3. s., X-XI, 1977.-1978., str. 143-208.
- Z. VINSKI 1981 – *O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji*, *SHP*, s. III, 11, 1981., str. 9-54.

- Z. VINSKI 1984 – Ponovno o karolinškim mačevima u Jugoslaviji, VAMZ, 3. s., XVI-XVII, 1983.-1984., str. 183-210.
- Z. VINSKI 1986 – Glose uz dvije novije knjige o prošlosti Slavena, SHP, s. III, 16, str. 195-235.
- Z. VINSKI 1987 – Glose uz dvije novije knjige o prošlosti Slavena, Starohrvatska prosvjeta, 3. s., 16, Split 1987, 195-228.
- Z. VINSKI 1991 – Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje, Starohrvatska prosvjeta, 3. s., 19, Split 1991, 5-73.
- P. K. TACIT 2006 – Anali / Kornelije Tacit ; preveo i priredio Josip Miklić, Matica hrvatska, Zagreb.
- T. VINŠČAK 2011 – Perun i Trebišća nad Mošćenicama, recentna etnološka istraživanja, *Mošćenički zbornik*, sv. 3., 129-138.
- E. WAMERS 2005 – *Imitatio Imperii - Silber verändert den Norden*, u: *Die Macht des Silbers. Karolingische Schätze im Norden*, (ur. E. Wamers, M. Brandt), Regensburg - Frankfurt a/M, 2005, str. 165-171.
- J. WERNER 1961 – "Ranokarolinška pojasna garnitura iz Mogorjela kod Čapljine (Bosna i Hercegovina)", GZM, n. s., XV-XVI, 1960.-1961., str. 235-247.
- M. ZANINOVIĆ 1994 – Ranokršćanske crkve kao postaje plovnog puta duž istočnog Jadrana, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 86, Split, 125 – 145.
- M. ZEKAN 1992 – K novoj atribuciji nalazišta mačeva karolinškog obilježja iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskom* = Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 15, Zagreb, 131-139.
- M. ZEKAN 1993 – "Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa", *Kačić*, 25, str. 405-420.
- M. ZEKAN 1994 – "Karolinški i poslijekarolinški nalazi iz Bosne i Hercegovine", u: Boško Marijan (ur.), *Livanjski kraj u povijesti*, Split – Livno, str. 55-79.
- Z. ŽERAVICA 1895 – "Ranoslovenska nekropola Bagruša u Petoševcima kod Laktaša", GZM, n. s., 40-41, 1985.-1986., str. 129-209.
- K. ŽVANUT 2002 – Katja, "The Tassilo Chalice Style: Problems of Interpretation and Definition", *HAM*, 8, str. 273-288.

ŽIVOTOPIS

Šime Perović rođen je 1977. godine u Zadru, gdje je po završetku osnovnoškolskog obrazovanja upisao klasični odjel gimnazije „Vladimir Nazor“. Na Filozofskom fakultetu u Zadru diplomirao je 2004. godine dvopredmetni studij arheologije i povijesti. Od 2009. godine polaznik je Poslijediplomskog doktorskog studija hrvatske kulture na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Već za vrijeme studija prisutan je na brojnim arheološkim lokalitetima širom Zadarske županije. Posao terenskog arheologa nastavlja i kao zaposlenik Arheološkog muzeja u Zadru u razdoblju od 2004.-2007. godine, prilikom čega sudjeluje na istraživanjima nalazišta u Ninu, Zadru (više lokaliteta), Asseriji i Novalji. Od 2007. zaposlen je kao kustos i restaurator u Muzeju antičkog stakla u Zadru, gdje je voditelj Odjela za restauraciju i istraživanje.

Iako je usmjeren na praktični, teorijski i didaktički rad na polju muzeologije, stručnim i znanstvenim objavama, kao i terenskim radom, vezan je i uz opće arheološke teme. Redoviti je sudionik znanstvenih skupova Hrvatskog arheološkog društva kao i skupova međunarodnih asocijacija o povijesti staklarstva AIHV. Posebno se ističu objave sa arheoloških lokaliteta u Ninu, poput „Osvrta na staklene nalaze sa starohrvatskog groblje na Ždrijacu u Ninu“, te „Tipologija kasnosrednjovjekovne i novovjekovne staklene građe iz Nina“. Sudjelovao je kao predstavljatelj „Zbornika radova o dr. Krunu Krstiću“ 1999. godine u Zadru, te održao nekoliko predavanja otvorenih za javnost s muzeološkim, arheološkim temama (na *Umjetničkoj akademiji u Splitu* 2007., *Gradskoj knjižnici u Zadru* 2009., te *Sveučilištu u Zadru* 2010, *Muzeju antičkog stakla u Zadru* 2014. godine, *Državnom arhivu u Zadru* 2017. godine).

Sudjelovao je u postavljanju više izložbi u Hrvatskoj (Umag, Zadar, Benkovac), a samostalno je kao autor ili koautor postavio arheološke tematske izložbe *Antičko staklo: restauracija* 2011. godine, *Stakleno blago Akvileje*, 2018. godine, *Staklo kasnog srednjeg i novog vijeka iz MAS-a*, 2019. godine i *Izvornici, kopije, imitati*, 2021. godine, koje su do sada doživjele niz produkcija u Zadru, Obrovcu, Zagrebu, Puli, Vidu i Bärnbachu (Austrija). Također je sudjelovao u autorskom ostvarenju stalnog postava Muzeja antičkog stakla u Zadru.

Kao predavač sudjeluje na studiju konzervacije arheološke baštine Umjetničke akademije Sveučilišta u Splitu.

Član je Hrvatskog arheološkog društva i Međunarodnog savjeta za muzeje (ICOM).

POPIS OBJAVLJENIH RADOVA

OBJAVLJENI RADOVI IZ PODRUČJA DISERTACIJE

U tisku – Šime Perović, poglavlje u monografiji Podvršje – Glavčine, Nalazi stakla iz ranokršćanskog kompleksa u Podvršju.

2021 – Inès Pactat; Morana Čaušević-Bully; Sébastien Bully; **Šime Perović**; Ranko Starac; Origines et usages du verre issu de quelques sites ecclésiiaux et monastiques tardo-antiques et haut médiévaux du littoral nord Croate, u: *Il vetro in transizione (IV-XII secolo) Produzione e commercio in Italia meridionale e nell'Adriatico*, 5, 2021, Epulia

2013 - Šime Perović, „Reperti vitrei dal complesso paleocristiano a Podvršje“, u *Atti delle XV Giornate Nazionali di Studio sul vetro AIHV* Università della Calabria-Aula Magna, 9-11 giugno 2011, Cosenza.

2012 – Šime Perović, Present state of research of the late roman glass in Dalmatia, *Annales du 19e Congres AIHV*, Piran.

2010 - Šime Perović, Osvrt na staklene nalaze sa starohrvatskog groblja na Ždrijacu u Ninu, *Archeologia Adriatica*, 4, Zadar. (Izvorni znanstveni rad)

OSTALI OBJAVLJENI RADOVI

2022 – Šime Perović, Konzervacija i restauracija stakla, Zadar. (Monografija)

2017 – Šime Perović, Inês Coutinho, Teresa Medici i Luís Cerqueira Alves, Colourless Roman glass from the Zadar necropolis: An exploratory approach, *Journal of Archeological Science: reports, volume 15*.

2017 – Šime Perović i Ivo Fadić, *Terminološki rječnik antičkog staklarstva*, Zadar. (Monografija)

2016 – Šime Perović, Nove spoznaje o restauraciji i recikliranju stakla u antici, *Zbornik susreta sekcije restauratora i preparatora Hrvatskog muzejskog društva*, Sisak

2014 – Šime Perović, Restauracija staklenih izložaka iz stalnog postava Muzeja antičkog stakla u Zadru, u *Zbornik II. međunarodnog arheološkog kolokvija u Crikvenici o keramičarskim i staklarskim radionicama*, Crikvenica, 2014. (Pregledni znanstveni rad)

2013 – Šime Perović, Zaštitno arheološko istraživanje na dijelu novovjekovnih utvrđenja Zadra – *Erizzova vrata*, Obavijesti HAD-a, 2013, Zagreb. (Stručni rad)

- 2013 - Šime Perović, Prilog poznavanju željeznodobnih bedema Aserije, *Asseria* 10, 2012, Zadar. (Prethodno priopćenje)
- 2013 - Šime Perović, „Reperti vitrei dal complesso paleocristiano a Podvršje“, u *Atti delle XV Giornate Nazionali di Studio sul vetro AIHV* Università della Calabria-Aula Magna, 9-11 giugno 2011, Cosenza.
- 2012 – Šime Perović, Zaštitno arheološko istraživanje u ulici braće Vranjanina u Zadru, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2012, Zagreb.
- 2012 - Šime Perović, „Le bottiglie a sezione quadrata come strumenti di misurazione“, u *Atti delle XIV Giornate Nazionali di Studio sul vetro AIHV a Trento*, ottobre 2010, Trento, Cremona
- 2011 - Šime Perović, “Tehnologija proizvodnje neprozirnih stakala u antici,” u *Materijali međunarodnog kongresa u Crikvenici o keramičarskim i staklarskim radionicama*, Crikvenica, 2011. (Izvorni znanstveni rad)
- 2010 - Šime Perović, *Antičko staklo: restauracija, Ancient glass: restoration*, Zadar - Zagreb: Muzej antičkog stakla, Arheološki muzej u Zagrebu, 2010. (2. izdanje)
- 2009 - Šime Perović, Antička cisterna u Aseriji, *Asseria* 7, Zadar, 2009.
- 2009 - Šime Perović i Ivo Fadić, Zaštitno arheološko istraživanje dijela antičke nekropole Zadra na Zrinsko-Frankopanskoj ulici, Zadar, *Diadora* 23, 2009.
- 2009 - Šime Perović, Tazza di vetro a forma di pigna da Zara, *Intorno all' Adriatico, Quaderni Friulani di archeologia*, XIX, Udine: Comitato Nazionale dell'AIHV, 2009.